

Milan Tuček a kol:

Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace

OBSAH

Abstrakt	5
Úvod	7
1. Vývoj české rodiny za posledních 100 let (z pohledu dat z výběrových šetření) - Milan Tuček	21
2. Rodina v Evropě v polovině devadesátých let a česká rodina v mezinárodní perspektivě - Milan Tuček	31
3. Změny v rodině po roce 1989 (demografické charakteristiky a postoje) - Věra Kuchařová	46
4. Rodina: postoje a hodnoty - Milan Tuček, Alena Křížková	67
5. Zaměstnání versus rodina - dělba rolí v rodině - Alena Křížková, Milan Tuček	80
6. Dvoukariérové manželství - Hana Maříková	88
7. Zaměstnanost, pracovní kompetence a perspektivy české zaměstnané ženy v Evropě - Marie Čermáková	101
8. Stratifikace společnosti a hodnotové orientace - shody a rozdíly mezi muži a ženami v oblasti práce - Milan Tuček, Alena Křížková	114
9. Co určuje postavení žen v stratifikačním systému? - Jadwiga Šanderová	131
10. Souhrn poznatků a závěrů	153
Literatura	155

Úvod

Milan Tuček, Marie Čermáková

Předkládaná publikace shrnuje podstatné výsledky projektu "Stratifikace, gender, rodina". Text odráží dvojí záměr, který byl od samého počátku vložen do tohoto empiricky orientovaného projektu. Za prvé jsme si kladli za cíl zmapovat situaci současné rodiny v obvyklých "řezech" – demografickém, ekonomickém, hodnotovém. Za druhé jsme chtěli získat datovou evidenci k diskusi nad problémy, které jsou předmětem intenzivního zájmu jak odborné, tak laické veřejnosti a které souvisejí především s emancipací žen.

Je velice obtížné shrnout do několika odstavců vše, co bylo v poslední době o rodině napsáno. Institut rodiny nepochybně doznává v posledních desetiletích řady změn, a to nejen ve vyspělých západních zemích, ale i u nás. Po letech stagnace a odtrženosti od modernizačních procesů v českých zemích postupně dochází či bude docházet k podobným proměnám.

*Krystalickým vyjádření sporu o současnou rodinu je poslední kniha Francise Fukuyamy (informace viz Respekt 46/97) nazvaná příznačně **Konec řádu**, která je věnována rozpadu tradičního (přirozeného?) společenského pořádku, jenž je podle autora způsoben emancipací žen. Autor známé eseje **Konec dějin?** dochází k závěru, že viníkem takřka všech sociálních problémů poslední doby jsou ženy. Zhruba od poloviny 60. let prý v západní společnosti dochází k tzv. great disruption (silnému narušení dosavadního vývoje), který oslabuje tradiční rodinné vazby a znemožňuje mužům plnit jejich tradiční roli. Následky jsou prý co do významu srovnatelné s průmyslovou revolucí. Fukuyama soudí, že hlavními příčinami rozkladu rodin je sexuální osvobození žen a jejich hromadný nástup do práce.*

Zcela protichůdný pohled na to, "jaké je být ženou na konci 20. století", je podáno ve studii Susan Falludi¹ V analýze života a kultury posledního desetiletí dokumentuje sílící odvetnou a účinnou válku proti ženám. Analyzuje tento „zpětný úder“, který je veden se záměrem přesvědčit ženy, že všechny současné problémy lidstva (rozpad rodin, pokles počtu dětí, kriminalita, násilí na ženách, erupce kapitalismu atd.), včetně jejich vlastní nespokojenosti jsou způsobeny příliš „silnou dávkou“ feminismu, svobody a nezávislosti. Tento zpětný tlak zasahuje ženy v zaměstnání, politické sféře i rodině a je ve své ideologičnosti a útočnosti podporován masovými sdělovacími prostředky a využívají jej ti, kteří mají strach či odpor ze skutečné rovnoprávnosti obou pohlaví.

S. Falludi dokumentuje, jak je k tomuto účelu využíváno zfabrikovaných statistik, vykonstruovaných dat či zmanipulovaných jednostranně interpretovaných „pokleslých příběhů“.

Postavení žen vidí Falludi jako stále ještě nerovnoprávné, zejména v oblasti pracovních šancí a finanční diskriminace. Základním programem rovnoprávnosti žen je požadavek, aby ženy nemusely rozhodovat mezi veřejným právem a soukromým životem, aby identita žen byla definována jimi samotnými a ne mimo ně - danou kulturou a muži.

Falludi dokazuje, že vznikající teorie a útoky proti ženám zapřičiňuje ne skutečná rovnoprávnost žen, ta v žádné zemi není splněna, ale obavy z jejího dalšího postupu.

Nelze obsáhnout všechna témata současné diskuse; ve výše uvedeném jsme chtěli alespoň naznačit mezní názorovou polaritu.

---

¹ Falludi S. Backlash. The Undeclared War Against American Women. NY. Coron Publisher Inc. 1991.

Podobně obtížné je k tématu o rodině doplnit něco zcela nového či objevného, něco, co o rodině ještě vysloveno nebylo. Náš přínos spatřujeme v tom, že na empirickém materiálu prokážeme, do jaké míry se současná společenská změna dotkla české rodiny a postavení mužů a žen (genderových rolí). Pokusme se v následujících odstavcích vymezit základní rysy probíhajících procesů a zároveň je charakterizovat určitými relevantními zjištěními z výzkumů posledních let, které předcházely našemu projektu.

a. Česká rodina a transformační procesy

Transformační procesy, které probíhají v současné společnosti, výrazně mění do jisté míry ustálený stav osmdesátých let. Postupně se mění ekonomická funkce rodiny (rodinný kapitál, formy rodinného podnikání), mění se také role muže i ženy, rodiny se musí adaptovat na nové podmínky (sociální nejistota, oslabení státního paternalismu apod.), vzniká výrazná majetková diferenciaci společnosti právě na úrovni domácností, atd. Tyto změny se již nyní projevují ve změněném demografickém chování populace (porodnost, sňatečnost, věk prvního sňatku, atp.). Fakta z této oblasti signalizují, že institut rodiny určitým způsobem reaguje na sociální změnu. Mění se jak strategie a vzorce chování, tak i jejich hodnotový aspekt.

Sociologické výzkumy rodiny v posledních letech, které byly empirickou bází pro výpověď o stavu české rodiny v osmdesátých letech a na počátku let devadesátých, byly tématicky zaměřeny na partnerské vztahy, výchovné funkce, reprodukční chování, dělbu rolí v rodině a jen okrajově se zabývaly vysoce významnou stratifikační problematikou. Vzorce chování v rodině, které se ani v podmínkách reálného socialismu nevyznačovaly stabilitou (rozvody, poruchy rodinného soužití, neúplné rodiny ap.), jsou v současné době podrobeny determinujícímu vlivu transferu majetku, peněz, prudké diferenciaci i sociálního postavení včetně růstu bohatství na straně jedné či propadu v životní úrovni - leckdy až pod hranici chudoby - na straně druhé.

Ekonomický tlak na muže i ženy (tj. v rodinné struktuře na otce i matky), který, přes různá vyhlášení, reálně vyžaduje v této fázi transformace společnosti ekonomickou aktivitu obou partnerů, vytlačuje na okraj rodinných priorit péči a čas věnovaný dětem. Faktory péče a čas věnovaný dětem jsou nezastupitelné, z hlediska fáze rodinného cyklu přesně časově určené, což znamená, že je nelze posléze kompenzovat. Na tomto poli tedy vznikají závažné problémy socializace nastupujících generací.

Tyto úvahy či charakteristiky probíhajících procesů vycházejí mimo jiné ze závěrů výzkumného projektu "Demografické chování obyvatelstva a jeho vztah ke vzniku a rozsahu sociální potřeby"²:

- Populace reflektuje základní problémy současné rodiny především jako problémy jejího materiálního zajištění. Rodiny s dětmi pociťují tento problém výrazněji než rodiny, ve kterých nežijí nezaopatřené děti. Přitom nezáleží na počtu dětí. Materiální zabezpečení je klíčovou otázkou pro neúplné rodiny. Přitom je zřejmé, že otázka hmotného zabezpečení rodiny není pociťována pouze jako aktuální problém, spojený s momentální situací, ale často jako problém, s kterým se rodiny budou nuceny vyrovnávat i v budoucnosti.

- Ve svém úhrnu údaje o životní úrovni domácností prokazují, že po roce 1989 dochází k zvyšování nerovností a tento proces sociální diferenciaci je reflektován ve vlastním sebehodnocení. Proces diferenciaci je podmíněn socioprofesionálním a demografickým

² SoÚ AV ČR a STEM, odpovědný řešitel M. Tuček, zadavatel Ministerstvo práce a sociálních věcí, 1995

složením domácnosti. Stejná metodika zpracování primárních dat z osmdesátých let i z roku 1993 umožnila korektní porovnání situace před a po roce 1993, pro rok 1993 navíc porovnání situace s dalšími východoevropskými zeměmi.

- Na základě souhrnné charakteristiky sociálního postavení domácnosti, která určitým způsobem kombinuje postavení domácnosti z hlediska vzdělání a socioprofesionálního zařazení jejích členů, celkového příjmu a životní úrovně (vybavenost, bydlení), bylo zjištěno, že rozvrstvení společnosti podle souhrnného statusu domácnosti bylo v polovině osmdesátých let symetricky rozloženo kolem početné středové vrstvy. V polovině roku 1993 výrazně vzrostla četnost nejnižší a nižší střední vrstvy. Propad do nižších vrstev se týkal především domácností (rodin) nekvalifikovaných a zemědělských dělníků, částečně též kvalifikovaných dělníků a rutinních nemanuálních pracovníků. Domácnosti podnikatelů zaujaly místa ve vyšších vrstvách společenského žebříčku.

- Konstrukce sociálního statusu domácnosti umožnila konfrontaci se sociálním statusem jednotlivce. Ukázalo se, že se ve srovnání s osmdesátými léty významně zvýšila vazba statusu domácnosti na status muže.

Transformační změny v oblasti rodiny nepochybně souvisejí nebo jsou přímo determinovány změnami v objektivním postavením mužů a žen ve společnosti (ovšem i jeho reflexí ve společenském vědomí) a naopak. Proto studium rodinné problematiky nelze od této problematiky oddělit.

b. Rozdílnost v postavení mužů a žen ve společnosti

Strukturální změny po roce 1989 spíše zdůrazňují rozdíly a nerovnosti podle genderu. Segmentace trhu práce podle toho, zda práci vykonávají ženy nebo muži, je jedním z makroekonomických determinujících faktorů, které "asignují" rozdíly v zisku obou pohlaví s přímou vazbou na rodinnou strukturu.

K této charakteristice, která vychází z empirického šetření výzkumného projektu "Muži a ženy na trhu práce"³, je možno doplnit další závěry projektu:

- Pro většinu ženské a mužské populace nepředstavuje zatím skloubení pracovních a rodinných povinností žádný zásadní problém. Je to pravděpodobně proto, že většina českých žen ve své orientaci dává přednost rodině před svým zaměstnáním.

- Přestože si téměř každý pátý muž přeje, aby jeho žena zůstala trvale v domácnosti, většina rodin by se však bez druhého příjmu neobešla. I když příjem žen bývá obvykle nižší než příjem mužů - jejich příjmy nejsou stejné (tedy rovné) - jsou jejich příjmy rovnocenné z hlediska významu přínosu do rodinného rozpočtu.

- Muži a ženy nejsou rovnocenní v případě péče o domácnost, kdy hlavní starost a větší část času věnovaného péči o domácnost spočívá stále na ženě.

- Nerovnost pohlaví není ve většině situací v pracovních vztazích na prvním místě. Pozornost české veřejnosti je především soustředěna na politické a osobní případy diskriminace. Potlačení vnímavosti k "gender" nerovnostem ovšem neznamená vymizení problému. Ten se v praxi projevuje divergencí životních drah a kariér či strategií mužské a ženské populace a v konečném důsledku genderovou vertikální a horizontální segregací pracovního trhu.

---

³ SoÚ AV ČR., odpovědný řešitel M. Čermáková, 1995

Námezdní práce mužů a žen je na pracovním trhu strukturována tak, že znemožňuje genderovou rovnost v péči o děti, rodinu a domácnost. Charakter a organizace práce posiluje asymetričnost rodinných rolí. Představa, že muž a žena (otec a matka) se mohou zcela svobodně dohodnout na ekvivalentní dělbě práce v rodině je iluzorní.

Genderová dohoda partnerů je tedy podmíněna jak pracovní sférou (organizací práce, vytvářením klimatu pro rovné příležitosti mužů a žen, nerovnostmi v platech, v pracovním postupu či v možnostech získat určitou práci atd.), tak přístupem společnosti k ženské otázce. Jsou-li sociální status a z něj vyplývající sociální či politické kompetence žen nižší než mužů, nelze očekávat, že by rodinné strategie tuto sociální realitu nereflektovaly. Naopak, rodina (a její aktéři) citlivě vnímají své šance na trhu práce. Jsou-li pro jednoho z partnerů vyšší (zpravidla muže) a pro druhého nižší (zpravidla ženu), dělba rolí ve fungující rodině nabude kompenzačního charakteru.

I když rodina má své "soukromí", v němž partneři řeší genderové nerovnosti dělby práce nezávisle na dalších faktorech (pracovní trh atd.), zdá se, že v moderní společnosti dochází v rodině k neustálému zeslabování skutečně svobodných rozhodnutí. To je moment, kterým moderní svět vytlačuje rodinu a triumfuje jinými životními styly, než je rodinný život - lidé bez rodinných závazků mohou totiž učinit daleko více svobodných, nezávislých rozhodnutí než lidé, kteří cítí odpovědnost za rodinu a chovají se podle toho. Navíc tato skutečnost kvalitativně jinak zasahuje muže a ženy. Ženy jsou biologicky a sociálně svázány s dětmi více než muži.

Spjatost pracovní sféry s rodinou je značná, lidé ji také tak vnímají a chovají se podle toho. A v současné době přestávají fungovat, zejména u mladých lidí (mužů i žen) zaběhaná schémata jejich otců a matek. Bylo snazší být ochránkyní rodinného krbu (i u nás), když možnost studovat, kariérově získat či prostě cestovat a konzumovat byla minimální. Je však třeba přesně definovat, že práva a povinnosti by měly být stejné pro obě pohlaví. Obviňovat ženy, že ruší tradiční rodinu a odklánějí se od rodinných pout je nespravedlivé, pokud není totéž měřítko vztahováno i na muže.

Společenské klima v české společnosti se zatím nedopracovalo k základní tezi, která platí pro moderní společnosti, a to že nerovnováha ve společenském statusu mužů a žen je nevýhodou jak pro každého jedince, tak pro celou společnost. Pro řadu demokratických společností dnes platí, že dynamika růstu je svázána s úsilím o rovnováhu mezi mužskou a ženskou populací.

c. Cíle projektu

Na základě výše uvedených tezí shrnujících poznatky o probíhajících změnách jsme si při koncipování projektu položili několik jednoduchých otázek, na které jsme chtěli pomocí dat z vlastního terénního šetření (pochopitelně s využitím i dat či výsledků z jiných výzkumů) hledat empiricky ověřenou odpověď.

a) Jaký je rozdíl v sociálním postavení domácností jednotlivců, úplných a neúplných rodin? Koncentrují se sociální problémy spíše do domácností osamělých lidí a manželských párů starších lidí nebo do úplných i neúplných rodin s dětmi?

b) Co stratifikuje českou rodinu (jako celek)? Je zde určitý dominující faktor? Jak se stratifikace promítá do stratifikace jednotlivců a naopak? existuje v tom smyslu rovnost pohlaví? Do jaké míry je sociální status rodiny určen sociálním postavením hlavy rodiny a do jaké míry je derivátem postavení všech jejích členů?

- c) Je česká rodina strukturou, která se vyznačuje pevnou sociální kohezí nebo jde spíše o ekonomickou jednotku atomizovaných jedinců spjatých společenským "tlakem", bydlením a nezbytností společného hospodaření?
- d) Jaká je pozice české rodiny v kontextu evropské (západní) rodiny? Jak reaguje na změny, které přicházejí jako modely (vzorce) právě odtud?
- e) Je individualismus natolik přitažlivý a uspokojující moderní trend, že i česká rodina dává přednost postavení a kariéře obou partnerů před dětmi?
- f) Vyznačují se vnitřní vztahy rodiny demokratičností nebo dominancí jednoho z partnerů? Jaké to má důsledky pro sociální postavení rodiny?
- g) Má ekonomické a sociální oprávnění pojem "mladá rodina"?
- h) Co by znamenal návrat žen do domácnosti? Je vůbec reálný?
- i) Rostou v současné době nároky a očekávání mladých lidí ve vztahu k instituci rodiny? Jaké jsou perspektivy vývoje rodiny?

Soubor otázek, které by bylo možno si v souvislosti s transformací, resp. modernizací společnosti položit, je pochopitelně daleko širší. Určitá tematická redukce, či zacílení projektu, které je patrné z našeho výčtu, bylo nutnou podmínkou jak pro realizaci odpovídajících empirických šetření, tak pro vytvoření konzistentních interpretačních schémat. Přitom si uvědomujeme, že česká společnost je v současné době v dynamickém pohybu, takže empirické rozbor, které jsou jádrem předkládané studie, nemohou dát konečné odpovědi na uvedené otázky. Mohou pouze zachytit proces změny a ukázat na případný trend či tendenci.

Náš rozbor navazuje především na výsledky projektů *"Výzkum sociálního rozvrstvení a sociální dynamiky české a slovenské společnosti v období postkomunistické transformace"*⁴ a *"Ženy v sociální struktuře 1992"*⁵. V rámci těchto projektů byly empiricky prověřeny hypotézy o mezigeneračním transferu ekonomického, kulturního a politického "kapitálu" v rodině, byly empiricky zachyceny procesy sociální diferenciací společnosti v souvislosti s její transformací, byly zjištěny změny v postavení žen ve společnosti a v neposlední řadě byly podány zobecňující výklady probíhající společenské změny. Tyto výsledky připomínáme v úvodních poznámkách v příslušných kapitolách.

Řada výše uvedených otázek, jejichž zodpovězení si kladl projekt za svůj cíl, má prakticko-politický význam. Po zásadní transformaci systému státní sociální péče, který se z jednoduchého přerozdělovacího mechanismu fungujícího v období před listopadem 89 postupně změnil na adresně zaměřenou síť sociální pomoci, jsou právě informace z oblastí postojů, vzorců a norem chování, na které jsme se v projektu především zaměřili, velmi cenné. Při zpracování výzkumného materiálu jsme kladli důraz také na praktickou využitelnost výsledných zjištění. Naší snahou bylo, aby provedené analýzy nebyly samoúčelné, nýbrž aby jejich vyústění přispělo k probíhající diskusi o rodinné a sociální politice.

d. Struktura studie

Předkládaná studie má spíše povahu sborníku statí než uceleného monografického textu. Přesto je tu určitá snaha o logickou návaznost jednotlivých příspěvků a o jejich směřování k určité komplexní výpovědi. Věcnou osu studie tvoří otázky, které si kladl výzkumný projekt s

⁴ Grant č.828105, 1993-1994, řešitel P. Machonin

⁵ Grant č.82803, řešitelka M.Čermáková

tím, že okruhu problémů kolem stratifikace rodin a domácností byla věnována pozornost v knižní publikaci Česká společnost v transformaci [Machonin 1996]⁶.

Studii uvozuje "tabulkové intermezzo", které tvoří několik heslovitě komentovaných tabulek podávajících přehlednou informaci o rodinném stavu, velikosti domácnosti a jejich sociální struktuře, o majetkové a příjmové situaci základních typů rodin i o vývoji životní úrovně v posledních letech.

První kapitola je věnována **vývoji české rodiny od počátku století**. Jde především o datovou ilustraci procesů, které již byly mnohokrát popsány českými demografy: velikost rodiny, sňatečnost a rozvodovost. Díky využití dat z rozsáhlých sociologických výzkumů z osmdesátých let jsou zde však zdůrazněny souvislosti změn demografického chování a sociálních charakteristik obyvatelstva (především vzdělanostní úrovně). Čtenář by měl získat konkrétní (datovou) představu o dynamice demografických změn v dlouhodobé perspektivě. Smyslem kapitoly je poskytnout širší rámec pro hodnocení změn v oblasti rodiny a genderu, které probíhají v posledních několika letech v souvislosti s postkomunistickou transformací a modernizací společnosti.

V druhé kapitole je posouzena **situace české rodiny v evropské perspektivě**. Na základě údajů ze sociologického šetření, které bylo věnováno především zjišťování vzorců a norem rodinného chování, je provedeno srovnání se 16 západoevropskými i východoevropskými zeměmi. Kromě výpovědi o celku národních populací je zvláštní pozornost věnována nejmladším věkovým kohortám. Jejich chování, názory a postoje vytvářejí obraz evropské rodiny pro nejbližší desetiletí.

Navazující třetí kapitola se pak podrobně zabývá **situací mladých rodin** s důrazem jak na demografické údaje, tak na údaje o materiální situaci.

Další tři kapitoly směřují svoji pozornost na otázky fungování současné české rodiny. Ve čtvrté kapitole jde o **souhrnnější pohled, zahrnující problematiku partnerských vztahů, rodičovství, tradiční dělbu rolí, zaměstnanost žen, aj.** Vyústěním této kapitoly je diskuse vnímání předpokladů šťastného rodinného života v poloze základních rodinných orientací (konzervativní oproti liberální, moderní orientaci). Pátá kapitola je věnována **problematice skloubení rodinných a profesionálních rolí** s důrazem na porovnání situace mužů a žen. Na tento rozbor navazuje kapitola věnovaná současné situaci tzv. **dvoukariérových manželství**.

Poslední tři kapitoly jsou **věnovány pracovní a stratifikační problematice**. Sedmá kapitola podává rozbor **historického vývoje zaměstnanosti žen a současné situací žen na trhu práce**. V osmé kapitole je nejprve diskutována souhrnná situace mužů a žen z hlediska jejich sociální pozice, hlavní pozornost je věnována **významu práce a pracovní kariéry v jejich hodnotovém žebříčku**. Pro obecnější posouzení je rozbor doplněn o mezinárodní srovnání. Poslední kapitola má teoretické zaměření. Je věnována **konceptuálním otázkám postavení žen ve stratifikační či třídní struktuře společnosti**, zařazení rodiny (manželského páru) do třídního či stratifikačního schématu, kritickému zhodnocení různých přístupů světové i naší sociologické teorie a metodologie k této problematice.

Závěrečné shrnutí je vlastně přehledem podstatných závěrů z jednotlivých kapitol. Je doplněno rozvahou o vzájemné souvislosti a podmíněnosti sociální diferenciaci rodin,

---

⁶ Finanční prostředky vyčleněné na výzkum neumožnily naplnit původní záměr projektu zmapovat na dostatečně rozsáhlém výběrovém vzorku populace změny v sociální diferenciaci rodin a doplnit tak rozsáhlé stratifikační šetření z roku 1993 o údaje z roku 1996. Situace z roku 1993 byla z hlediska cílů projektu podrobně analyzována v uvedené publikaci a vzhledem k nedostatku novějších údajů jsou zjištěná fakta základem našeho uvažování o procesu sociální diferenciaci rodin a domácností..

pracovních a rodinných rolí mužů a žen, změn hodnotových orientací a postojů - to vše v souvislosti se systémovými změnami společnosti.

Veškerá empirická evidence (tabulky, grafy, výsledky složitějších multivariačních analytických postupů) je začleněna přímo do textu příslušných kapitol. Seznam literatury je společný pro celou publikaci.

e. Informace o datových souborech

V empirické argumentaci a ilustracích využíváme především primárních dat z řady sociologických výzkumů, které byly uskutečněny v posledních letech buď přímo v rámci grantu "*Gender, stratifikace, rodina*" (výzkum Rodina 96, souběžné anketní šetření rodičů, sondy ve vybraných skupinách), nebo při řešení problematiky rodiny (výzkumy V. Haberlové v rámci Roku rodiny 1994, které uskutečnilo Středisko empirických výzkumů (STEM), výzkumy populačního klimatu a situace mladé generace týmu V. Kuchařové ve VÚPSV), postavení mužů a žen na trhu práce, či sociálních nerovností a stratifikace společnosti (výzkumy SoÚ AV ČR). Další datovou bází, kterou projekt a tato studie využívá, je úplný mezinárodní datový soubor modulu ISSP (International Social Survey Program), který byl v roce 1994 věnován rodinné tematice (rodina, manželství, děti, dělba rolí, genderové nerovnosti) a kterého se zúčastnilo 22 zemí. Pochopitelně pracujeme i s daty z demografických statistik a využíváme i dalších číselných údajů publikovaných v literatuře zabývající se danou problematikou.

Výzkum **Rodina 96** [Rodina 96] byl realizován kvótním výběrem (pohlaví, čtyři věkové a vzdělanostní skupiny, regiony plus kombinace těchto charakteristik) na dospělé populaci České republiky. Kvóty byly určeny na základě posledních údajů Statistického úřadu (Pohyb obyvatelstva 1995). Velikost vyšetřeného souboru byla 1496 osob. Výzkum probíhal v září 1996. Realizátorem šetření bylo Středisko empirických výzkumů (STEM), které sdružilo prostředky se SoÚ AV ČR (grant A8028504) a s nadací Hestia pro společný výzkum problematiky rodiny. Tematicky výzkum vycházel z projektu "*Stratifikace, gender, rodina*" s tím, že byly zdůrazněny hodnotové aspekty zkoumané problematiky. Velikost souboru a dodržení předepsaných kvót umožňuje (v rámci přijatých konvencí při výběrových šetřeních tohoto typu) uvažovat o výsledných zjištěních jako o údajích, které dostatečně přesně vyjadřují názory a postoje cílové populace (v našem případě dospělé české populace).

Výzkum **Rodina 94** [Rodina 94] má podobné parametry jako výzkum [Rodina 96]: dospělá populace, kvótní výběr, velikost vyšetřeného souboru 1391 osob, realizace v červnu 1994. Tematicky byl orientován především na ekonomickou situaci rodiny a její hodnocení. Výzkum byl součástí grantu uděleného Ministerstvem práce a sociálních věcí "*Demografické chování obyvatel a jeho vztah ke vzniku a rozsahu sociální potřeby*", jehož řešiteli byli SoÚ AV ČR a STEM. V našich analýzách byl využíván především k posouzení stability výsledků z výzkumu [Rodina 96] v čase.

Mezinárodní výzkum - **rodinný modul ISSP** [ISSP 94]-byl proveden v průběhu roku 1994 v následujících zemích: Austrálie, Německo (dva soubory: původní spolkové země a bývalá NDR), Velká Británie, Severní Irsko, USA, Rakousko, Maďarsko, Itálie, Irská republika, Holandsko, Norsko, Švédsko, Česká republika, Slovinsko, Polsko, Bulharsko, Rusko, Nový Zéland, Kanada, Filipíny, Israel, Japonsko, Španělsko. Výzkumné moduly ISSP probíhají podle jednotné metodiky: dotazníkové šetření (tazatelsky) na reprezentativním náhodně vybraném

vzorku dospělé populace (minimálně 1000 vyšetřených osob). Dotazník obsahuje povinnou část, včetně identifikací, která je závazná (formulace otázek) pro všechny účastníky modulu. V České republice výzkum ISSP koordinuje SoÚ AV ČR, garantem rodinného modulu byla M. Čermáková. Terénní sběr provedla firma UNIVERSITAS, konsorcium pro užitou sociologii, v září 1994. Mezinárodní datový soubor byl postupně vytvořen v koordinačním centru ISSP v Kolíně nad Rýnem a předán národním týmům v polovině roku 1996.

Výzkum **Stratifikace ve východní Evropě po roce 1989** [Stratifikace 93] byl proveden SoÚ AV ČR na jaře roku 1993 na náhodně vybraném vzorku populace ve věku od 20 do 70 let. Vyšetřený soubor má velikost 4736 osob. Vlastní sběr dat zajišťoval Český statistický úřad. Obsahově byl výzkum zaměřen především na sociální postavení a mobilitu. Zahrnoval zjišťování vzdělanostní a profesní dráhy, údaje o struktuře domácnosti, bytové situaci, životní úrovni a také údaje o partnerovi, rodičích a prarodičích dotázané osoby. Podobný obsah a charakter měl i výzkum **Třídní a sociální struktury z roku 1984** [TSS 84], s tím, že rozsah vyšetřeného souboru byl více než dvojnásobný. Díky tomu, že v tomto výzkumu byla věnována velká pozornost demografickým událostem v životní dráze dotázaných osob, využíváme tento datový soubor pro ilustraci dlouhodobých změn v rodině.

O vyjmenované datové soubory se opírá většina našich empirických analýz. Pokud jsou analyzována prvotní data z jiných výzkumů, je o těchto výzkumech podána stručná informace v příslušných pasážích textu.

Vybrané charakteristiky současné české rodiny

V této vložené subkapitole, která obsahuje řadu velice stručně komentovaných tabulek, nám jde o to, aby si čtenář utvořil představu, jak vypadá a v jaké situaci se nachází současná česká rodina. Současnou situací rozumíme situaci na konci roku 1996. Vybrali jsme z dostupných šetření informace o rodinném stavu, složení rodinných domácností, vzdělanostní homogenitě manželských párů, příjmové a majetkové diferenciaci včetně jejího vnímání. Chtěli jsme tímto datově ozřejmit, případně připomenout některá fakta, která sice jsou v určitém povědomí všech, kteří se zajímají o problematiku rodiny, ale z hlediska dále prováděných rozborů a analýz nejsou přímo zmiňována. V tomto smyslu jde o datově podložený popis určitého širšího kontextu analyzovaných procesů. Výběr indikátorů není náhodný. Byli jsme vedeni snahou podat potřebné informace, avšak nezahltit čtenáře zbytečnou informací. Jde o to, aby naše interpretační schémata a závěry z analýz byly posuzovány v souvislosti s tím, jaká je skutečná skladba domácností (rodin) a k jaké situaci ve společnosti se zjišťované postoje a názory vztahují. Jsme si vědomi toho, že během roku 1997 v oblasti hodnocení stávající ekonomické situace a perspektiv jejího budoucího vývoje došlo k výrazné proměně názorů (a také ke změně v rozložení politických orientací, volebních preferencí, postojů k transformaci společnosti atd.). To znamená, že některé ze závěrů, učiněné na základě analýz dat z roku 1996, jsou platné jen v kontextu vývoje společnosti do tohoto roku.

Kromě tohoto hlavního záměru jsme zařazením tabulek sledovali ještě jeden cíl. Většina našich rozborů vychází z výběrových šetření, která byla realizována kvótním výběrem. Datové soubory zahrnují kolem 1000 až 1500 vyšetřených osob. Kvótní předpisy většinou ošetřovaly věk, pohlaví, vzdělání, velikost a místo bydliště (korespondence s cílovou populací), nikoliv rodinné charakteristiky. Chtěli jsme tedy podat čtenáři informaci o tom, jak je rodinná situace zachycena ve výběrových šetřeních (jaká je vcelku rodinná situace těch, o jejichž výpovědi opíráme svoje rozborů).

I když vzhledem ke kvótnímu výběru či velikosti souborů nemůže být informace o současném rozložení populace podle obvyklých základních demografických či sociálních charakteristik považována za zcela přesnou (zde si musíme počkat na další sčítání lidu nebo alespoň na rozsáhlejší stratifikační výzkum), přesto se s vysokou pravděpodobností od skutečnosti neodchyluje více než o několik málo procent.

1. Rodinný stav [Rodina 96]

Svobodný(á), žije sám	8,7
Svobodný(á) s druhem	1,8
Ženatý, vdaná poprvé	62,1
Ženatý, vdaná opakovaně	11,8
Rozvedený(á), žije sám	4,9
Rozvedený(á), žijící s druhem	2,5
Ovdovělý(á), žije sám	7,6
Ovdovělý(á), žijící s druhem	0,6

Dvě třetiny dospělé populace žije v trvalém partnerském vztahu, nesezdaných soužití je necelých 5%.

2. Velikost a složení úplné rodiny (typologie rodin) ekonomicky aktivní populace v desetiletých věkových skupinách [Stratifikace 93]

Věk muže	Pár	Pár+1 dítě	Pár+2 děti	Pár+3 a více dětí	Pár + rodiče	Třígenerační rodina
20-30	23,3	30,2	39,7	1,7	3,4	1,7
31-40	8,5	16,0	54,4	17,6	0,2	3,4
41-50	15,7	31,0	37,8	11,8	1,0	3,5
51-60	54,7	28,1	12,8	2,2	1,1	1,1
Celkem	20,3	25,3	39,5	11,1	0,9	2,9

V rodinách osob středního věku je nadpoloviční zastoupení dvoudětných rodin. Bezdětných párů je kolem 8%. Vícegenerační soužití je řídkým jevem. Složení rodinné domácnosti je výrazně závislé na životním cyklu.

3. Vzdělanostní homogenita manželských párů - ekonomicky aktivní populace [Rodina 96]

		Ženy				Celkem
		Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	
M	Základní	2,2	3,9	1,1	0,2	7,5
u	Vyučení	4,7	17,7	16,1	1,1	39,6
ž	Maturita	1,7	10,7	19,8	3,7	35,9
i	VŠ	0,3	1,0	8,2	7,5	17,1
Celkem		8,9	33,3	45,3	12,5	100

Tabulka v margináliích podává informace o vzdělanostní struktuře ekonomicky aktivních mužů a žen (žijících ve stálých partnerských vztazích). Ve vnitřních políčkách tabulky jsou celková procenta (100% jsou všechny vyšetřené páry). Součet na diagonále dává informaci o podílu vzdělanostně homogenních manželství.

Téměř 50% rodinných domácností je vzdělanostně homogenních. Zcela neobvyklá jsou manželství s výrazně rozdílným stupněm vzdělání partnerů. Ve většině nehomogenních manželství se jedná o rozdíl o jeden vzdělanostní stupeň.

4. Průměrné příjmy (celkové a na hlavu) v Kč v úplných rodinách podle sociálního sebezaražení [Rodina 96]

Rodina	Celkový příjem		Příjem na hlavu		Zastoupení %
	Průměr	Směr. odch.	Průměr	Směr.odch.	
Dělnická	12238	4299	3754	1807	35,5
Zemědělská	13692	5062	3972	1605	3,8
Úřednická	15304	5182	4550	2149	22,2
Inteligenční	16992	7191	5052	2502	23,8
Živnostenská	17979	8558	5370	2972	4,8
Podnikatelská	17715	10094	5358	3367	10,0

Metodická poznámka: Jde o domácnosti, kde oba dva partneři jsou ekonomicky aktivní. Do souboru jsou zařazeni pouze ti, kteří uvedli jak svůj, tak partnerův příjem. Údaje o příjmech odmítlo uvést zhruba 5% dotázaných, dalších zhruba 7% odmítlo odpovědět na otázku o příjmu partnera s odůvodněním, že částku neznají ani přibližně. Podat informaci odmítali zhruba ve čtvrtině případů lidé, kteří se zařadili mezi podnikatelské rodiny, jinak zastoupení ostatních rodin bylo proporční. Jde o čisté příjmy obou partnerů nejen z hlavního zaměstnání bez sociálních dávek. Příjmy dalších členů domácnosti nebyly zjišťovány.

Příjmová diferenciacce mezi dělnickými a zemědělskými rodinami na straně jedné a podnikatelsko-živnostenskými rodinami a rodinami inteligence je výrazná jak z hlediska celkových příjmů, tak především z hlediska příjmů na hlavu. Zároveň platí, že především rodiny podnikatelů jsou mezi sebou příjmově výrazně diferencované (srovnej směrodotné odchyly od průměru).

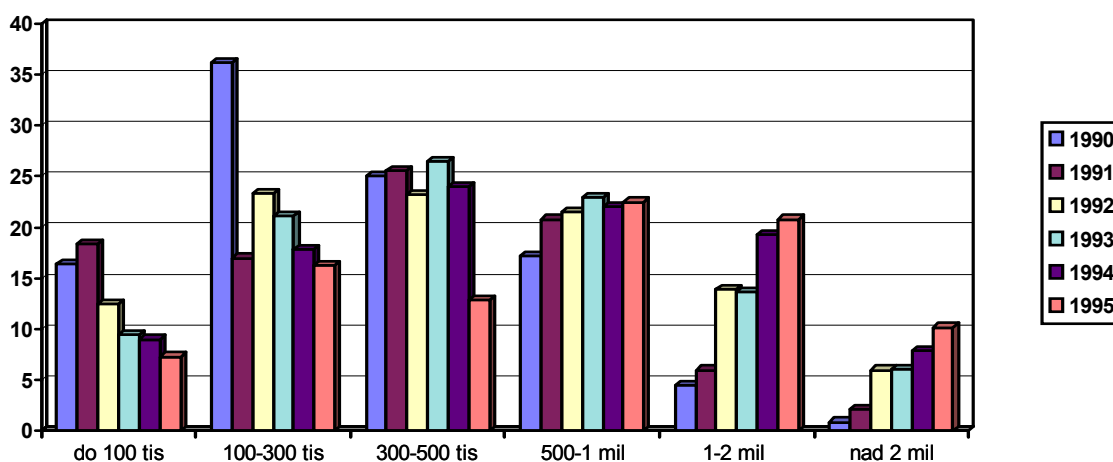
5. Průměrné příjmy v úplných rodinách podle počtu závislých dětí [Rodina 96]

Rodina	Celkový příjem		Příjem na hlavu		Zastoupení %
	Průměr	Směr.odch.	Průměr	Směr.odch	
Bez dětí	14304	5457	6931	3006	12,5
1 dítě	14760	6809	4853	2306	33,9
2 děti	15170	6658	3782	1680	45,2
3 a více	14932	6597	2978	1335	8,4

Jde o rodiny, kde oba partneři jsou zaměstnaní a jejich čisté příjmy bez sociálních dávek.

Z hlediska celkových příjmů se rodinné domácnosti s různým počtem dětí od sebe podstatně neliší. V příjmech na hlavu jsou výrazné rozdíly, které případný příspěvek na děti zdaleka nevyrovnává.

Graf 1. Změna majetkové situace domácností v letech 1990 až 1995 (periodické výzkumy "Ekonomická očekávání populace" SoÚ AV ČR a STEM)

Během šesti let se postupně zvyšoval podíl domácností, které odhadují svůj majetek na více než milion korun, a snižoval podíl domácností s majetkem nižším než půl milionu.

Údaje za poslední roky (viz následující tabulka pro rok 1996) dokládají, že majetkové rozvrstvení společnosti se stabilizuje.

6. Odhad výše majetku úplných rodin v závislosti podle sociálního sebezaražení [Rodina 96]

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Dělnická	1,6	3,5	10,9	12,8	10,9	17,3	27,6	12,2	3,5
Zemědělská		3,0	9,1	9,1	3,8	24,2	21,2	12,1	18,2
Úřednická	0,5	2,6	4,6	11,3	8,2	15,9	31,8	17,4	7,7
Inteligence		1,0	5,3	6,7	9,6	14,8	24,4	26,3	12,0
Živnostenská,		2,4		2,4	14,3	19,0	23,8	31,0	7,1
Podnikatelská	2,3	1,1	3,4	5,7	5,7	9,1	19,3	27,3	26,1
Celkem	0,8	2,4	6,8	9,7	9,2	15,9	26,5	19,1	9,4

Legenda: 1 = méně než 50 tisíc korun, 2 = 50 - 99 tisíc, 3 = 100 - 199 tisíc, 4 = 200 - 299 tisíc, 5 = 300 - 399 tisíc, 6 = 400 - 499 tisíc, 7 = 500 - 999 tisíc, 8 = 1 - 2 miliony, 9 = více než 2 miliony

Jde o odpověď na otázku: " Představte si, že byste byl pojištěn a v důsledku nějaké živelné pohromy byste přišel o veškerý majetek, tj. o dům, auto, chatu, chalupu, zahradu, veškeré vybavení domácnosti, veškeré úspory, pozemky, živnost, firmu a ostatní majetek. Jak vysoká by měla být částka, která by Vám tuto škodu nahradila? Odhadněte současnou hodnotu jednotlivých položek a zařadte se do jedné z kategorií."

Majetkové rozdíly mezi rodinami začínají být výrazné a jsou sociálně podmíněné. Majetkově profitují rodiny podnikatelů. Na opačném pólu dochází k zaostávání dělnických rodin.

7. Diferenciace domácností podle souhrnného statusu [Stratifikace 93].

	Nejnižší	2	3	4	5	Nejvyšší	Celkem
Jednotlivec	35,9	33,3	19,1	10,2	1,5	0,0	14,1
Pár	8,7	34,4	30,7	17,7	7,2	1,3	24,3
Pár+1 dítě	2,6	22,9	33,2	24,4	12,7	2,1	17,2
Pár+2dětí	1,3	19,3	36,8	24,8	14,8	2,9	21,9
Pár+3 a více	3,2	24,4	40,5	19,7	9,3	2,9	6,7
Pár+rodiče	0,0	20,5	41,0	25,6	10,3	2,6	0,9
3 generace	0,0	16,3	33,8	33,8	11,3	5,0	1,9
Neúplná 3 gen.	10,0	35,0	35,0	20,0	0,0	0,0	0,5
Neúplná s dětmi	17,6	34,1	32,2	11,8	4,3	0,0	6,1
Jiná	7,5	33,8	28,9	24,8	4,5	0,4	6,4
Celkem	9,7	27,8	31,6	20,3	8,9	1,7	

Souhrnný status je konstrukt, který kombinuje údaje o vzdělání, profesním zařazení, podílu na řízení jednotlivých dospělých členů domácnosti a údaje o příjmech, bydlení a vybavenosti do jednoho ukazatele (kardinálního znaku). Šestibodová kategorizace pak vznikne rozdělením škály na stejné intervaly.

Úplné rodinné domácnosti zaujímají vesměs vyšší statusová postavení než ostatní. Mezi rodinami s dětmi je statusově nejlépe situovaná dvoudětná rodina. Statusová pozice bezdětných domácností a domácností jednotlivců je ovlivněna tím, že zhruba dvě třetiny těchto domácností tvoří domácnosti důchodců.

Poslední sloupec tabulky podává informace o procentním zastoupení různých typů domácností v České republice v roce 1993 s tím omezením, že do výběru nebyly zahrnuty domácnosti tvořené osobami nad 70 let (zhruba 5% domácností) a do 20 let (těch je zanedbatelně).

8. Souvislost mezi pocitem chudoby a příjmem domácnosti (řádková a sloupcová procenta) [Rodina 94]

Chudoba	Příjem domácnosti v násobku životního minima				Celkem
	Do 1,35	1,35-1,65	1,65-2,25	2,25 a více	
Určitě ano	44,6	32,2	15,9	7,3	8,2
	15,6	11,3	5,3	2,1	
Spíše ano	33,5	29,3	25,0	12,3	24,5
	34,8	30,6	24,6	10,7	
Spíše ne	20,3	23,5	28,5	27,7	45,5
	39,1	45,6	52,0	44,9	
Určitě ne	11,4	13,5	20,8	54,3	21,8
	10,5	12,5	18,2	42,2	
Celkem	23,6	23,5	24,9	28,0	

Podobné výsledné rozložení vnímání vlastní chudoby bylo zjištěno jak v roce 1993, tak v roce 1996 [Rodina 96]. Za chudou domácnost se považovalo 6-8% dotázaných, za spíše chudou 24-26%. Údaje o příjmu domácnosti byly zjišťovány jednoduchým dotazem na všechny peněžní příjmy. Výsledek se ale liší od skutečnosti: např. domácností, které žijí pod 1,3 násobkem životního minima a které to při žádostech o státní podporu musí prokázat, bylo v době šetření výrazně méně.

V roce 1996 se považovala za chudou zhruba třetina domácností. Vazba mezi pocitem chudoby a příjmovou úrovní domácnosti existovala, ale nebyla příliš výrazná (korelační koeficient $r=0,35$). Například vícedětné rodiny se nepovažovaly za chudší, i když se v daleko vyšším procentu pohybovaly na úrovni životního minima.

9. Ohodnocení finanční situace v porovnání se situací před 12 měsíci (periodické výzkumy "Ekonomická očekávání populace" SoÚ AV ČR a STEM)

	1993	1994	1995	1996
Velmi se zlepšila	3,9	1,8	2,6	2,1
Trochu se zlepšila	19,2	19,1	24,0	24,1
Zůstala stejná	36,4	36,3	42,5	50,2
Trochu se zhoršila	29,4	32,0	22,5	19,4
Velmi se zhoršila	11,1	10,7	8,4	4,3

Podle subjektivního hodnocení převažoval názor, že v letech 1995 a 1996 se finanční situace domácnosti dotázaných spíše zlepšovala nebo zůstávala stejná, na rozdíl od situace před rokem 1994, kdy převažoval názor opačný.

10. Očekávání vývoje finanční situace v nejbližších 12 měsících (periodické výzkumy "Ekonomická očekávání populace" SoÚ AV ČR a STEM)

	1993	1994	1995	1996
Velmi se zlepší	2,1	1,5	1,9	1,5
Trochu se zlepší	24,7	18,2	21,8	22,4
Zůstane stejná	43,7	47,4	49,6	55,7
Trochu se zhorší	23,3	25,8	21,9	17,5
Velmi se zhorší	6,2	7,2	4,9	2,9

Mezi roky 1993 až 1996 se stále více lidí přiklánělo k názoru, že jejich finanční situace se v nejbližším roce nezmění (stabilizace společnosti). Tento příklon byl na úkor obavy ze zhoršení.

K posledním dvěma tabulkám je třeba doplnit, že analogické údaje z poloviny roku 1997 a ze začátku roku 1998 dokládají, že v hodnocení situace a především perspektiv na budoucí rok dochází k významnému zlomu dosavadních trendů. Obavy z vývoje rodinné finanční situace vyslovila téměř polovina dotázaných ("Ekonomická očekávání 1997"). Tato změna ve vnímání celospolečenské situace se nepochybně odráží i v oblastech, které jsou předmětem našich rozborů. I když v převážné většině jde o vztahy a postoje, které mají jinou temporalitu, část postojů je bezprostředně svázána s každodenní realitou. Z tohoto důvodu je třeba některé naše závěry o současné rodině, které jsou výsledkem analýz dat z výzkumů z let 1991 až 1996 chápat jako časově podmíněné.

1. Kapitola

Vývoj české rodiny za posledních 100 let (z pohledu dat z výběrových šetření)

Milan Tuček

Demografická statistika a různé demografické odborné i populární publikace (z posledních doporučujeme např. [Fialová 1996a]) přinášejí velice podrobné přehledy o tom, jak se měnila porodnost a úmrtnost, sňatečnost a rozvodovost, atd. Tyto údaje však nejsou dostatečně sociálně zakotveny, protože vznikaly a vznikají na základě evidence demografických událostí, v níž je informace o "sociálním okolí" buď zcela potlačena, nebo minimalizována. Naše vstupní kapitola má za cíl doplnit demografickou informaci o vývoji české rodiny o relevantní údaje z oblasti sociální struktury. Velká stratifikační šetření na desetitisícových souborech domácností z roku 1978 a 1984 [TSS84] a z roku 1993 (na zhruba 5 tisícovém souboru) [Stratifikace 93] vždy mapovala i demografickou strukturu domácností a sledovala demografické události v životě dotázaného (sňatek, rozvod, ovdovění, narození dětí) jako kontext, ve kterém se odehrávala profesní či prostorová mobilita. V tomto smyslu byla dosud data z těchto šetření interpretována. Vzhledem k velikosti výběrových souborů (a náhodnému reprezentativnímu výběru dotázaných) lze, podle našeho názoru, uvedený empirický materiál využít i k poměrně korektnímu rozboru demografických procesů a jejich souvislostí či zakotvenosti v sociální struktuře společnosti.

Uvedením demografických dat z rozsáhlých výběrových šetření, které nám umožnily ilustrovat řadu demografických procesů ve více než stoleté perspektivě, chceme doplnit povšechné znalosti o demografickém vývoji české společnosti. V rámci toho záměru jsme se soustředili především na bezprostřední vazby na sociální oblast. Díky naší datové bázi jsme mohli empiricky vyjádřit a případně i statisticky zhodnotit sociální souvislosti v demografickém chování. Naše data nejen potvrdila logicky očekávané vazby, číselně vyjádřila očekávané trendy, ale upozornila i na některé momenty, které zcela nezapadají do obecných představ (např. rodinná situace v dětství, v čase stabilní velikost rodiny vysokoškoláků, obrácený podíl svobodných mužů a žen z hlediska vzdělání ve starší populaci). Naše zjištění o mezigeneračním přenosu prokreativního chování, podobně jako zjištění o závislosti počtu dětí na vzdělání rodičů, jsou vhodným empirickým východiskem k diskusím o současném demografickém chování mladé generace.

V datových ilustracích čerpáme údaje především z výzkumu [TSS84], který pro poslední roky doplňujeme údaji z výzkumu [Stratifikace 93].

1.1. Velikost rodiny a její soudržnost

1.1.1. S kolika sourozenci lidé vyrůstali

Údaje z výběrových šetření o počtu sourozenců, se kterými dotázaná osoba vyrůstala, nám přinášejí informaci o skutečné velikosti nukleárních rodin s dětmi (zatím bez dělení na neúplné a úplné rodiny). Třídění podle pětiletých věkových kohort na základě údaje o roku narození dotázané osoby do určité míry může nahradit časovou řadu s tím, že čím dál do minulosti jsou zjištěné údaje méně reprezentativní vzhledem k (sociálně) diferencované úmrtnosti vyšších ročníků.

Tabulka 1: Počet sourozenců podle roku narození dotázané osoby [TSS 84]

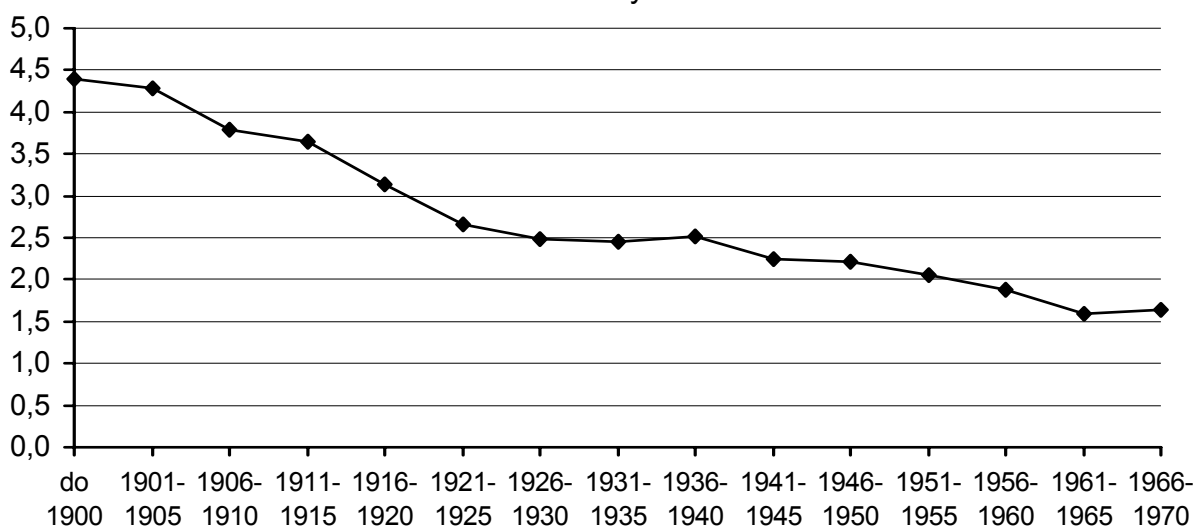
Rok narození	žádný	1	2	3 a více	N
do 1900	4,7	10,4	9,4	75,5	106
1901-1905	6,8	11,3	10,9	70,9	265
1906-1910	5,0	14,0	14,0	67,0	536
1911-1915	5,4	15,2	18,9	60,5	698
1916-1920	7,6	18,3	23,2	50,9	552
1921-1925	11,0	25,9	19,9	43,1	1029
1926-1930	10,9	30,4	22,0	36,8	1050
1931-1935	11,0	29,4	22,3	37,4	1011
1936-1940	9,3	29,2	24,3	37,2	929
1941-1945	9,7	31,8	25,9	32,6	1190
1946-1950	7,5	34,9	27,6	30,1	1381
1951-1955	9,2	36,6	26,8	27,4	1327
1956-1960	9,5	40,6	27,4	22,4	1007
1961-1965	8,5	50,1	27,2	14,2	788
1966-1970	6,4	49,1	29,7	14,8	582
Celkem	8,8	31,4	23,8	35,9	

Pomineme-li drobné nuance, které je také možno vysledovat (např. válečné a poválečné roky), tak je třeba si z údajů zapamatovat: **Ještě ve dvacátých letech vyrůstaly děti ve více než polovině případů v rodinách se třemi a více sourozenci. Teprve v šedesátých letech převážila dvoudětná rodina. Zhruba 9-10% zastoupení jedináčků v populaci se od dvacátých let příliš neměnilo.** Za povšimnutí stojí i souhrnný výsledek: současná žijící populace má ještě z více než jedné třetiny zkušenost z mnohadětné rodiny. Tato zkušenost u nejmladší generace, která vstupuje do reprodukčního cyklu, je vzhledem k celku populace méně než poloviční, ovšem vzhledem ke generaci prarodičů pětina. Je třeba si uvědomit, že tato změna má vliv nejen na populační klima, ale postupně se prosazuje ve struktuře širší rodiny, která se koncentruje na přímou příbuzenskou linii.

Údaj o počtu sourozenců, se kterými vyrůstala současná populace, je obsahově odlišný, od údaje o počtu dětí, které se narodily ženám (matkám) určitých věkových kohort, který je obvykle uváděn v demografických studiích, i když je nepochybně tomuto údaji blízký. Podstatné je, že pomíjí bezdětnost, kojeneckou úmrtnost a komplikovanou otázku vlastních či nevlastních sourozenců nechává na rozhodnutí dotázaných. K poslednímu problému je třeba si uvědomit, že kolem 10% populace (procento se měnilo v závislosti na generaci) vyrůstalo v rodinách, které vznikly opakovaným sňatkem jednoho z rodičů (viz dále údaje o rozvodech a opakovaných sňatcích).

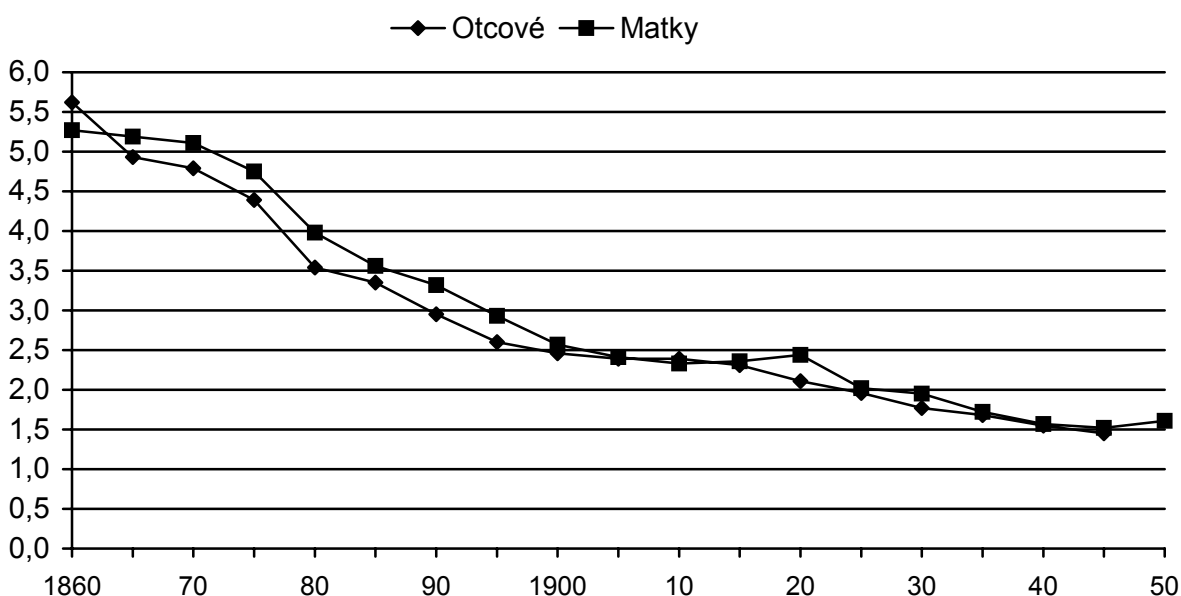
Souhrnnou informaci, která pomocí průměrného počtu sourozenců odráží změnu ve velikosti rodin od počátku století, zachycuje následující graf. Údaje názorně dokládají stabilní situaci po celou dobu trvání první republiky. Zjevně zvyšující se podíl opakovaných sňatků způsobuje, že se v šedesátých letech zastavil poválečný pokles.

Graf 1. Průměrný počet sourozenců podle roku narození dotázané osoby

Protože chceme datově zachytit vzdálenější minulost, poměříme proto velikost rodiny (počet dětí) počtem sourozenců dotázaných osob. A tak z našeho přehledu vypadávají bezdětné rodiny, resp. ženy, což má za následek, že průměrné počty dětí v pětiletých věkových kohortách žen matek (a podobně mužů otců, viz graf 2) jsou vyšší než v demografických statistikách, které uvádějí většinou průměrné počty narozených dětí na jednu ženu.

Graf 2. Velikost rodiny (počet dětí) podle roku narození rodičů

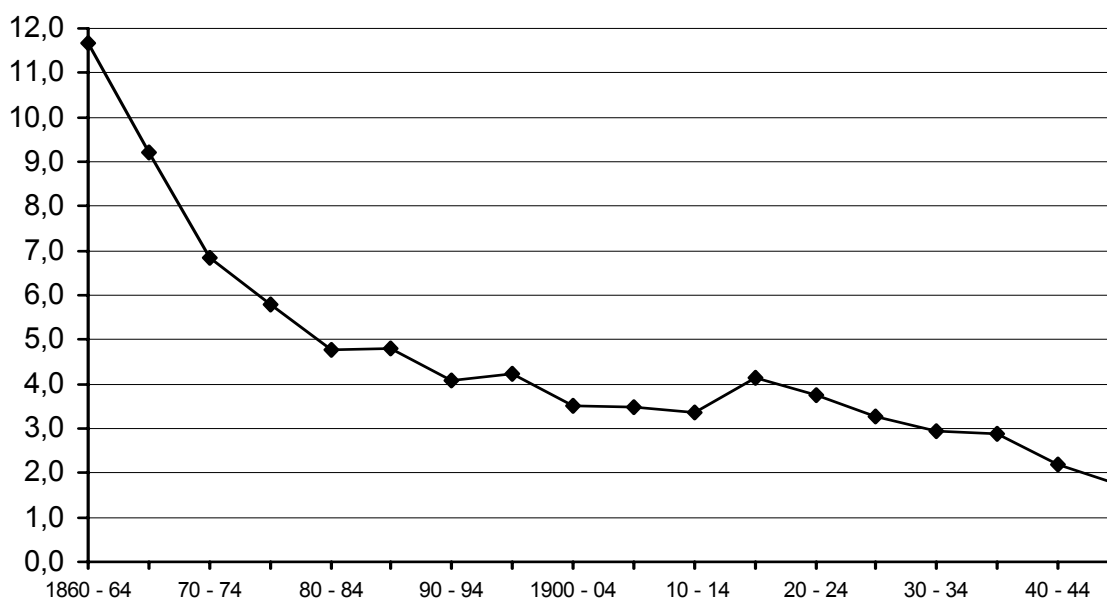

Propojení počtu sourozenců respondenta s rokem narození jeho matky a otce umožnilo dostat se v historickém pohledu ještě dále do minulosti (pochopitelně s následkem poklesu četností a reprezentativity) a také částečně upřesnit předchozí časovou řadu, kde se nepochybně muselo projevit pořadí narození dotázané osoby. Je vysoce pravděpodobné, že většina dotázaných, kteří se narodili ve vyšších pořadích, vypovídá o rodině, jíž reprodukční období začalo dříve (vzhledem k průměrnému počtu sourozenců na přelomu století může jít i o více než desetileté posuny - k větší přesnosti výpovědi nám v datech chybí informace o pořadí dotázaného mezi sourozenci a také o tom, zda jde o první manželský svazek rodičů).

Údaje, které se týkají věkových skupin otců, zprostředkovaně dokládají, že v minulosti byl věkový rozdíl v manželských párech výraznější: jak v mužské, tak v ženské linii zaznamenáváme v podstatě stejný trend postupného poklesu počtu dětí v rodině s tím, že z pohledu otců narozených do roku 1900 jde o "zpoždění" v průměru o jednu věkovou skupinu (5 let) oproti matkám. Tento rozdíl se v následujících věkových skupinách již systematicky neprojevuje, protože, jak dokládá graf 3, průměrná věková diference mezi manželi poklesla po tomto roce na hodnotu 3,5 roku a trvala po celé období 1. republiky. Následně poklesla na hodnoty kolem 3 roků pro období padesátých let a 2 roků pro šedesátá a sedmdesátá léta vytaženo k době uzavření sňatků.

Pokles počtu dětí vyrůstajících v rodině není lineární. Od poloviny minulého století do jeho přelomu se snížil na polovinu, v následujícím období se snižoval daleko pozvolněji. V podstatě od šedesátých let až po léta devadesátá (podle roku narození matky od 1935 do 1955) zůstal tento počet konstantní (1,5). Výrazný pokles porodnosti v posledních dvou třech letech je obtížné v těchto souvislostech přesně zhodnotit, přinejmenším z důvodů neukončené plodnosti mladších ročníků.

Graf 3. Věkový rozdíl mezi rodiči

1.1.2. Rodinná struktura

Mírně překvapivá je výpověď o rodinné struktuře, ve které dnes žijící populace prožila rané dětství, protože zde v průběhu let nedošlo téměř k žádné větší změně (kromě výše dokumentované proměny v počtech dětí). Data z výběrového šetření z roku 1984 dokládají, že **výrazně převažujícím typem rodiny byla po celé sledované období od roku 1900 rodina nukleární** (rodiče a jejich děti), jejíž podíl se pouze s menšími výkyvy (první světová válka) pohybuje kolem čtyř pětín. Podíl vícegeneračních rodin, který zahrnuje kolem osminy případů, se s časem také téměř nemění, a dokonce v posledních desetiletích vykazuje spíše nárůst. Svobodných matek (možná rozvedených žen v útlém věku dítěte) je kolem 3% s tím, že tento údaj reaguje na obě světové války a je nejnižší v posledních desetiletích (připočteme-li i variantu vícegenerační neúplné rodiny).

To znamená, že podle výpovědi relativně velkého a reprezentativního vzorku populace se po celou dobu od roku 1900 více než 95% dětí rodilo v manželství a v prvních letech mělo úplné rodičovské zázemí. Narůstající rozpad manželství v poledních desetiletích (rozvodovost), který dokumentují následující dvě tabulky, se dotýkal dětí ve vyšším věku.

Tabulka 2. Rané dětství respondenta podle jeho věku

Rok narození	S oběma rodiči	S oběma rodiči a příb.	S jedním rodičem	S jedním rodičem a příb.	Jinak
do 1900	81,1	14,2	2,8		1,8
1901 - 05	84,5	10,9	2,6		1,9
1906 - 10	81,7	12,5	3,0	0,9	1,9
1911 - 15	79,2	14,0	4,6	0,7	1,4
1916 - 20	80,3	12,7	3,4	1,8	1,8
1921 - 25	84,1	12,5	1,8	0,6	1,0
1926.- 30	81,4	13,6	3,1	0,6	1,2
1931 - 35	81,9	14,4	2,3	0,4	1,0
1936 - 40	81,2	14,7	3,4	0,3	0,3
1941.- 45	81,6	12,9	3,4	1,3	0,9
1946.- 50	81,8	14,4	2,2	1,1	0,5
1951.- 55	82,0	14,9	1,4	1,2	0,5
1956 - 60	81,4	15,2	2,3	0,4	0,7
1961 - 65	81,1	16,4	0,9	0,5	1,2
1966 - 70	81,1	15,8	1,9	0,9	0,3

Přes rozdílný stupeň industrializace českých zemí na začátku století, na konci první republiky, koncem padesátých let a v posledním desetiletí a podobně přes různý stupeň urbanizace, který může být dokumentován např. pomocí měnicího se podílu lidí pracujících v zemědělství, podíly velkoměstského, městského a venkovského obyvatelstva apod., **se příliš neměnil podíl vícegeneračního soužití**, což je přinejmenším překvapivý výsledek, který by vyžadoval ověření z jiných datových zdrojů. Nabízí se vysvětlení, že neklesající podíl vícegeneračního soužití v prvních letech po narození dětí je dán snižujícím se věkem při uzavírání manželství, který s sebou nesl neplnou ekonomickou samostatnost novomanželů. V tomto ohledu se uplatňuje i výše zmíněné snížení věkového rozdílu partnerů, což vlastně znamenalo především snížení věku ženichů. Určitou, nikoli zanedbatelnou roli nepochybně hrála (a v současné době možná ještě ve zvýšené míře) i dostupnost samostatného bydlení, především ve větších městech.

1.1.3. Rozvodovost od počátku století

Relativně vysoká rozvodovost není v českých zemích novinkou posledních desetiletí. V údajích z následující tabulky je možno vysledovat, že **desetiprocentní rozvodovost se vyskytla poprvé ve věkové kohortě, která se narodila na konci první světové války a do manželství vstupovala po druhé světové válce**. Připomínáme, že v tabulce jsou údaje za manželské páry, které měly (přesněji vychovávaly) alespoň jedno dítě (dotázanou osobu v

našem šetření). Proto mohou a pravděpodobně i jsou naše údaje nižší než byla skutečnost, protože nepodchycujeme bezdětná manželství.

Tabulka 3. Podíl rozvedených manželství podle roku narození otce a matky.

Rok narození	otec		matka	
	% rozvedených	věk v době rozv.	% rozvedených	věk v době rozv.
1880 - 85	1,2	46,3	0,6	34,6
1886 - 90	2,2	32,8	2,2	34,7
1891 - 95	2,5	41,7	1,8	32,8
1896 - 1900	3,6	42,0	3,2	38,6
1901 - 05	3,5	44,6	3,7	40,8
1906 - 10	5,8	43,8	5,0	39,8
1911 - 15	8,5	44,3	5,4	40,7
1916 - 20	11,8	41,3	9,7	40,3
1921 - 25	12,3	42,5	12,9	39,1
1926 - 30	13,8	39,3	12,5	37,6
1931 - 35	13,1	36,3	14,3	35,3
1936 - 40	15,9	33,5	13,8	32,3
1941 - 45	16,6	32,2	17,0	30,1
1951 - 50	29,9	26,1	20,0	27,8

Také údaje pro mladší věkové kohorty otců i matek jsou nepochybně nižší vzhledem k neukončenému rodinnému cyklu. Naše tabulka dokládá, že rozvodový věk se v posledních letech snižuje, ale zároveň platí, že téměř 14% všech rozvedených otců se rozvádělo po padesátce. Matek, které se rozvedly po dosažení padesáti roků věku bylo kolem 8%. Snížení rozvodového věku nepochybně souvisí se snížením věku v době prvního sňatku. Zároveň ale platí, že ze všech rozvedených otců bylo 36% ve věku do 35 let, a ze všech rozvedených matek bylo 48% do téhož věku.

1.1.4. Kdo zůstává svobodný (situace populace v polovině devadesátých let)

Tabulka 4. Svobodní podle pohlaví věku a vzdělání (100% příslušná věková kohorta a vzdělanostní skupina).

	Muži			Ženy		
	Nad 65	Nad 45	Nad 25	Nad 65	Nad 45	Nad 25
Základní	5,9	8,8	24,7	8,9	2,6	5,8
Vyučení	3,6	4,5	14,0	7,8	3,5	4,5
Maturita	2,4	1,4	14,0	15,5	3,6	8,1
Vysoká škola	10,3	3,6	11,6	14,3	11,3	11,7
Celkem	4,5	4,7	14,8	9,0	3,2	6,5

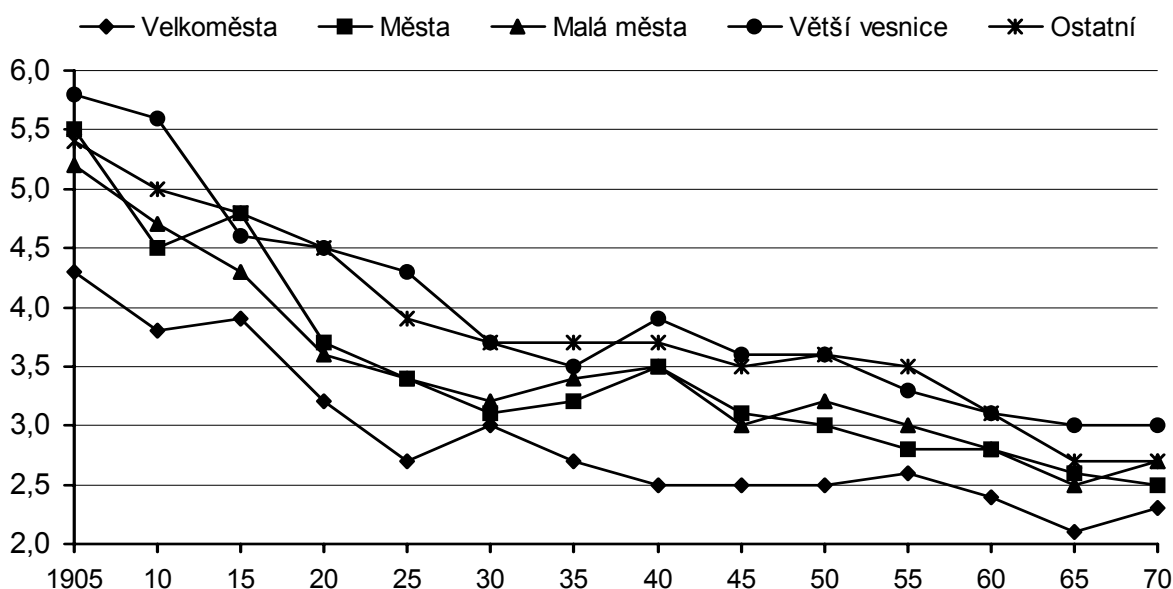
Údaje z tabulky jsou mírně překvapivé. Pomineme-li vysoké procento svobodných žen v nejstarších věkových kohortách, které souvisí s málo zdůrazňovanou skutečností nižší sňatečnosti žen před druhou světovou válkou, ale které je přesto vyšší oproti statistickým údajům (výběrový soubor je patrně vychýlen ve skupině starších o samotě žijících žen), za pozornost stojí opačný trend závislosti sňatečnosti na dosaženém vzdělání. Zatímco stále více mužů se základním vzděláním zůstává ve stavu svobodných (více než dvojnásobné procento), mezi ženami je tomu naopak. K obrátu u mužů už došlo ve střední generaci. Mezi ženami všech generací trvá výrazné snížení šancí s dosažením vysokoškolského diplomu. Do jaké míry tato situace byla dána možnostmi vzdělaných žen uspět na "trhu ženichů" z důvodů věkových (průměrný věk mužů v době prvního sňatku byl od 50 tých let kolem 24 let) či důvodů tradičního pohledu veřejného mínění na dělbu rolí mezi muži a ženami je otázka, kterou z dostupných údajů nemůžeme empiricky prověřit.

1.2. Velikost rodiny v sociálních souvislostech

a. Městská a venkovská rodina

Podle výše uvedených údajů se stupeň urbanizace a jeho proměny v průběhu století nijak neprojeví na charakteru rodiny, ve které současně žijící populace prožila rané dětství, v tom smyslu, zda šlo o rodinu nukleární, neúplnou či vícegenerační. Výrazný vliv městského či venkovského prostředí se projevil v početnosti rodiny. To pochopitelně není nijak překvapivé zjištění. Podstatným zjištěním je časování těchto změn v různých typech sídel: **Na začátku století byla výrazně velkostatně odlišná pouze velkoměstská rodina. Ve dvacátých letech se ustavuje rozdíl velkoměsto - ostatní města - venkov trvajících až do současnosti.**

Graf 4. Počet dětí v rodině v různých typech sídel

Upřesnění k údajům uvedeným v grafu: Jde o věkové kohorty dotázaných osob, tj. dotaz zněl na počet sourozenců, se kterými dotázaný vyrůstal. Typ sídla je údaj o místě narození

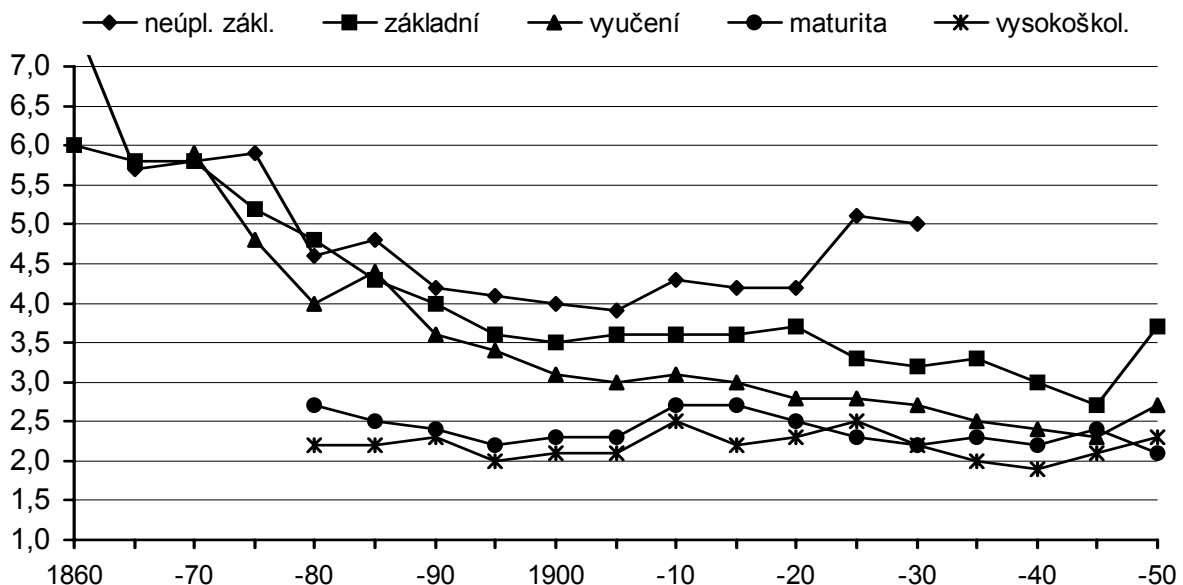
dotazaného (typ sídla v době narození). Vzhledem k věku dotázaných lze předpokládat, že jde o ukončenou plodnost rodičovského páru (kromě nejmladší dotázané věkové kohorty či možných opakovaných manželství).

V relativních hodnotách zůstává poměr mezi početností dětí v rodinách ve městech a na venkově v čase víceméně stabilní. Ve středních městech je v průměru 1,2 krát větší počet dětí v rodině než ve velkoměstech, na venkově je 1,4 krát. To jinými slovy znamená, že i když v průběhu dvacátého století dochází k postupnému snižování počtu dětí v rodině, tak rozdílnost mezi sídelními typy zůstává zachována. Pouze nejmladší věkové kohorty naznačují větší přiblížení měst s venkovem.

1.2.2. Vzdelanostní úroveň domácnosti

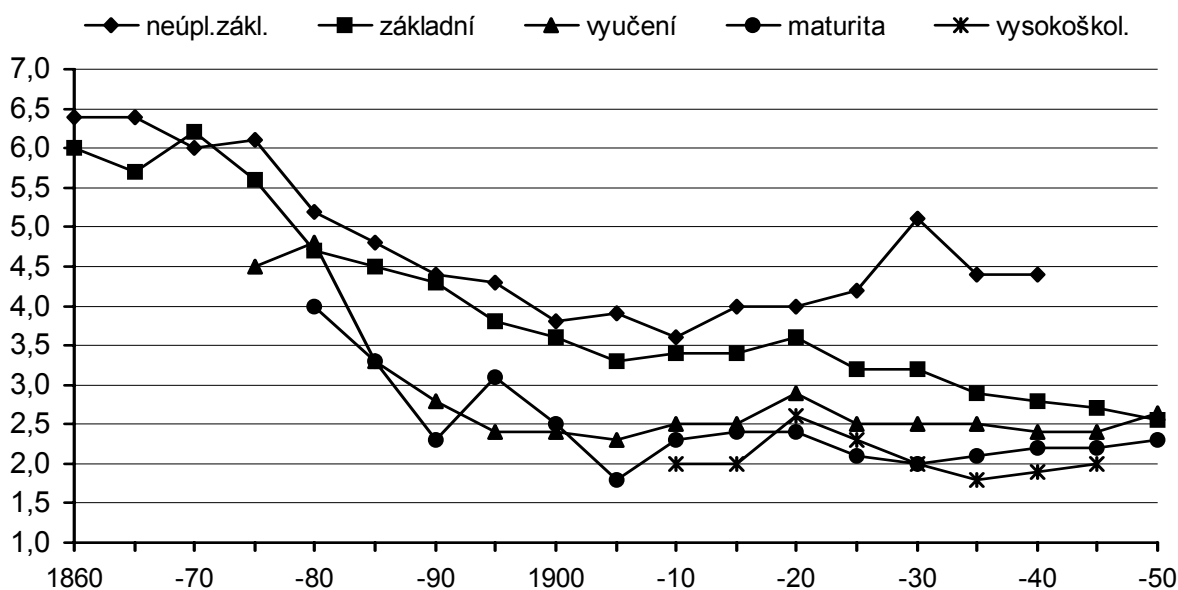
Následující dva grafy ilustrují, jak se v čase měnila velikost rodiny v různých vzdělanostních skupinách rodičů. Abychom zachytili delší časový úsek, vychází naše výpověď z údajů o počtu sourozenců. Vzdelání nám nejen charakterizuje určitou kulturní úroveň rodiny, ale do jisté míry vyjadřuje i profesní postavení rodičů (vyučení = dělnické profese, maturita = ve starších kohortách úřednické postavení, v mladších střední odborné profese). Vzhledem k nestejnému vzdělanostnímu profilu městské a venkovské populace se ve výsledných zjištěních částečně odráží i výše analyzovaný stupeň urbanizace.

Graf 5. Počet dětí v rodině podle vzdělání otce

Oba grafy nabízejí velké množství interpretačně zajímavých srovnání jak uvnitř mužské a ženské linie, tak navzájem. Za nejpodstatnější považujeme, že **počet dětí v rodinách, kde rodiče měli úplné středoškolské vzdělání či vysokou školu se v průběhu let příliš neměnil.** Můžeme sice namítnout, že vzhledem k mizivému zastoupení matek s vysokoškolským vzděláním ve starších generacích - platí i pro otce narozené v minulém století - jsou výsledky nestabilní, ale počty dětí v uvedených vzdělanostních skupinách vesměs reagují na historické události (např. poválečný boom) podobným způsobem jako daleko více zastoupené vzdělanostní skupiny.

Graf 6. Počet dětí v rodině podle vzdělání matky

Dalším podstatným zjištěním je, že v **posledním období (sedmdesátá a osmdesátá léta) došlo k zeslabení vlivu vzdělanostní úrovně rodičů na počet dětí**. Zatímco ve starší generaci byl průměrný počet dětí v méně vzdělaných vrstvách téměř dvojnásobný (např. otcové narození mezi roky 1890 až 1900 s neúplným základním vzděláním měli v průměru 4,2 děti, se základním vzděláním 3,6 dětí a vyučení otcové 3,4 děti, kdežto otcové středoškoláci 2,2 děti, resp. vysokoškoláci 2,0 děti), v nejmladší generaci (narození v roce 1940-50) byla situace téměř vyrovnaná (2,4 : 2,2).

Jediná vzdělanostní skupina, která se v průběhu let chovala odlišně, jsou lidé s neúplným vzděláním, kde po počátečním poklesu došlo k opětovnému nárůstu počtu dětí. Tento jev nepochybně souvisí s marginalizací této skupiny ve společnosti. Zatímco na přelomu století bylo neúplné základní vzdělání zcela běžné především u venkovské populace, ve třicátých a padesátých letech se týkalo již vyhraněné skupiny obyvatelstva (např. rómského etnika, pomocných dělníků), jejíž demografické chování bylo odlišné od ostatních skupin.

Pro úplnost našich úvah o vlivu vzdělání na velikost rodiny je třeba doplnit, že vzdělanostní homogenita manželských párů byla vždy relativně vysoká a v průběhu let se příliš neměnila (o čemž svědčí např. téměř neměnná hodnota korelačního koeficientu mezi vzděláním partnerů ve dvacetiletých generačních řezech, která se pohybuje mezi 0,66 - 0,70). Za sledovaný časový úsek pochopitelně došlo k výrazné proměně vzdělanostní struktury jak celku populace, tak její mužské a ženské části. V námi sledovaných nejstarších věkových skupinách se určitá vzdělanostní rozdílnost mezi manželi soustředila do kategorií neúplné a úplné základní vzdělání. V následující generaci nejpodstatnější rozdíl spočíval v různém zastoupení vyučených osob mezi muži a ženami a v absenci vysokoškolského vzdělání u žen. V dalším období se spolu s téměř stoprocentní zaměstnaností žen zvyšoval podíl jak vyučených žen (šedesátá léta), tak žen s úplným středoškolským a vysokoškolským vzděláním. I když na trhu ženichů a nevěst došlo ke značnému vyrovnání vzdělanostní struktury, vysoká vzdělanostní homogenita manželských párů zůstala zachována. Procento manželských párů, které jsou vzdělanostně nehomogenní o více než jeden vzdělanostní stupeň, se po celé sledované období pohybuje řádově do deseti procent.

1.2.3. Kolik dětí mají děti z málodětných a vícedětných rodin

Jaká je pravděpodobnost, že lidé, kteří pocházeli z vícedětných rodin mají také sami více dětí? Zjistili jsme, že korelace mezi počtem dětí a počtem sourozenců dosahuje hodnot 0,13 až 0,18 (což je statisticky významné), v závislosti na věkové kohortě (generaci). Co tato čísla znamenají, je patrnější z následující tabulky. Až na bezdětnost, která může být dána spíše zdravotními důvody a tudíž v podstatě nezávisí na početnosti výchozí rodiny, je "dědičnost" značná a projevuje se především ve vícedětných rodinách.

Tabulka 5. Počet dětí v závislosti na počtu sourozenců: věková kohorta 45 - 65 let

	Žádné	Jedno	Dvě	Tři a více
Jedináčci	9,4	25,2	46,0	19,3
Ze dvou dětí	9,0	21,1	48,4	21,5
Ze tří dětí	6,2	17,7	43,3	32,8
Z více dětí	6,7	14,5	38,2	40,6
Celkem	7,5	18,2	43,1	31,2

Jsme si vědomi, že údaje jsou jenom prvním přiblížením, že zde nepochybně hraje roli řada sociálních momentů: v první řadě autoreprodukce vzdělanosti v rodinách a všeho, co s tím souvisí (tzv. mezigenerační přenos kulturního kapitálu).

* * *

V rozměru století doznala česká rodina výrazné proměny. Historické mezníky jako byla první světová válka, vznik samostatné republiky, okupace, komunistický převrat jen do jisté míry ovlivnily celkový trend změn, který odpovídal civilizačnímu pokroku společnosti (urbanizaci, industrializaci) a který byl v posledních desetiletích podmíněn systémovými prvky souvisejícími se státním socialismem (emancipace žen na trhu práce, "rovnostářství" v oblasti životní úrovně a životního stylu atd.). Některé proměny byly výrazné na začátku sledovaného období (změny ve velikosti rodiny), některé spíše ke konci (rozvodovost), ale nedá se říci, že by docházelo ke zlomovým situacím. Vždy šlo o postupnou proměnu rozloženou spíše do delšího časového úseku.

2. kapitola

Rodina v Evropě v polovině devadesátých let a česká rodina v mezinárodní perspektivě

Milan Tuček

Prudký zlom v demografickém chování mladých lidí, který nastal po roce 1989 v České republice - pokles sňatečnosti a pokles porodnosti - vyvolal řadu reakcí: od střízlivých úvah o přiblížení se západoevropskému standardu (viz např. [Rabušic 1997]) až po katastrofické scénáře předpovídající vymírání českého národa. Pokusme se střízlivou část úvah podpořit či alespoň ilustrovat na datech z mezinárodního výzkumu ISSP - modul "Rodina 94" [ISSP 94]. Po stručném zhodnocení dat za celky národních populací soustředíme svoji pozornost na výpověď o mladé generaci evropských zemí, jejíž současné chování a postoje nejvíce formují budoucí vývoj.

2.1. Rozdíly v demografickém chování mezi Západem a Českou republikou, resp. Východem

Ze statistických ročenek víme:

- Po celé poválečné období byl v České republice velice nízký průměrný věk při uzavírání prvních sňatků, a to jak u nevěst (21-22 let), tak u ženichů (24-25 let). S tímto věkem nepochybně souviselo i to, že většina dětí se rodila ženám mladším (do 25-26 let). Podobná situace byla v celém východním bloku, zatímco v západní Evropě byl sňatkový věk od šedesátých let v průměru o 3-4 roky vyšší.

- Díky nízkému věku uzavírání sňatků a také díky převládajícímu názoru na rodinu a manželství žilo v České republice 90-95% mužů a 96-97% žen alespoň část svého života v legálním manželství, kdežto na Západě se od šedesátých let zvyšovalo jak procento svobodných, tak procento lidí žijících v nesezdaném soužití.

I když hlavní smysl projektu [ISSP 94] spočíval ve zjištění názorů a postojů k rodinné problematice, k postavení mužů a žen ve společnosti, atd., i údaje zachycující demograficky relevantní fakta zjištěná v řadě zemí v jednom okamžiku a jednotnou metodikou mají značnou vypovídací cenu. Pochopitelně je zde problém omezené velikosti výběrových šetření, reprezentativity dat pro bližší a především vzdálenější minulost, pokud je budeme analyzovat např. za různé věkové kohorty apod. Přes tyto výhrady považujeme následující tabulky o sňatečnosti a rozvodovosti za dostatečnou vstupní informaci k problematice rodiny (manželství) v evropském měřítku.

2.1.1. Sňatečnost a rozvodovost

Výsledky výběrového šetření potvrzují skutečnosti známé z demografických statistik. Zde nám slouží jako datová ilustrace demografických procesů, která si nedělá nárok na přesnost, která je vlastní vyčerpávajícím demografickým zjišťováním (výběrová chyba předložených údajů se pohybuje kolem 2-3%), ale v dostatečné míře zachycuje (a také kvantifikuje) nejpodstatnější rozdíly a čtenáři podává základní číselnou informaci o sňatečnosti v řadě evropských zemí, resp. regionů.

Tabulka 1. Procento dotázaných, kteří nikdy nežili v manželství [ISSP 94]

	Celek	18-35	36-49	50-69
Německo-západ	23,7	51,8	11,4	5,1
Německo-východ	16,0	42,4	5,0	4,2
Velká Británie	12,4	26,8	5,1	2,9
Maďarsko	16,0	38,1	8,0	4,8
Itálie	18,8	9,2	7,5	4,8
Irsko	16,7	31,5	4,8	11,8
Holandsko	26,6	55,0	12,5	8,5
Norsko	28,5	58,3	9,5	3,9
Švédsko	25,6	53,3	16,8	4,7
Česká republika	19,1	41,3	2,9	3,9
Slovinsko	9,3	39,4	8,2	6,8
Polsko	19,7	7,4	7,4	3,2
Bulharsko	13,1	34,4	4,8	2,8
Rusko	12,3	28,3	3,3	3,0
Španělsko	16,9	35,0	5,7	5,2

Země bývalého východního bloku se liší od většiny západoevropských zemí vysokou sňatečností. V tomto ohledu jsou ale zároveň podobné zemím s výraznou katolickou tradicí. Od nich se naopak odlišují vysokou rozvodovostí (viz údaje z tabulky 2). Za pozornost stojí zjištění, že i v zemích, kde je sňatečnost nižší (a tudíž existuje řada nesezdaných soužití), je rozvodovost na stejné úrovni jako v zemích bývalého východního bloku. Česká republika je v tomto ohledu ve věkové skupině 36-49 let (v současné střední generaci) téměř extrémní: nejvyšší sňatečnost a třetí nejvyšší rozvodovost.

Tabulka 2: Procento alespoň jednou rozvedených osob (100%=dotázaní, kteří žili někdy v manželství v příslušné věkové kohortě) [ISSP 94]

	Celek	18-35	36-49	50-69
Německo-západ	13,2	10,6	16,1	14,0
Německo-východ	19,0	14,3	25,0	19,1
Velká Británie	21,4	12,1	29,3	18,5
Maďarsko	16,8	10,4	25,8	17,9
Itálie	3,7	1,4	4,9	5,1
Irsko	2,3	0,5	3,1	3,6
Holandsko	15,5	14,3	18,8	14,8
Norsko	15,0	13,3	19,9	12,7
Švédsko	21,5	14,8	23,8	27,5
Česká republika	18,9	13,4	28,6	16,5
Slovinsko	9,3	6,1	11,4	10,3
Polsko	10,0	4,6	12,6	12,4
Bulharsko	10,7	11,3	16,3	8,4
Rusko	27,3	24,4	32,7	26,4
Španělsko	5,4	4,8	9,4	4,6

Nestejné vývojové trendy ve východní a střední Evropě naznačují údaje o mladé generaci (věková skupina do 35 let): zatímco Rusko a Bulharsko zůstává ve sňatečnosti na úrovni katolické Evropy, Česká republika, východní země Německa, Maďarsko a Slovinsko se od tohoto modelu odpoutávají. Kdybychom se omezili na věk do třiceti let, tak je posun ještě zřetelnější. Je otázkou, zda konkrétně u nás jde o odložené sňatky z důvodů rozšířených možností studia, nevhodných materiálních podmínek (především možnosti samostatného bydlení) či nových momentů v profesionální kariéře, nebo o nárůst nesezdaných soužití.

Jsme si vědomi, že vysvětlení rozdílností jak ve sňatečnosti, tak v rozvodovosti v jednotlivých zemích by si vyžádalo zvážit rozdílnosti nejen geopolitické a kulturní, ale také rozdíly v příslušných národních legislativách. K tomu, abychom se mohli v této věci kvalifikovaně vyjádřit, nám však chybí dostatek informací.

2.1.2. Populační klima

V představách o ideálním počtu dětí v rodině není situace tak jednoznačná. Je sice možné vysledovat určitou podobnost některých východoevropských zemí, která by mohla být vysvětlitelná podobnou současnou či minulou ekonomickou situací, ale zároveň je zde patrná i určitá diferencovanost vyjadřující nepochybně historické a kulturní rozdílnosti uvedených zemí. Podobně diferencovaná je z hlediska ideálního počtu dětí i Západní Evropa. Hypotéza, že představa o ideálním počtu dětí v rodině je výrazně podmíněna věkem dotázaných, se nepotvrdila. Kohortní rozbor prokázal, že s výjimkou Irska a nejstarší generace dotázaných v Polsku, je **ideální počet dětí téměř konstantní hodnotou, která se v národních souborech nemění s věkem dotázaných**. To jinými slovy znamená, že ve všech sledovaných zemích (s výjimkou Irska), tedy i v České republice, existuje většinou přijímaný model ideální velikosti rodiny. Z tohoto pohledu by současný výrazný pokles porodnosti, který se navíc týká nejsilnějších ročníků (populační vlna z let 1974-75), znamenal pouze odklad založení rodiny. Zkušenost demografů je ovšem jiná a tuto optimistickou interpretaci nepotvrzuje.

Tabulka 3: Ideální počet dětí [ISSP 94]

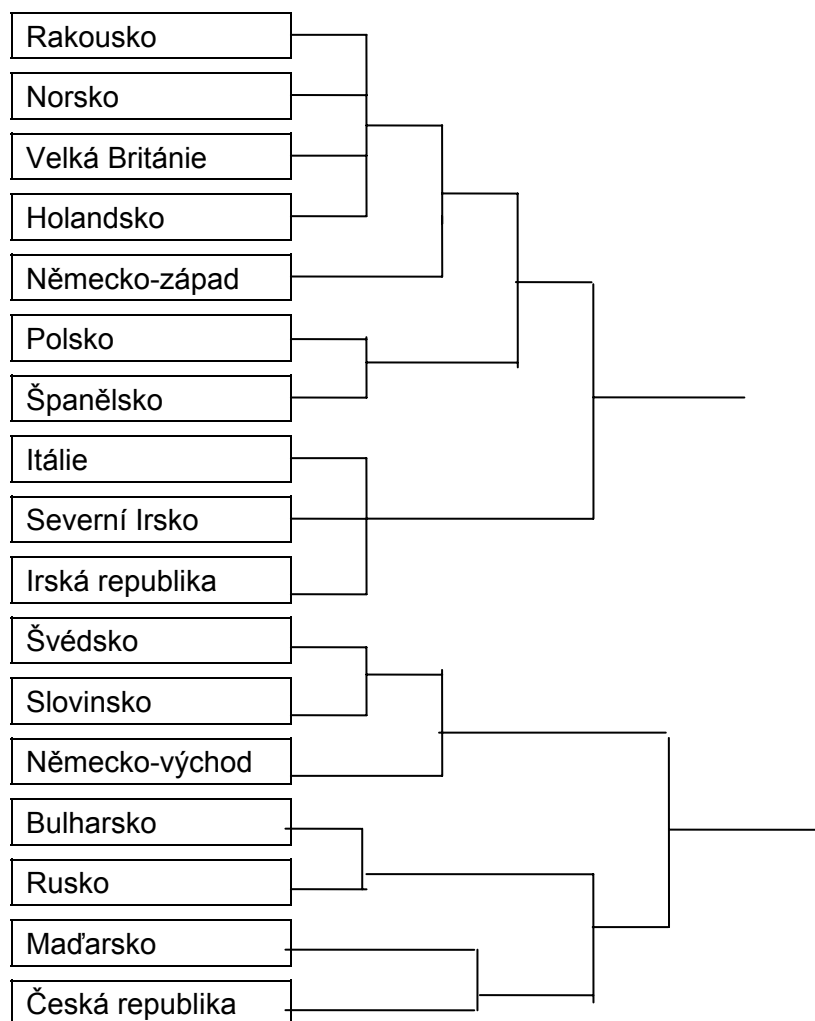
	Žádné	1	2	3	4 a více	Průměr
Německo-západ	0,8	5,3	70,2	19,2	4,5	2,2
Německo-východ	0,6	10,0	78,0	10,5	1,0	2,0
Velká Británie	0,6	1,8	74,8	15,8	7,0	2,3
Maďarsko	0,6	5,4	59,6	31,6	2,8	2,3
Itálie	0,4	4,3	67,8	24,7	2,8	2,2
Irsko	0,2	0,8	31,6	31,9	35,4	3,0
Holandsko	2,1	2,0	53,2	29,3	13,3	2,5
Norsko	0,2	0,5	47,9	42,4	9,1	2,6
Švédsko		0,8	63,7	28,7	6,9	2,4
Česká republika	0,7	10,8	67,3	18,6	2,7	2,1
Slovinsko	0,9	4,0	59,2	30,7	5,2	2,4
Polsko		1,9	55,7	32,9	9,4	2,5
Bulharsko	5,0	7,5	65,6	19,3	2,6	2,1
Rusko		9,3	61,7	24,5	4,5	2,2
Španělsko		6,1	61,8	25,3	6,8	2,3

K nezávislosti ideálu na věku je třeba dodat, že toto zjištění zdaleka neznamena nezávislost na historickém čase (viz údaje z úvodní kapitoly o měnící se početnosti dětí v rodině, které nepochybně měly korelát v představě o společenské normě). Jde o to si uvědomit, že analýza názorů podle věkových kohort nereprezentuje vývoj názorů na ideální počet dětí v čase. Starší ročníky totiž nevypovídají o ideálním počtu dětí v minulosti, ale svoje minulé názory a postoje poměřují současností. Míra tohoto poměření se současnými podmínkami (normami, vzorci chování, životním stylem) může být v různých zemích různá. Nepochobně závisí na řadě okolností zahrnujících náboženskou tradici, národní identitu, systémové změny, apod.

2.1.3. Podobnost/nepodobnost zemí z hlediska průměrných postojů dotázaných k rodině a manželství

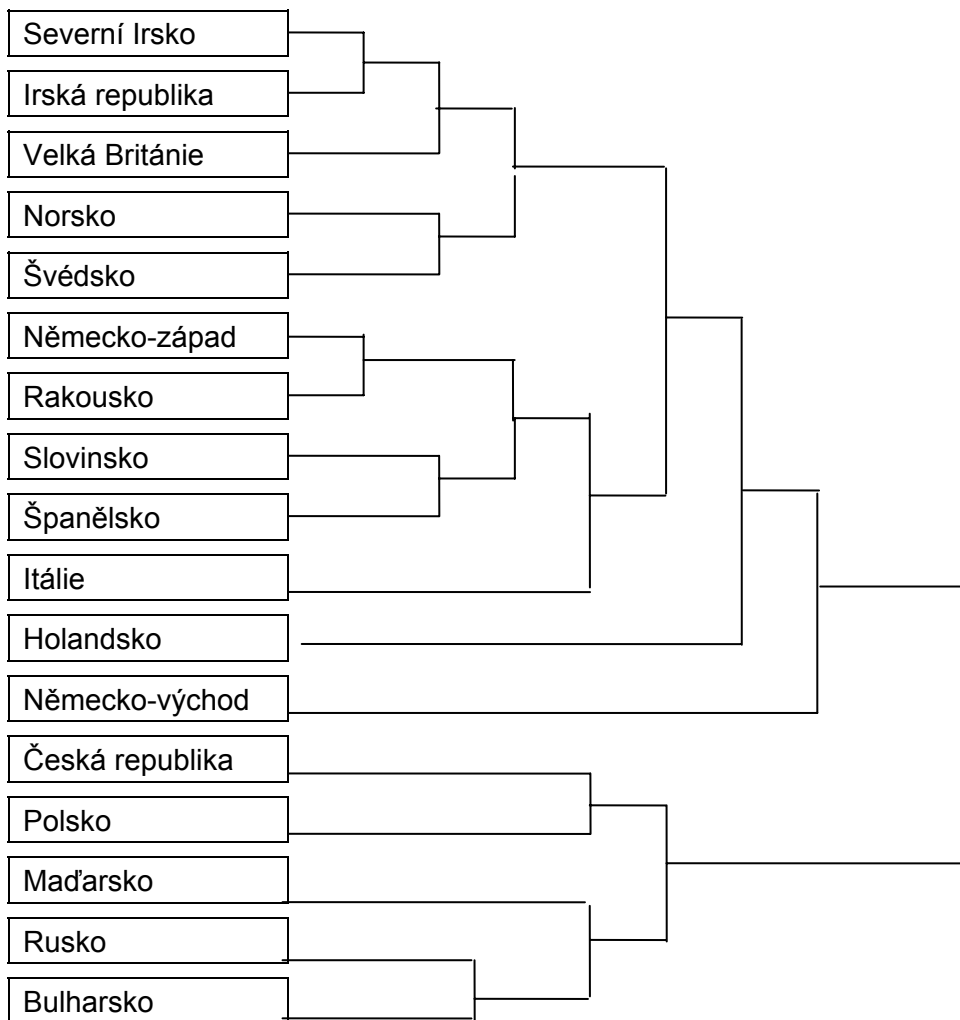
V následujících dvou grafech uvádíme výsledky analýzy, která na základě podobnosti zjištěných údajů vytváří skupiny zemí (hierarchická klastrová analýza z programu SPSS). Jde o pokus odlišit relativně podobné názorové hladiny v jednotlivých zemích Evropy v oblasti rodinného života. Za prvé jde o názory na přerušování těhotenství, předmanželský a mimomanželský sexuální život, za druhé o souhrn postojů k roli ženy a muže v rodině, ve výchově dětí a o postoje k manželství. Užitá metoda na základě podobnosti "vektoru postojů" k sobě postupně přiřazuje jednotlivé země.

Graf 1. Názory na umělé přerušování těhotenství, předmanželský a mimomanželský sex

Z hlediska názorů na potraty a sexuální život byly k sobě v prvním kroku přiřazeny do jedné skupiny Polsko (jako jediná země z východní Evropy) a Španělsko, do druhé skupiny Irská republika, Severní Irsko a Itálie (katolická tradice), do další skupiny Velká Británie, Holandsko, Norsko a Rakousko. Tyto prvotní skupiny se postupně spojily do jednoho bloku západních zemí. Druhý blok se začal vytvářet postupným propojováním východních zemí. Nejbliže si byly Rusko a Bulharsko, ke kterým byly následně připojeny Maďarsko a Česká republika. Východní země Německo se nejdříve "připojily" k dvojici Slovinsko, Švédsko, aby posléze tato skupina zemí splynula s východním blokem. Obraz Evropy, který nám vytvořil zvolený analytický postup, je v této názorové oblasti až překvapivě zřetelný a jednoznačně interpretovatelný. Je pravda, že se jedná o problematiku, ke které katolická církev zaujímá jednoznačné stanovisko, a to je zjevně hlavní osa, podle které se země v prvním plánu seskupují. Ovšem i vytvoření dalších seskupení má zřetelnou logiku, včetně oddělení východního bloku s určitou vlastní morálkou.

Graf 2. Názory na roli ženy, muže, význam manželství

Na rozdíl od víceméně jednorozměrného obsahu položek, které vstupovaly do první analýzy, jsme ve druhém případě aplikovali postup na značně heterogenní baterii otázek (20 položek). Šlo o zjišťování názorů na zaměstnanost žen a její vliv na výchovu dětí a fungování rodiny (7 otázek), na tradiční dělbu rolí mezi mužem a ženou v rodině (4 otázky), význam manželství a postoje k rozvodu (6 otázek) a význam rodiny a manželství pro výchovu dětí (tři otázky). Výsledný graf má opět zřetelnou logiku a víceméně odpovídá zeměpisné i politické

mapě Evropy. Nejpodstatnějším zjištěním je oddělení celého bývalého východního bloku od ostatních zemí. Podíváme-li se na postup jeho seskupování, tak k dvojici Bulharsko, Rusko se postupně připojuje Maďarsko a dvojice Polsko, Česká republika. I bývalá NDR (východní země Německa) se k velkému bloku západních zemí připojuje až v posledním kroku, takže podle "vektoru názorů" k nim vlastně nepatří. To svědčí o tom, že se názory na rodinu, manželství, role mužů a žen v rodině v zemích reálného socialismu formovaly určitým specifickým způsobem. Ať již to byla vysoká zaměstnanost žen a díky tomu i jejich ekonomická emancipace, či určitá státní podpora manželství a rodičovství, nebo z jiné strany orientace lidí na rodinu z důvodů omezených možností v jiných oblastech života. Výsledek potvrzuje, že i pět let po pádu "reálného socialismu" přetrvává v postkomunistických zemích určitá shodná názorová orientace. Vzhledem k tomu, že další analýzy prokázaly, že názory nejsou ve většině případů výrazně ovlivněny věkem (podobně jako názor na ideální počet dětí), je možno hovořit o určitém společenském klimatu. I když není možné z jednoho výsledku dělat dalekosáhlé závěry, tak spolu s ostatními výše uvedenými výsledky je zde určitá empirická evidence pro konstatování, že **v obecné názorové rovině dosud přetrvává v České republice východoevropský model rodinného života. Tento model ve zkratce vychází ze souhlasu veřejného mínění s vysokou emancipací žen na trhu práce, z odmítnutí patriarchálního modelu rodiny, z preference manželského svazku před jinými formami partnerského soužití a ze souhlasu s rozvodem.**

2.2. Mladá generace v mezinárodním srovnání

2.2.1. Nesezdané soužití: předmanželský partnerský vztah nebo alternativní forma rodinného života?

Z různých demografických statistik je opakovaně zjišťováno (při sčítání lidu), že tato forma partnerského vztahu není u nás, na rozdíl od řady západoevropských zemí, příliš rozšířena.

Fakta o mladé generaci v České republice, která jsme zjistili ve výběrových sociologických šetření v poslední době:

- Podle výsledků z výzkumu "Populační klima 96" žije ve věkové skupině 20-24 let v nesezdaném partnerském soužití 2,5% mužů a 8,8% žen. Ve skupině 25-29 let je to 6,3% mužů a 6,6% žen. Svobodných mužů je 91% v mladší skupině a 57% ve starší skupině. Svobodných žen je 75%, resp. 30%. V dalších věkových skupinách se podíl nesezdaných soužití pohybuje kolem 2-3%.

- V šetření "Formy rodinného života mladé generace 97" - ze souboru svobodných respondentů na otázku, "zda máte v současné době stálého partnera a žijete společně", odpovědělo ano 10,5% mužů a 19,5% žen. Bez stálého partnera bylo 43,6% mužů a 33,4% žen, ostatní měli stálého partnera, ale nežili s ním ve společné domácnosti.

- Čtvrtina mladých mužů a šestina mladých žen pro svůj život považuje za nejlepší "žít se stálým partnerem bez sňatku". Promiskuitní variantu "žít bez stálého partnera" zvolilo zanedbatelné procento dotázných z nejmladších věkových skupin.

Je zjištěný podíl nesezdaného partnerského soužití mezi naší mladou generací skutečně řádově nižší ve srovnání se západními zeměmi? Bude zastoupení této formy partnerských

vztahů v blízké budoucnosti odlišné od západních zemí? Údaje z mezinárodního výběrového [ISSP 94] dokládají, že situace není tak jednoznačná, jak je tradována v odborné i laické veřejnosti.

Tabulka 4. Podíl svobodných osob ve věkové skupině 18-30 let (muži a ženy zvlášť).
Odhad nesezdaných soužití na základě informace o spolužití s partnerem [ISSP 94]

	Podíl svobodných		Nikdy nežili s part. (100% = svobodní)	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Německo-západ	72,6	56,3	68,5	59,3
Německo-východ	69,8	43,8	67,1	58,5
Velká Británie	46,5	37,9	69,6	62,8
Severní Irsko	56,5	62,0	84,6	85,7
Rakousko	69,6	47,1	72,7	78,0
Maďarsko	66,9	35,8	chybí údaj	
Itálie	85,1	69,2	95,8	97,0
Irsko	76,2	62,2	89,9	93,4
Holandsko	80,5	63,6	80,4	62,7
Norsko	84,9	73,5	63,6	46,7
Švédsko	58,5	43,7	80,8	66,1
Česká republika	65,7	47,8	68,8	76,0
Slovinsko	65,0	42,9	83,5	86,4
Polsko	63,5	47,4	95,4	95,5
Bulharsko	63,0	40,2	52,6	73,7
Španělsko	84,4	66,5	87,0	91,2

I když jde v příslušné věkové kategorii v každé zemi o zhruba tři až čtyřstovkové soubory dotázaných, vzhledem k náhodnému výběru mají údaje do jisté míry reprezentativní charakter, i když s chybovostí kolem 5-6%. Porovnání dat z 15 evropských zemí (regionů) řadí Českou republiku k zemím s vyšším podílem nesezdaných dvojic (a to již v roce 1994) ve věkové skupině 18-30 let.

I když je **podíl svobodných osob ve většině západních zemích v příslušné věkové skupině mezi muži i mezi ženami vyšší zhruba o jednu pětinu oproti tzv. postkomunistickým zemím střední a východní Evropy, tak je mezi svobodnými přinejmenším ve stejné míře zastoupena forma nesezdaného soužití.** Jak dokládá další tabulka, tyto výrazné rozdíly mezi zeměmi jsou z velké části vysvětlitelné mírou sekularizace mladé generace, která byla mj. zjišťována dotazem na účast na náboženských obřadech. Česká republika se v tomto ohledu řadí mezi nejvíce sekularizované země.

Tabulka 5. Účast na náboženských obřadech (alespoň jednou týdně) [ISSP 94]

	Muži	Ženy
Německo-západ	5,5	9,2
Německo-východ	2,6	1,0
Velká Británie	4,1	8,5
Severní Irsko	23,5	39,7
Rakousko	15,2	13,8
Maďarsko	1,5	8,1
Itálie	19,9	33,1
Irská republika	41,7	54,1
Holandsko	9,6	9,7
Norsko	2,5	3,2
Švédsko	2,8	4,6
Česká republika	5,2	4,9
Slovinsko	9,5	5,8
Polsko	37,1	41,7
Bulharsko	2,2	7,4
Španělsko	Chybí údaj	

K údajům o rodinném stavu mladé generace si doplníme, že ve věkové skupině odpovídající generaci rodičů se procento svobodných mužů ve většině západních zemích pohybuje kolem 11-14%. Oproti tomu mezi dotázanými z České republiky bylo pouze 5% svobodných mužů (méně bylo jen v Severním Irsku). Toto zjištění koresponduje s údaji uvedenými v úvodu kapitoly o více než 90% sňatečnosti v naší populaci. V procentu rozvedených mužů se výběrový vzorek z České republiky neliší od většiny ostatních zemí: 7-9%. Pouze v tradičně katolických zemích je podíl rozvedených výrazně nižší. Mezi ženami je situace obdobná s tím, že podíl svobodných žen v dané věkové skupině je zhruba o třetinu nižší, naopak podíl rozvedených žen je o třetinu vyšší. Údaje naznačují, že zvýšená četnost nesezdaných soužití je ve zkoumaných evropských zemích záležitostí především mladé generace, a že "náskok" západu není v celku populace příliš velký. Zda je společné soužití partnerů jenom tzv. "manželstvím na zkoušku", které se po určité době právně završí manželským svazkem, nebo zda jde o trvalou formu partnerského vztahu, nelze z našich dat přímo odvodit. Určitým argumentem **pro hypotézu hovořící ve prospěch "manželsví na zkoušku" by mohla být vysoká sňatečnost rodičovské generace ve všech zkoumaných zemích, tj. i v zemích, kde byl i před dvaceti lety řádově o pět let vyšší průměrný sňatkový věk.** Některé další argumenty můžeme zjistit v oblasti hodnotových orientací, i když k jistému generačnímu posunu v neprospěch manželství jako instituce nepochybně došlo (viz dále tabulka 7).

Změny ve sňatkovém chování mladé české populace se často spojují s rozšířením vzdělávacích možností po roce 1989. Z údajů zachycujících rozdíly v socioekonomickém postavení mladé generace ve zkoumaných evropských zemích je patrné, že Česká republika patřila již v roce 1994 k zemím s vysokým podílem studující mládeže jak v mužské, tak ženské části populace. Přesto se tento podíl nepromítl do nižší sňatečnosti do té míry jako v Holandsku či Norsku a zůstal srovnatelný např. s východními zeměmi Německa, kde je podíl studujících

zhruba poloviční. Údaje z tabulky 6 dokládají, že podíl studujících osob v příslušné věkové skupině již dosáhl v České republice hodnot srovnatelných se západní Evropou (včetně emancipace žen v oblasti vzdělání). Situace naší mladé generace se od situace ve většině ostatních zemí liší výrazně nízkou mírou nezaměstnanosti. Možná, že právě tento moment je jednou z příčin určitého rozdílu ve sňatkovém chování mezi západními zeměmi a Českou republikou. Je třeba poznamenat, že rok 1994 byl teprve počátkem prudkého poklesu sňatečnosti, takže údaje a jejich interpretace nejsou zcela adekvátní současné situaci. Přesto mezinárodní srovnání naznačuje, že sňatkové chování má v každé zemi určitá specifika, která mají hlubší příčiny a souvislosti, než jsou systémové charakteristiky (západ x východ) a ekonomická situace.

Tabulka 6. Socioekonomické postavení mladých lidí ve zkoumaných zemích [ISSP 94]

	Muži			Ženy			
	EA	Nezam.	Stud.	EA	Nezam.	Stud.	Doma
Německo-západ	74,5	3,9	17,0	64,3	4,9	12,5	18,3
Německo-východ	61,3	10,3	12,9	64,6	19,8	14,6	1,0
Velká Británie	71,7	12,1	11,1	61,3	7,8	8,6	18,1
Severní Irsko	75,3	7,2	14,5	50,7	5,1	12,7	29,1
Rakousko	81,0	7,6	11,4	52,9	3,4	19,5	17,6
Maďarsko	59,4	17,3	15,0	58,8	7,4	12,8	3,4
Itálie	59,5	5,7	24,1	35,7	10,5	22,4	17,5
Irsko	56,3	18,4	15,5	55,3	9,6	13,8	18,1
Holandsko	56,1	9,6	30,3	45,3	3,8	25,0	18,2
Norsko	54,3	7,2	30,6	43,2	6,4	32,8	13,0
Švédsko	52,1	14,4	28,8	46,5	11,9	31,4	2,5
Česká republika	68,6	1,8	26,6	65,7	4,4	26,9	1,3
Slovinsko	69,0	13,4	14,8	65,4	10,1	19,4	1,4
Polsko	55,1	19,8	19,2	38,9	16,6	20,0	16,0
Bulharsko	60,8	17,4	17,4	50,8	22,1	16,4	8,2
Španělsko	48,5	21,9	27,7	37,2	20,2	29,8	12,2

Vysvětlení k tabulce: Do kategorie EA jsme sloučili jak plné, tak částečné pracovní úvazky. Podle našeho zjištění je v zemích západní Evropy zhruba 20-25% mladých žen zaměstnáno na částečný pracovní úvazek, v postkomunistických zemích je to kolem 3-5%. U mužů je částečný úvazek kromě Itálie výjimečný (kolem 1-3%, v Itálii 20% z ekonomicky aktivních mužů v příslušném věku).

Kromě objektivních (životních) podmínek v té které zemi a individuální situace každého dotázaného je pro sňatečnost nepochybně významné veřejné mínění (stanovisko vrstevníků) o institutu manželství.

V postojích uvedených v tabulce 7, které vypovídají o vztahu k tradičním funkcím manželství (citové a materiální zázemí a jistoty pro partnery a děti), je **mladá česká populace značně konzervativní**. Zvláště patrné je to v postoji zdůrazňujícím význam manželství pro založení rodiny. S výrokem "pokud lidé chtějí mít děti, tak by měli uzavřít manželství" souhlasilo 63% dotázaných mladých lidí (vyšší souhlas byl jen v Polsku). Podrobnější analýza potvrdila v

České republice daleko nižší závislost tohoto postoje na věku než v zemích, kde mladí lidé tento postoj zaujímali v daleko nižším procentu. To znamená, že nejstarší generace ve většině evropských zemí zastávala podobný souhlasný názor, který se v daleko větší míře uchoval i v nejmladší věkové skupině u nás. Je na místě předpokládat, že pokud v hodnocení instituce manželství i z tohoto pohledu nedojde k vyrovnání se "západem", tak společné soužití bude směřovat ve většině případů k uzavření sňatku (třeba i po narození dítěte).

Tabulka 7. Do jaké míry souhlasíte s následujícími výroky: "Obecně vzato jsou ženatí muži a vdané ženy spokojenější než svobodní" (V1), "Hlavní výhodou manželství je finanční jistota" (V2), "Špatné manželství je lepší než žádné" (V3), "Lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít manželství" (V4). [ISSP 94]

	V1		V2	V3	V4
	ano		ano	určitě ne	ano
	ženatí	svobodní			
Německo-západ	35,3	17,2	32,3	74,5	46,1
Německo-východ	37,3	19,2	33,5	69,4	23,9
Velká Británie	15,7	5,7	9,4	55,7	29,4
Severní Irsko	14,8	10,6	10,4	55,1	45,2
Rakousko	38,8	23,6	32,1	79,8	44,2
Maďarsko	43,9	36,2	28,7	61,4	37,2
Itálie	32,4	14,1	7,8	66,9	50,8
Irsko	35,3	16,3	18,0	62,1	46,3
Holandsko	7,9	5,4	10,6	69,0	16,1
Norsko	15,3	4,8	15,7	73,3	33,7
Švédsko	14,7	9,3	17,8	76,1	24,0
Česká republika	45,7	24,9	27,5	70,7	62,8
Slovinsko	33,0	27,3	25,6	40,5	27,5
Polsko	60,1	44,5	26,0	25,5	65,3
Bulharsko	77,9	43,4	38,7	59,6	48,2
Španělsko	20,5	13,7	20,9	25,7	27,5

Možné odpovědi byly: Určitě ano, spíše ano, ani ano - ani ne, spíše ne, určitě ne. V tabulce uvádíme ve třech případech procenta souhlasných odpovědí (součet odpovědí určitě ano a spíše ano), v případě výroku V3 zastoupení odpovědi určitě ne.

Doplňme si, že v případě první otázky se svobodní dotázaní v České republice z více než 40% nemohli rozhodnout, takže převaha odpovědí, že svobodní jsou šťastnější, není výrazná. V ostatních zemích se neutrální odpovědi vyskytovali u čtvrtiny, resp. maximálně u třetiny dotázaných, takže nízké procento souhlasu s daným výrokem znamená zároveň vysoké procento nesouhlasu.

Zjištění o významu institutu manželství pro mladou českou generaci potvrzují údaje z výzkumu mladých manželství. Na otázku "Proč jste dali přednost uzavření manželství před možností společného života bez sňatku" 85% dotázaných souhlasilo s důvodem, že chtěli, aby se jejich děti narodily v manželství. To, že rodiče by nesouhlasili s nesezdaným soužitím, nebo že oni sami nepovažují tuto formu za správnou, uvedlo kolem poloviny dotázaných, nedostatek

právních záruk 37% dotázaných a negativní postoj okolí pouze 26%. (Dotázaní se vyjadřovali ke každému z uvedených důvodů zvlášť.) **Stejně jako v datech z mezinárodního výzkumu není kladen důraz na institucionální složku manželství, manželství také není vnímáno jako norma daná vnějškovým okolím. Větší důraz je kladen na "vnitřní" normu a zcela zásadně na legitimitu manželského svazku (která nepochybně zahrnuje závaznost, stabilitu, jistotu atd.) pro děti.**

2.2.2. Otázka rodičovství

Podle demografických statistik v posledních letech u nás poklesla úhrnná plodnost (tj. počet živě narozených dětí, které se v průměru narodí na jednu ženu ve věku 15-49 let) na vůbec nejnižší hodnotu 1,3. Pokles úhrnné plodnosti započal již v osmdesátých letech, ale od roku 1992 se dramaticky zvýšil. I když se zvýšil počet dětí, které se rodí mimo manželství, nepochybně je tu zřetelná souvislost s poklesem sňatečnosti. Výše jsme doložili, že rodičovství je pro českou mladou generaci zásadním důvodem pro uzavření sňatku. V následujících odstavcích se pokusíme ukázat, zda a jak se tato generace liší ve svých názorech na rodičovství od svých vrstevníků v evropských zemích.

a. Ideální počet dětí

I když rozdíly v údajích o ideálním počtu dětí nejsou za jednotlivé země příliš odlišné, tak dotázaní, reprezentující nejmladší generaci české populace, uvedli v průměru nejnižší počet dětí (s výjimkou Bulharska, kde je výrazně četná odpověď "žádné dítě"). Stojí za pozornost, že v řadě zemí s trvale nízkou porodností významné procento mladé generace spatřuje ideál ne v obvyklé dvoudětné rodině, ale v rodinách vícedětných.

Tabulka 8. Ideální počet dětí (věková skupina 18-30 let) [ISSP 94]

	žádné	1	2	3	4 a více
Německo-západ	0,7	6,1	67,9	19,1	6,1
Německo-východ	0,9	9,4	79,7	6,1	3,8
Velká Británie	1,1	0,9	67,5	18,5	12,0
Severní Irsko		0,3	48,3	27,9	23,5
Rakousko		6,4	69,3	18,1	6,2
Maďarsko	0,4	4,7	64,9	29,0	1,0
Itálie	0,8	6,3	64,2	25,0	3,7
Irsko	0,5	1,5	37,9	31,0	29,1
Holandsko	3,6	3,6	55,1	26,0	11,6
Norsko	0,3	0,6	49,6	38,4	11,0
Švédsko		0,6	59,2	32,1	8,2
Česká republika	1,2	11,2	63,8	20,1	3,6
Slovinsko	1,8	4,2	62,5	26,1	5,3
Polsko		1,6	62,3	26,4	9,7
Bulharsko	7,7	9,7	60,7	20,3	1,7
Španělsko		7,4	59,6	20,8	12,2

Výsledek z roku 1994 za Českou republiku potvrzují údaje z výzkumu z konce roku 1996. Z dat bylo navíc prokázáno, že tato "norma" je obecná, není podmíněna ani věkem ani pohlavím ani vzděláním či stupněm urbanizace místa bydliště (město/venkov). V této souvislosti je třeba znovu připomenout, že generační srovnání neznamená postižení vývoje názorů v čase. Starší generace nevypovídají o svém postoji v minulosti. Jejich postoje jsou nepochybně ovlivněny současným děním ve společnosti a mohou někdy daleko více odrážet posun ve společenském vědomí, resp. racionálněji reagovat na současnou společenskou změnu, než postoje té věkové skupiny, které se problematika bezprostředně dotýká. Na druhé straně v názorech starších věkových skupin bývá určitý konzervatismus.

Opakovaně se potvrdilo, že české veřejné mínění obecně, a převažující mínění mladé generace zvláště, není v současné době příznivě nakloněno vícedětné rodině. Ve srovnání se světem je poměrně často zastoupen ideál rodiny s jedním dítětem (s častým vysvětlením, že většímu počtu dětí není možno v současné době zajistit vysoký materiální standard).

V poloze "plánovací" je podstatnou informací z výzkumu "Formy rodinného života mladé generace 97", že kolem 40% mladých manželství počet dětí před uzavřením manželství nijak neplánovalo, což by mohlo znamenat, že sice ve společnosti existuje obecný "racionálně zdůvodněný kalkul" ideálního počtu dětí, ale velikost vlastní rodiny je ponechávána přirozenému vývoji rodinné situace. Ovšem i přes tuto neurčitost v plánovaném rodičovství, reálná porodnost zjištěná v souboru mladých manželství odpovídá "obecnému ideálu".

b. Význam dítěte pro život člověka

Tabulka 9: Stupeň souhlasu s výrokem "lidé, kteří nikdy neměli děti, vedou prázdný život" (věková skupina 18-30 let) [ISSP 94]

	souhlas	ani ano/ani ne	nesouhlas
Německo-západ	40,2	21,1	38,7
Německo-východ	58,5	10,2	31,3
Velká Británie	11,8	21,6	66,6
Severní Irsko	21,2	22,4	56,3
Rakousko	44,3	25,0	30,7
Maďarsko	73,4	17,8	8,9
Itálie	33,2	30,0	36,8
Irsko	15,5	15,5	68,9
Holandsko	7,5	18,4	74,0
Norsko	16,8	29,8	53,4
Švédsko	15,8	23,7	60,5
Česká republika	33,3	27,0	39,6
Slovinsko	61,5	20,2	18,3
Polsko	30,0	21,1	49,0
Bulharsko	59,9	20,5	19,5
Španělsko	27,6	9,2	63,2

Doposud bylo rodičovství v našich datových ilustracích uvažováno spíše v ekonomické či biosociální podobě. Nešlo o vlastně o jeho hodnotu samu o sobě, ale o určitou "technologii" - velikost rodiny, plánování počtu dětí, vhodný věk partnerů. I když ve vyjádřeních "nemít děti" nebo "mít mnohodětnou rodinu" pochopitelně hodnota rodičovství hraje velký význam. Následující tabulka dokládá, že hodnota rodičovství prožívá v souvislosti s rozvojem společnosti určitý vývoj. Rozdíly mezi zeměmi více méně odpovídají představě o stupni modernizace té které země, o významu rodiny, stupni emancipace žen, atd. Výsledná zjištění vypovídají i o dynamice celospolečenských změn v posledních letech.

K údajům z tabulky doplňme, že souhlas či nesouhlas s výrokem "lidé, kteří nikdy neměli děti, vedou prázdný život" je ve všech zemích výrazně podmíněn generační příslušností. Ovšem je zde velký rozdíl v čase (zjednodušeně rozdíl mezi východem a západem či lépe severem), kdy dochází k výraznému názorovému posunu. Zatímco u nás a podobně i v Polsku k uvedenému rozložení odpovědí dochází až v nejmladší generaci, tzn., že všechny starší věkové skupiny dotázaných daleko více zdůrazňují význam dítěte pro plnohodnotný život, v severských zemích, Holandsku a Velké Británii výrazně převažující nesouhlasný názor zastává i generace rodičovská (věková skupina 45-60 let).

Celkově výsledek prokazuje, že naše nejmladší generace se na jedné straně názorově neliší od průměru evropských zemí, na druhé straně si zachovává určitou rezervovanost k oběma krajním názorům.

2.2.3. Podobnost/nepodobnost zemí z hlediska průměrných postojů mladé generace k rodině a manželství

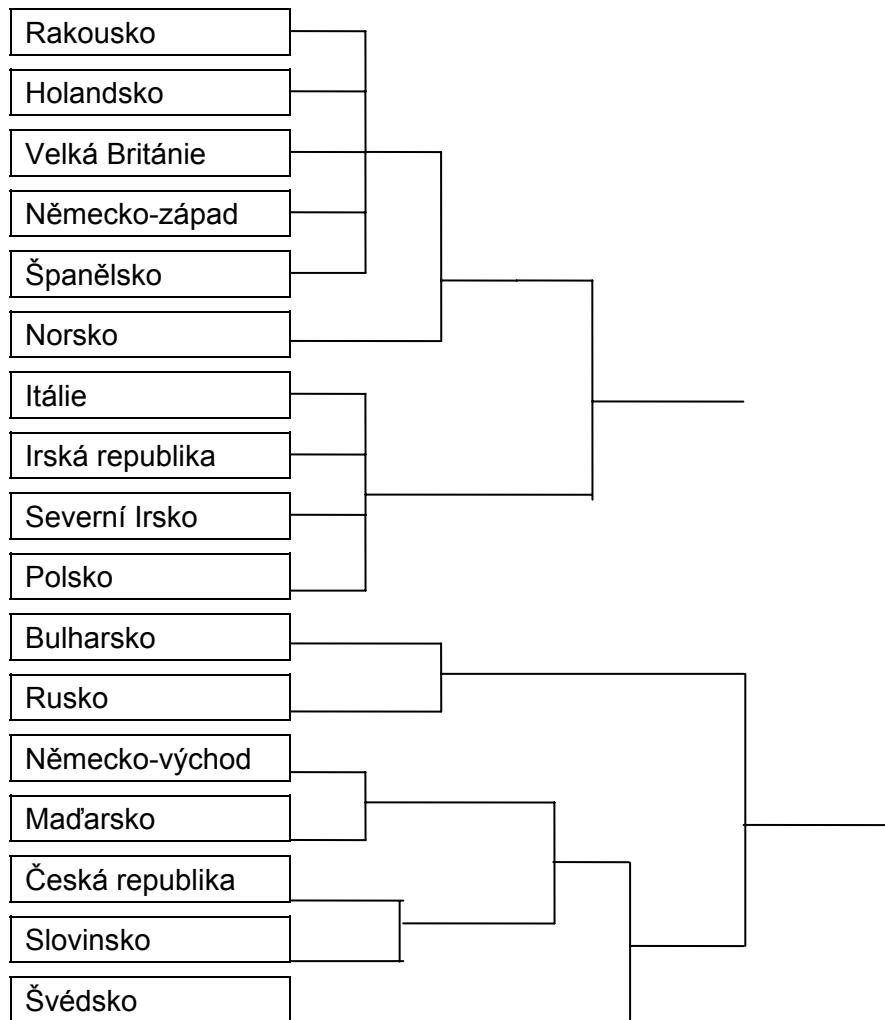
Pro souhrnný pohled na názorovou diferenci mladé generace jsme zvolili analogický postup jako v případě posuzování celých národních populací. Do první skupiny problémů jsme zařadili postoje k umělému přerušování těhotenství a k předmanželským a mimomanželským sexuálním vztahům, do druhé skupiny obecné problémy rodinného a manželského života. Aplikací klastrové analýzy jsme získali v prvním kroku uskupení zemí, které jsou si názorově nejbližší. V následných krocích pak informaci, jak se navzájem tyto skupiny zemí více či méně podobají.

Výsledné zjištění je jednoznačné: **V mladé generaci se v podstatě zachovává základní názorové rozdělení zemí na Západ (vyspělé západní země) a Východ (postkomunistické země). Stejně se uchovává vydělení zemí na základě náboženské tradice.**

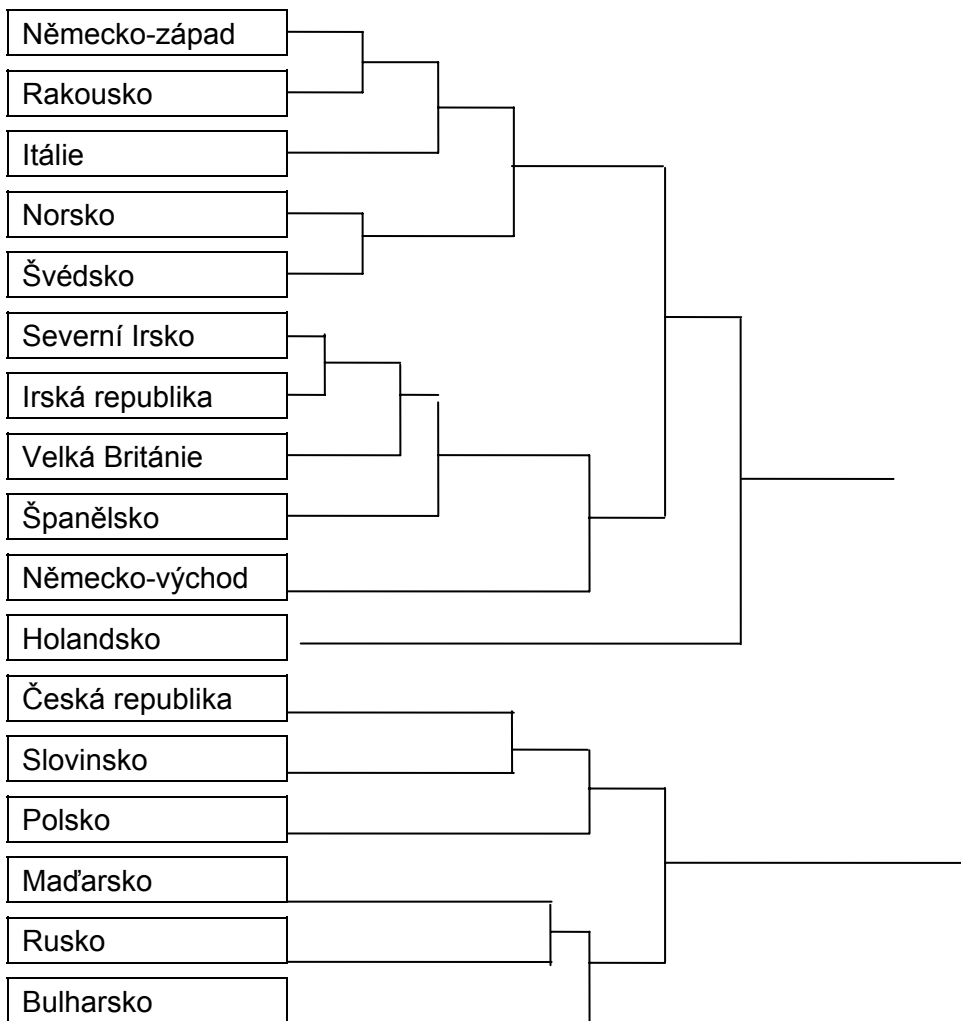
I když mezi generacemi dochází v řadě zemí k určitým názorovým posunům v dílčích otázkách, tak celková názorová hladina i v mladé generaci rozděluje Evropu podle stejných souřadnic jako bývalá železná opona. Z hlediska nejbližších perspektiv tento výsledek znamená, že **vzorce rodinného chování, které se v České republice vytvořily v průběhu posledních čtyřiceti let (a které byly vlastní celému východnímu bloku), budou ještě určitou dobu přetrvávat.** Současný prudký pokles sňatečnosti by měl být postupně vyrovnán sňatky ve vyšším věku. Podobně vysoké pracovní zapojení žen, současná dělba rolí mezi mužem a ženou a význam dítěte pro partnerské vztahy zůstane dále převládající společenskou normou. Je možné předpokládat, že tento stav společenského vědomí ovlivní v blízké budoucnosti např. růst nezaměstnanosti především nastupující (vzdělané) generace a postupná integrace České republiky do evropských struktur do té míry, že zatím výrazné oddělení od

západních zemí se změní. Vysoká míra sekularizace české společnosti je předpokladem pro bezprostřední působení všech modernizačních procesů, kterými nutně musí společnost při procesu začlenění do EU projít.

Graf 3 Názory na umělé přerušování těhotenství, předmanželský a mimomanželský sex - mladá generace do 30 let

Graf 4. Názory na roli ženy, muže, význam manželství a rodiny - mladá generace do 30 let

Změny v rodině po roce 1989 (demografické charakteristiky a postoje)

Věra Kuchařová

3.1. Změny demografického chování

Rodinné a sňatkové chování vykazovalo až do konce 80. let poměrně stabilní a téměř univerzálně platný model. Charakterizoval jej nízký věk v době prvního sňatku a porodu prvního dítěte, porodnost zajišťující prostou reprodukci, růst předmanželských koncepcí, vysoká míra potratovosti a rozvodovosti, malý podíl mimomanželsky narozených dětí a převažující dvoudětný model rodiny, realizovaný v krátkých intervalech po sňatku.

Od roku 1993 nastaly takové změny demografického chování, které pro svou dynamiku vyvolaly zvýšený zájem demografů, sociologů, politiků i veřejnosti. Demografická statistika má na jedné straně důkazy o změnách vzorců sňatkového a reprodukčního chování, na straně druhé však ve výkladu příčin prokazatelných změn a perspektiv dalšího vývoje panuje nejistota, vyúsťující až v poměrně kontroverzní interpretace. Vývoj příslušných ukazatelů na počátku 90. let, směřující k větší diferenciaci, umožňoval hledat jak analogie s vývojem demografického chování ve vyspělých evropských zemích (výrazné snížení sňatečnosti a porodnosti), tak specificky probíhající překonávání vzorců chování, které do nedávné doby řadily ČR spíše k východoevropskému modelu (nízké, pomalu se zvyšující věky životních startů). Dramaticky pokračující snižování ukazatelů sňatečnosti a porodnosti v posledních zhruba 4 letech otevírá otázku, zda jde spíše o "přízpusobování" západnímu modelu nebo o známky krizového vývoje současné rodiny⁷. Další otázkou je, zda lze v empiricky potvrzených demografických změnách po roce 1992 spatřovat průvodní jevy transformačního procesu nebo nalézat zcela nové trendy pro bližší či vzdálenější budoucnost. Demografové a sociologové k takovému rozhodnutí požadují, přirozeně, další analýzy dlouhodobějšího vývoje.

Jako příspěvek k hledání odpovědi se zde tedy jednak podívejme na vývoj v posledních letech a v retrospektivním pohledu podle jednotlivých ukazatelů, jednak se pokusme o propojení demografických a sociologických dat⁸.

K mírnému posunu ukazatelů sňatečnosti a porodnosti, ale také k nárůstu počtu neúplných rodin a domácností jednotlivců v důsledku vysoké rozvodovosti, docházelo již během 80. let (tabulka 1). Výsledkem jsou např. změny formování rodiny a domácnosti, zachycené v tabulce 2. Vysoká koncentrace zakládání vlastní rodiny a porodu prvních dětí do raného věku měly za následek, že ještě v roce 1991 (Census) mělo 7% žen ve věku 15-19 let zkušenost s manželstvím (jde o podíl vdaných a rozvedených, příp. ovdovělých) a 4% žen již měla děti⁹. Ukazatel vyšší intenzity "předčasných" sňatků se ovšem v posledních 20 letech snižoval a po roce 1990 dále klesá.

⁷ Srv. citované články J. Rychtaříkové v Demografii č. 2, 1996 a č. 4, 1997, L. Rabušice v Demografii č. 3, 1996 a č. 2, 1997 a diskusi v Demografii č. 4, 1997

⁸ Použité datové soubory jsou popsány na konci kapitoly včetně označení používaných v textu

⁹ Lhotská V., Struktura domácností v České republice v kontextu vybraných zemí Evropské unie a Retrospektivní analýza formování rodinného života mladé generace, Výzkumná zpráva mezinárodního projektu Mapping European Family and Household Patterns, 1996, strojopis české verze

Tabulka 1. Ukazatelé pohybu obyvatelstva v letech 1970-1989 (počty událostí na 1000 obyvatel)

Rok	Sňatky	Rozvody	Živě narození
1970	9,2	2,19	15,1
1975	9,7	2,60	19,1
1980	7,6	2,64	14,9
1985	7,8	2,95	13,1
1989	7,8	3,03	12,4
1993	6,4	2,93	11,7
1994	5,7	2,99	10,3
1995	5,3	3,01	9,3
1996	5,2	3,21	8,8

Prameny: Srb V., Demografický profil Československa, Praha 1995, Kučera M., Šimek M., Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1996, Demografie, č. 3, 1997

Tabulka 2. Muži a ženy žijící ve vybraných typech domácnosti podle věkových kategorií v letech 1970 a 1991 (počty osob, tvořící danou domácnost, z 1000 osob dané skupiny podle věku a pohlaví)

Věk	Muži			Ženy		
	15-19	20-24	25-29	15-19	20-24	25-29
Páry se závislými dětmi						
1970	5,0	204,9	616,0	37,3	447,4	756,5
1991	5,6	184,4	552,0	28,3	426,5	726,8
z toho: faktická manželství						
1970	1,3	8,0	13,4	4,8	11,2	14,0
1991	1,0	11,5	20,4	4,6	19,6	23,9
Neúplné rodiny						
1970	0,1	1,8	4,5	8,1	52,8	64,8
1991	0,9	3,9	6,2	9,7	72,5	91,2
Jednočlenné domácnosti						
1970	6,5	33,0	32,1	8,0	24,9	22,2
1991	15,9	102,2	121,1	22,3	72,2	46,3

Pramen: Sčítání 1970 a 1991, přepočty V.Lhotské pro VÚPSV, 1996

90. léta přinesla jednak podstatné zrychlení nastoupených změn a jednak větší diferenciaci demografického chování. M.Kučera a M.Šimek nacházejí v polovině 90. let v chování mladých lidí ve věku 20-24 let čtyři základní modely podle výskytu a časování prvních sňatků a porodů prvních dětí¹⁰. Uvedené změny posilovaly tendence k vyšší pluralitě forem rodinného soužití - dále roste počet domácností jednotlivců a nesezdaných soužití. Dříve šlo v naprosté převaze o přechodné situace, zatímco v budoucnu může jít o trvalejší, dlouhodobější formy partnerského soužití. V letech 1991-1996 se zvýšily počty svobodných (u mužů o 2,9 procentních bodů na

¹⁰ Kučera M., Šimek M., Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1996, Demografie, č. 3, 1997, s. 162

27,9%, u žen o 2,7 bodů na 18,4%) a rozvedených (obě pohlaví o 1,1 procentního bodu), zatímco počty ženatých/vdaných klesají (muži z 65,5% na 61,9%, ženy z 60,1% na 57,2%)¹¹.

3.1.1. Sňatečnost

Změny sňatkového chování po r. 1989 jsou podrobně popsány v časopiseckých a jiných publikacích, zejména v citovaných pracích J. Rychtaříkové, L. Fialové, M. Kučery a dalších. Změny proběhly v podstatě ve dvou vlnách reakcí na změněné podmínky. Např. první vlnu vyjadřovaly specifické ukazatele za první dva roky - zvýšení počtu uzavřených sňatků v roce 1990 a prudký pokles v roce 1991. Tyto jevy jsou vysvětlovány reakcí na očekávané změny podmínek pro mladé rodiny v prvním roce a adekvátním snížením počtu sňatků v roce následujícím. Druhá vlna pokračuje od roku 1993, kdy dochází k poklesu sňatečnosti při trvalém snižování prvosňatečnosti a k poklesu porodnosti. Tento trend je provázen zvyšováním věku manželského a rodičovského startu, ale také snížením rozvodovosti a potratovosti.

Vývoj sňatečnosti v posledních letech se projevuje¹²:

a. snížením absolutního počtu sňatků za období 1989-1995 o 33,7% a snížením počtu sňatků na 1000 obyvatel ze 7,8 v roce 1989 na 5,3 v roce 1995;

b. snížením prvosňatečnosti, vyjádřeným např. ukazateli tabulkové prvosňatečnosti v roce 1989 pro muže 89,2% a pro ženy 95,3%, ale v roce 1996 jen 72,1% u mužů a 79,2% u žen;

c. zvýšením průměrného (před tím několik let v podstatě stabilního) věku při prvním sňatku, a to v letech 1989-1995 z 24,6 roku na 26,7 roku u mužů a z 21,8 na 24,6 roku u žen, přitom se postupně zvyšovala jeho variabilita, u nevěst rychleji než u ženichů¹³;

d. snížením intenzity sňatečnosti zejména u časné sňatečnosti (o více než 2/3) a dále u mužů ve věku 21-23 let a u žen do 22 let věku (o více než 1/2);

e. zvýšením podílu svobodných v populaci, u mužů zejména ve věku 21-25 let, žen především 19-24letých, a to až o 12,3 procentních bodů u 24letých mužů, o 22,1 procentních bodů u 20letých žen;

f. snížením sňatečnosti rozvedených a (méně výrazně) ovdovělých.

Přetrvávající "tradiční" diference ve sňatkovém chování nejsou dnes vždy statisticky průkazné, patrně i v důsledku silného vlivu individuálních rozdílů v životních drahách. Věk vstupu do manželství býval v minulosti v podstatě ovlivněn jen délkou přípravy na povolání. Dnes dochází k větší diferenciaci v souvislosti s vyšší variabilitou vzdělávacích a profesních aktivit i celkového životního stylu, stejně jako materiálních a sociálních podmínek pro manželství a zakládání rodiny.

Vzdělání, jež lze chápat do určité míry i jako ukazatel socioprofesionálního statusu, v průměru silněji ovlivňuje věk prvního sňatku u žen než u mužů, u nichž je nejen celkově vyšší, ale také

¹¹ Populační vývoj České republiky 1996, PŘF UK, Praha 1997

¹¹ Lhotská V., Struktura domácností v České republice v kontextu vybraných zemí Evropské unie a Retrospektivní analýza formování rodinného života mladé generace. Výzkumná zpráva mezinárodního projektu Mapping European Family and Household Patterns, 1996, strojopis české verze

¹¹ Kučera M., Šimek M., Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1996, Demografie, č. 3, 1997, s. 162, Populační vývoj České republiky 1996, PŘF UK, Praha 1997, s. 15,

¹² Použity údaje především z publikace katedry demografie a geodemografie, PŘF UK, Populační vývoj v České republice 1996, kde lze nalézt další, podrobnější informace, a článku Kučery a Šimka, Demografie 1997, č. 3.

¹³ Vojtěchovská P., Sňatečnost v České republice v letech 1989-1995, strojopis, podkladový materiál pro VÚPSV, 1997

variabilnější. Ženy se v tomto směru zřejmě chovají homogenněji v nejčetnějších vzdělanostních kategoriích a odlišnosti nacházíme hlavně u vysokoškolaček. V průměrných ukazatelích je málo výrazný rozdíl mezi městy a venkovem, o něco vyšší průměrný věk při prvním sňaku vykazují muži i ženy v obcích nad 5000 obyvatel. Regionální rozdíly nejspíše souvisejí se socioprofesionální skladbou obyvatelstva (nejnižší věk je zjištěn v Severočeském a Severomoravském regionu, nejvyšší v Praze a středních Čechách).

Tabulka 3 a. Charakteristiky sňatkového věku svobodných mužů

Tabulkové charakteristiky	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
průměrný věk	24,58	23,96	24,66	24,79	25,36	26,15	26,68
směr. odchylka	4,57	4,25	4,87	4,98	5,20	5,49	5,53
modální věk	22,48	22,26	22,21	22,33	22,61	23,87	24,49
dolní decil	19,13	18,84	18,96	19,01	19,27	19,65	19,99
dolní kvartil	20,80	20,31	20,52	20,56	20,85	21,35	21,82
mediální věk	22,56	22,06	22,48	22,61	23,15	23,93	24,48
horní kvartil	25,19	24,43	25,44	25,57	26,41	27,38	28,11
horní decil	28,86	27,87	29,57	29,74	30,96	32,25	32,93

Výpočet P. Vojtěchovské na základě Bilance obyvatelstva podle rodinného stavu 1989 - 1995

Tabulka 3 b. Charakteristiky sňatkového věku svobodných žen

Tabulkové charakteristiky	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
průměrný věk	21,83	21,43	22,24	22,53	23,20	23,93	24,59
směr. odchylka	3,85	3,63	4,31	4,57	4,90	5,14	5,35
modální věk	19,73	19,53	19,73	19,70	20,03	20,43	21,23
dolní decil	17,40	17,25	17,37	17,51	17,69	18,01	18,36
dolní kvartil	18,36	18,16	18,42	18,53	18,88	19,37	19,87
mediální věk	19,89	19,50	20,12	20,30	20,91	21,66	22,36
horní kvartil	22,14	21,54	22,72	23,08	23,99	24,88	25,73
horní decil	25,23	24,41	26,35	26,91	28,21	29,38	30,16

Výpočet P. Vojtěchovské na základě Bilance obyvatelstva podle rodinného stavu 1989 - 1995

Pokud jde o vlivy orientační rodiny lze rozdíly opět vztáhnout k jejich sociálnímu statusu (měřen vzdělaností, nikoliv materiální životní úrovní, jejíž vliv je ambivalentní). Kromě toho hraje roli "kvalita" rodinného zázemí. Např. lidé, manželství jejichž rodičů se rozpadlo především rozvodem, se vdávají a žení v nižším věku. Protože tyto lidé mimo to více inklinují k rozpadu jejich vlastního manželství, je nutné tyto souvislosti brát v úvahu při případných snahách o zasahování do rodinného chování v zájmu "ozdravení" dnešní rodiny.

Stále významný (nadpoloviční) je podíl gravidních nevěst, přičemž nelze rozlišit, jaká část z předmanželských koncepcí je neplánovaným následkem předmanželských sexuálních styků a jaká část je výsledkem vědomého vyčkávání se sňatkem až do doby těhotenství snoubenky. Je však možné předpokládat, že praxi urychlených tzv. "krycích" manželství pomalu nahrazuje model, kdy lidé společně žijí a uzavírají sňatek teprve v okamžiku gravidity ženy nebo porodí

dítě ve faktickém manželství a až později tento svazek legalizují. Podíl této skupiny ve výzkumu [MR96] kolísá, ale v zásadě se zvětšuje směrem k mladším manželstvím (mezi těmi, kdo jej uzavřeli v roce 1989 bylo 7,7%, takových párů, u uzavřených v roce 1995 již 12% a jejich podíl v roce 1996 byl dokonce 45%¹⁴).

Tabulka 4. Předmanželské koncepce

Rok	Podíl prvních dětí narozených v manželství do 8 měsíců (%)
1989	54,16
1990	54,38
1991	50,57
1992	54,08
1993	54,52
1994	56,42
1995	53,12

Výpočet P. Vojtěchovské na základě Pohybu obyvatelstva 1995

3.1.2. Opakované sňatky

Podle demografických dat byla pro období 1960-1990 u nás charakteristická vysoká míra sňatečnosti rozvedených osob. Opětovně se vdávalo 60% rozvedených žen a ženilo 70% rozvedených mužů¹⁵. Od počátku 90. let jejich podíl klesal u obou pohlaví a ve všech věkových kategoriích a v roce 1995 poklesla intenzita sňatečnosti rozvedených o 41% u mužů a o 40% u žen. Nadále platí, že nejvyšší intenzity opakovaných sňatků je dosahováno brzy po rozvodu, tedy vzhledem k nejčastějšímu věku při rozvodu také v nižším věku. Přitom ve věkové kohortě do 30 let došlo v období 1990-1995 k nejvýraznějšímu snížení¹⁶.

V rámci celkového trendu snižování sňatečnosti se struktura ženichů a nevěst podle rodinného stavu měnila jen pozvolna ve prospěch sňatků rozvedených (podíl sňatků ovdovělých je téměř stabilní) a v roce 1996 přesáhl jejich podíl 23% u mužů i žen.

3.1.3. Nesezdané soužití

Ve stejném období, kdy se snižovaly podíly vdaných a ženatých ve všech věkových kohortách zhruba do 59 let věku¹⁷, naopak vzrůstal počet a podíl osob starších 20 let žijících ve faktickém manželství. Statistická data zachycují tento typ partnerského soužití nedostatečně¹⁸, přesto je za posledních 20 let patrný jejich pozvolný nárůst (srv. např. tabulka 2). Z hlediska možnosti, že se stanou trvalejší formou partnerského soužití, nás zajímají hlavně faktická

¹⁴ Při daných četnostech a množství individuálních okolností nelze ohlídat všechny vlivy, základní tendenci však data potvrzují.

¹⁵ Kučera M., Fialová L., Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989, WP 96:1, Praha, Sociologický ústav AV 1996, s. 15

¹⁶ Srv. Populační vývoj České republiky 1996, s. 23-24

¹⁷ Za období 1980-1990 (a předtím) udává např. údaje o ženách publikace Srb V., Demografický profil Československa, Praha 1995, pro léta 1991-1996 viz Populační vývoj ČR 1996, s. 16

¹⁸ Hlavním zdrojem dat jsou sčítání lidu, kde je nesezdané soužití definováno společným trvalým bydlištěm v jednom bytě, takže jej nezachycují v celém rozsahu.

manželství svobodných. Svobodní v nich převažují mezi muži ve věku do 30 let, mezi ženami "pouze" do 25 let. Mezi staršími ženami a muži je nejvíce rozvedených. Po přepočtu na tisíc osob příslušného rodinného stavu však žili ve věku do 30 let takto nejčastěji rozvedení a ovdovělí. Oba partneři svobodní tvoří zhruba polovinu nesezdaných soužití této věkové skupiny, 17% je naopak těch, kde oba prošli formálním manželstvím¹⁹.

Podle Sčítání 1991 je podíl svobodných žen žijících ve faktických manželstvích větší než podíl svobodných mužů při nízkých hodnotách u obou, ale v deklarovaných preferencích typu rodinného soužití uvádějí volbu celoživotního nesezdaného soužití častěji muži: ve SV96 21% mužů a 18% žen, v PK96 mezi svobodnými do 30 let věku 28% mužů a 19% žen. V téže věkové kategorii označilo svůj rodinný stav jako druh/družka 4% mužů a 8% žen (ve všech věkových skupinách 3% a 5%).

Nárůst počtu nesezdaných soužití zvláště v posledních letech je odvozován od nárůstu mimomanželsky narozených dětí. Jejich počet se zvýšil v letech 1990-1996 o 33,8%, jejich podíl z úhrnu narozených vzrostl 1,7krát²⁰. Kolik z těchto dětí žije s oběma nesezdanými rodiči (nebo se alespoň rodí do takového prostředí) a kolik v neúplné rodině, nelze přesně zjistit. Vzrůst jejich počtu a podílu v posledních letech ovšem teoreticky zvyšuje pravděpodobnost jejich narození do faktického manželství. Mezi svobodnými ženami do 30 let je plodnost těch, které žijí ve faktickém manželství vyšší než ostatních svobodných²¹.

Mezi oběma ukazateli ovšem není přímá souvislost. Reálně doposud velká část nesezdaných soužití svobodných končí sňatkem z důvodu porodu dítěte (před i po něm). Nejen z toho je zřejmé, že jde převážně o "manželství na zkoušku". S nesezdaným soužitím za svobodna má zkušenost 17% mužů a 32% žen do 30 let, aktuálně tak v době výzkumu žilo v tomto věku 15% mužů a 28% žen (data z PK96), až na výjimky bezdětných. Druhým důvodem reálné volby tohoto soužití je jistá (dočasná) "náhrada" právního svazku po jeho absolvování: z dnešních druhů/družek je 40% rozvedených nebo ovdovělých. Podle výzkumu NUR1995²² žila s partnerem bez sňatku zhruba 1/4 osob (hlavně žen) z "formálně" neúplných rodin (23% v čistých neúplných rodinách celkem, a to 14% mezi svobodnými, 28% z rozvedených a 15% ovdovělých²³).

Tabulka 5. Podíly těch, kteří žili někdy za svobodna s partnerem (A), a těch z nich, jejichž soužití skončilo sňatkem (B), podle dnešního rodinného stavu - % z dané skupiny

	Rodinný stav					Celkem
	Svobodný/á	Ženatý/ vdaná	Druh/ družka	Rozvedený/á	Vdovec/vdova	
A	23	24	78	29	17	26
B	0	92	15	70	100*	60

Pramen: [PK96]

*N=8

¹⁹ Vojtěchovská P., Faktická manželství ve výsledcích Sčítání lidu 1991, strojopis, podkladový materiál pro VÚPSV, 1997

²⁰ Populační vývoj České republiky 1996, s. 31

²¹ Vojtěchovská P., Faktická manželství ve výsledcích Sčítání lidu 1991, strojopis, podkladový materiál pro VÚPSV, 1997

²² Soubor nemohl být plně reprezentativní z hlediska typu neúplné rodiny (rodinného stavu matky), protože by to neúměrně vzhledem k zaměření výzkumu zkomplikovalo výběrové kroky.

²³ Petrová I., Neúplné rodiny v současných společenských podmínkách, Praha, VÚPSV 1997, s. 27

Tabulka 6. Podíly těch, kteří žili někdy za svobodna s partnerem, podle věku uzavření manželství u vdanců/ženatých a podle věku u svobodných (v %)

	Soubor MR96 - věk uzavření manželství					
	18-19	20-21	22-23	24-25	26-30	Celkem
Žil/a s nynějším partnerem/kou	16	25	38	38	50	31
Žil/a s jiným partnerem/kou	2	3	4	12	21	6
	Soubor SV96 - věkové kohorty					
	18-21	22-23	24-25	26-27	28-30	Celkem
Dnes žije s partnerem/kou	8	16	23	20	39	14
Žil/a s jiným partnerem/kou	5	5	13	31	24	8

Pramen: [MR96], [SV96]

Z uvedených skutečností vyplývá, že přinejmenším do počátku 90. let nešlo u faktických manželství o náhradu právního manželství. Ani do budoucna se nepředpokládá rapidní vzrůst této jeho funkce²⁴. Sociologické poznatky z poslední doby (citované výzkumy VÚPSV z roku 1996) o změnách postojů k manželství však naznačují rostoucí toleranci i preferenci faktických manželství, takže v dnešní mladé generaci se pravděpodobnost jejího nárůstu zvyšuje, ale přesto četností těžko dosáhneme v blízké době úrovně těch západních zemí, kde má delší tradici. Od nich se odlišuje zatím např. vzdělanostní struktura osob žijících ve faktickém manželství podílem méně vzdělaných, zatímco v postojích k němu vzdělání nehraje roli.

3.1.4. Porodnost

Relativně homogenní a dlouhodobě v zásadě stabilizované natalitní chování mladé generace (nízký věk při porodu prvního dítěte, krátké intervaly mezi porody, časté naplnění natalitních plánů do 5 let trvání manželství, malý podíl mimomanželsky narozených dětí) se začalo od počátku 90. let měnit v souvislosti s obecně rostoucí heterogenitou rodinného chování. V celkových údajích došlo k hlubokému a nebývale rychlému poklesu.

Data demografické statistiky dokumentují změny porodnosti a plodnosti v těchto ukazatelích²⁵:

- a. pokles absolutního počtu živě narozených v letech 1990-1996 o 30,7%;
- b. snížení hrubé míry porodnosti v letech 1991-1996 z 12,6 na 8,8;
- c. pokles plodnosti v manželství související s poklesem sňatečnosti a odkládáním narození prvního dítěte, tím klesá plodnost zejména mladých žen a přesouvá se do vyššího věku nad 25 let (úroveň plodnosti žen ve věku 15-19 let klesla téměř o polovinu, ve věku 20-24 let o 40%);
- c. snížení úhrnné plodnosti z hodnoty 1,89 v roce 1990 až na 1,18 v roce 1996
- d. zvyšování průměrného věku při narození dítěte v období 1989-1996 z 24,7 na 26,1 let, při porodu prvního dítěte z 22,5 na 23,7;
- e. snižování počtu umělých ukončení těhotenství tak, že jejich poměr na 100 narozených klesl z 84,9 v r. 1990 na 53,0 v roce 1996;

²⁴ Populační vývoj České republiky 1996, PřF UK, Praha 1997, s. 24

²⁵ Opět použita zejména data publikovaná v práci Populační vývoj České republiky 1996, PřF UK, Praha 1997

f. nárůst podílu dětí narozených do 8 měsíců po svatbě v letech 1991-1994 z 50,6 na 56,4 a jeho následný pokles na 50,8 v roce 1995;

g. prodlužování intervalu mezi sňatkem a narozením dítěte a mezi narozením prvního a dalších dětí;

h. pokles podílu dětí narozených v 1. pořadí;

h. vzestup plodnosti nevdaných žen až do roku 1993, po němž i zde nastal pokles, nicméně se zvýšil absolutní počet mimomanželsky narozených dětí v letech 1990-1996 o 36,9%, přitom vzrostly počty a podíly druhých a dalších dětí v pořadí;

j. změna čisté míry reprodukce - 0,89 v roce 1991 a 0,57 v roce 1996.

Na poklesu porodnosti se podílí především odkládání narození prvních dětí, protože v rodinách s jedním dítětem klesl podíl narození druhých dětí mírněji, podíl narození třetích dětí v rodinách se dvěma dětmi se téměř nezměnil. Další vývoj bude záviset na tom, jak připomínají M. Kučera a M. Šimek, jestli po období odkládání sňatků dojde k realizaci zadržené sňatečnosti a jestli se odkládání dětí nezmění v jejich odmítání. Ukazatelé porodnosti se mohou zvýšit, když se posunou míry sňatečnosti svobodných a intenzita plodnosti do vyššího věku "s těžištěm ve věkové skupině 25-29letých žen"²⁶. Očekává se pak opětné dosažení vyšší úrovně úhrnné plodnosti okolo hodnoty 1,5. Jistý příslib je spatřován ve zjištěných natalitních plánech v šetřeních IVVM, které korespondují s námi dále uvedenými výzkumy a signalizují persistenci "tradičního" dvoudětného modelu úplné rodiny.

Jak však upozorňuje J. Rychtaříková²⁷, prudké snížení úhrnné plodnosti, zvýšení podílu bezdětných žen při méně nápadném snížení průměrného věku při prvním porodu, odlišuje vývoj v ČR od západních zemí v době druhého demografického přechodu a ohrožuje možnost vyrovnání úrovně plodnosti s těmito zeměmi. Spolu s nárůstem nemanželské plodnosti²⁸, napovídají tato fakta o trendu k větší diferenciaci reprodukčního chování.

Tabulka 7. Vdané ženy podle počtu živě narozených dětí

Rok	Průměr na 1 ženu	Struktura v %*				
		0	1	2	3	4+
1950	1,96	16,0	24,5	27,8	12,9	12,4
1961	1,91	15,6	24,8	32,2	14,3	10,9
1970	1,83	13,7	26,9	35,8	14,1	8,5
1980	1,86	9,8	23,7	44,5	14,9	6,1
1991		9,0	23,1	48,0	14,8	5,1
1996**		48,0	5,0	33,8	9,2	4,0

* Zbytek do 100 %= počet neudán

** Údaj v tomto řádku znamená tzv. tabulkovou plodnost - kolik by se narodilo dětí při současných reprodukčních poměrech

Pramen: Srb V., Demografický profil Československa, Praha 1995, Rychtaříková J., Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje, Demografie 1997, č. 4, s. 268

²⁶ Kučera M., Šimek M., Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1996, Demografie, č. 3, 1997, s. 166

²⁷ Rychtaříková J., Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje, Demografie 1997, č. 4

²⁸ Nemanželská plodnost má u nás doposud menší význam, nicméně podíl živě narozených mimo manželství z úhrnu živě narozených vzrostl v letech 1991-1995 o 33,8 % a dosáhl 16,9 % (Populační vývoj České republiky 1996, s. 31)

Uvedené změny lze dokumentovat i na sociologických datech. Přes přirozenou souvislost mezi plodností v manželství a délkou jeho trvání lze v natalitě dotazovaných mladých manželství, vzniklých v letech 1989-1996, nalézt určité odlišnosti, které je možné vysvětlit změnami dosavadních stereotypů chování a hodnot jej ovlivňujících v tomto období.

U chronologicky později uzavřených manželství klesají podíly těch, která mají děti 1 až 2 roky po sňatku. Interval mezi narozením prvního dítěte a sňatkem se směrem k mladším sňatkovým kohortám mění. Manželství uzavřená po roce 1995 mají 21% dětí narozených před sňatkem, které později legalizovali. Podíl předmanželských koncepcí zůstává v reálné proporci stabilní, ale vzhledem k absolutně nižším počtům narozených dětí se zmenšuje. Sňatek pod tlakem těhotenství přiznalo 48% mladých rodin, ale podrobnější analýzy mezi dobou uzavření sňatku a dobou narození prvního dítěte ukazují, že do konce osmého měsíce po sňatku se narodilo 62% všech prvních dětí. Největší byl podíl těhotných nevěst v manželstvích uzavřených před rokem 1992.

Tabulka 8. Narození prvního dítěte podle roku uzavření sňatku (relativní kumulované četnosti v %)

narození dítěte	manželství uzavřené do roku 1992	manželství uzavřené 1993 - 1994	manželství uzavřené po roce 1994
před sňatkem	6	4	21
do 8 měs. po sňatku	59	69	80
do 1 roka po sňatku	68	76	91
do 2 let po sňatku	89	95	100
do 3 let po sňatku	100	100	-

Pramen: MR96

Průměrný počet let mezi narozením prvního a druhého dítěte je 3,5 let, přičemž dále záleží na celkovém počtu dětí v rodině. Jsou-li dvě, je mezi nimi průměrný rozdíl 3,7 roku, jsou-li 3, dosahuje 2,8 roku, a jsou-li 4 a více, pak je to 2,2 roku. Nejčastěji se první dvě děti rodí dva kalendářní roky po sobě. U matek respondentů (majících dvě děti)²⁹ dosahuje průměrný rozdíl 4,1 roku s malými rozdíly mezi věkovými skupinami. Bližší pohled poskytuje tab. 9. Podle statistických dat ilustruje změny v letech 1990-1994 prodloužení doby mezi narozením prvního a druhého dítěte rozdíl 0,1 procentních bodů za rok³⁰.

Průměrný rozdíl mezi narozením prvního a třetího dítěte u matek tří dětí (respondentek) je 7 let a nemění se příliš v jednotlivých věkových skupinách (rozpětí 6,8 až 7,7, nikoliv však v lineární závislosti na věku). U matek respondentů je rozpětí podle věkových kohort větší (6,7 - 8,4) při průměru 7,4 roku.

²⁹ Protože o matkách respondentů máme k dispozici pouze údaje o nejmladších a nejstarších dětech, bylo nutné pro srovnání respondentek a matek respondentů volit vždy pouze dvoudětné, případně třídětné rodiny. Vícedětných rodin byl mezi respondenty nedostatečný počet pro reprezentativní srovnání.

³⁰ Populační vývoj v České republice 1995, PŘF UK, s. 29

Tabulka 9. Časový rozdíl mezi narozením dětí různých pořadí respondentek a jejich matek

	Průměr	Modus	Medián	Minimum*	Maximum
1. a 2. dítě					
Respondentky 20-40 let	3,4	3	3	1	20
Respondentky 41-60 let	3,8	2	3	1	18
Matky respondentek 20-40	3,9	2	3	0	16
Matky respondentek 41-60	4,1	2	3	0	15
1. a 3. dítě					
Respondentky 20-40 let	6,1	5	6	2	11
Respondentky 41-60 let	7,8	7	7	2	19
Matky respondentek 20-40	7,6	6	6	1	20
Matky respondentek 41-60	6,9	6	6	2	19

* Dotaz zněl pouze na rok narození, nikoliv měsíc. V zájmu dodržení dostatečných četností byly údaje vypočteny za větší věkové kohorty.

3.1.5. Rozvodovost

Dlouhodobě vysokou mírou rozvodovosti se ČR řadí k zemím s její mírně vyšší úrovní³¹. Na počátku 90. let sice poněkud poklesla, ale pak se vrátila a dokonce převýšila předchozí úroveň. Jestliže do roku 1990 nepřesáhla úhrnná míra rozvodovosti hladinu 38,0%, v roce 1996 se zvýšila až na 42,0%, což je však vysvětlováno jako výkyv v důsledku předpokládaných legislativních změn³². Už v roce 1995 se však rozvedlo 38,4% manželství (vývoj hrubé míry rozvodovosti uveden v tabulce 1).

Obdobně jako v předchozích letech je nejvyšší specifická rozvodovost podle věku po celá 90. léta zaznamenána ve věkové kategorii 20-29 let, z hlediska trvání manželství jsou nadále kritickými třetí a čtvrtý rok. Novým jevem je pokles sňatečnosti rozvedených o jednu třetinu.

Důsledkem těchto jevů je nárůst počtu a podílu neúplných rodin a rozvedených osob v populaci. V roce 1995 byla ve věkových kohortách mužů od 35 do 54 let více než desetina rozvedených (celkový podíl rozvedených činil 7,3%), u žen přesáhl podíl rozvedených 1/10 ve věkových kohortách od 30 do 59 let (při celkovém podílu rozvedených 8,9%). V témže roce bylo z rozvedených manželství 71% s dětmi, v průměru připadalo na tato manželství 1,5 dítěte³³.

Podle sociologického šetření [PK96] končí první manželství rozvodem průměrně u pětiny mužů i žen (21%, resp. 22%), a to s přirozenými rozdíly podle věkových kohort. Nejvyšší podíly jsou ve věkové skupině 41-50 let (27%, resp. 26%). Naše data potvrzují větší inklinaci k rozvodovému chování u dětí rozvedených rodičů. Zatímco v celém zkoumaném souboru "pochází" z rozvedených rodin 15% respondentů, mezi těmi, kdo sami prošli rozvodem, má rozvedené rodiče 32%. Z porovnání délky trvání manželství před rozvodem u rozvedených respondentů podle věku a u rozvedených rodičů respondentů je patrné zkracování této doby mezi generacemi.

Dopad rozpadu prvního manželství na současný rodinný život lze částečně přiblížit poznatky o současném rodinném stavu a typu rodinného soužití těch, jejichž první manželství

³¹Kučera M., Fialová L., Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989, WP 96:1, Praha, Sociologický ústav AV 1996, s. 18

³² Populační vývoj České republiky 1996, PŘF UK, Praha 1997, s. 25

³³ Populační vývoj České republiky 1996, PŘF UK, Praha 1997, s. 27

bylo rozvedeno. Z nich se znovu provdalo či oženilo 45%. U desetiny z nich se rozpadlo rozvodem i druhé manželství. Z těch, kteří se rozvedli, necelá desetina dnes žije v nesezdaném soužití s partnerem.

3.2. Populační klima³⁴

Ideální počet dětí obecně a ve vlastní rodině byl sledován pouze ve výzkumu PK96. V dotazu na ideální počet dětí v rodině nikdo neodpověděl "žádné", což může vycházet i z běžného chápání pojmu rodina jako soužití rodičů s dětmi (3% si sami nepřáli mít děti). K obecně dosud platné preferenci dvoudětného modelu se zde přiklonilo 72% dotázaných, následuje ideál 3 dětí (19%), a jednoho dítěte (7%). Představy o ideálním počtu jsou závislé na charakteru orientační rodiny a souvisejí s preferovaným modelem partnerského života i např. mírou tolerance k potratům. Nebyla však u nich prokázána podmíněnost sociodemografickými ukazateli jako věk, vzdělání, pohlaví, rodinný stav či charakter bydliště (město - venkov).

V těchto postojích je v zásadě kopírována představa o požadovaném počtu dětí ve vlastní rodině, takže jinými slovy, lidé převážně chtějí ve vlastním životě naplňovat ideální představy. To se např. u alespoň jedné vdáných žen starších než 40 let daří na 57%, zatímco 11% má o 1 dítě více (3% mají o 2-3 více). Na druhé straně 22% má o 1 méně a 7% má méně o 2 a více dětí. Muži si oproti skutečnosti přejí o něco více dětí než ženy.

Tabulka 10. Vztah mezi deklarovaným ideálním a skutečným počtem dětí alespoň jednou vdáných/ženatých ve věku nad 40 let podle počtu vlastních dětí

Počet vlastních dětí	Má více dětí		Má stejně	Má méně dětí	
	o dvě a více	o jedno		o jedno	o dvě a více
1	-	-	10	74	16
2	-	3	78	18	1
3	-	56	42	1	1
Celkem*	2	12	55	23	8

Pramen:[PK96]

* Včetně dotázaných s vyšším počtem dětí než 3

V analýzách populačního klimatu se zájem soustřeďuje obzvláště na vztahy mezi údaji o počtu plánovaných dětí před sňatkem, chtěných v dané době a narozených. Odpovědi na otázku o plánovaných dětech se liší podle toho, zda se ptáme svobodného jednotlivce (v podstatě na aktuální názor), nebo se ptáme již ženatých a vdáných vlastně retrospektivně (kolik dětí plánovali s partnerem, než "se vzali"). Rozdíly existují už v podílech těch, kdo počet dětí údajně neplánovali, a dále se projevují v diferencujících faktorech. Prvním poznatkem je, že 40% i více respondentů³⁵ udává, že počet dětí neplánovali. Koresponduje to se zjištěním, že v rodinném chování dnešní mladé generace není příliš mnoho racionality ve smyslu plánovitosti (asi se v tom neliší od předchozích generací), přinejmenším na počátku rodinného cyklu. Je jí méně, než aby bylo možné vysvětlovat dnešní pokles porodnosti bezprostředním vlivem nových

³⁴ Zde nevycházíme ze specializovaného šetření populačního klimatu, ale z dat výzkumů VÚPSV z roku 1996 s tematikou demografického chování, zmíněných dříve (soubory PK96, MR96, SV96, příp. NUR95).

³⁵ Ve výzkumu MR96 41 %, ve výzkumu PK96 45 %. V souboru SV96, kde byli dotazováni jednotlivci, neuvažovalo o budoucím počtu dětí 24 % dotázaných.

ekonomických podmínek (problémů na trhu práce a vývoje životní úrovně) a změn systému sociální ochrany³⁶.

Tabulka 11. Počty dětí plánované před sňatkem podle skupin respondentů (v %)*

Soubor	Podíl neplánujících	Plánovaný počet dětí						
		0	1	1-2	2	2-3	3	více
[SV96] muži	29	2	4	36	34	18	3	2
[SV96] ženy	12	2	5	32	36	19	3	3
[MR96] muži	43	7	9	34	28	11	5	6
[MR96] ženy	39	2	6	29	46	12	3	2
[PK96] 18-30	51	3	5	-	63	-	24	5
[PK96] 31-60	49	3	8	-	72	-	14	3

* Z těch, kteří je plánovali

Chtěný počet dětí není nijak hluboce sociálně podmíněn. U svobodných se ženy od mužů liší tím, že častěji o počtu dětí uvažují, mezi "plánujícími" už rozdíl podle pohlaví není významný. Zda je vůbec počet dětí plánován závisí i na aktuálnosti sňatku: není-li aktuální, polovina dotázaných se počtem dětí nezabývá, má-li se brzy uskutečnit, plánuje počet dětí 90% z těchto dotázaných. Sledujeme-li pak jen "plánující", jsou v druhém případě udávány i vyšší počty dětí. V souhrnu lze tato zjištění z hlediska propopulační orientace hodnotit spíše pozitivně, uchová-li se alespoň v přibližné úrovni dosavadní orientace na život v manželství. V souboru [SV96] preferuje manželství, byť opakované, 76% respondentů ve věku 18-30 let, což spolu s 19% preferujících nesezdané soužití signalizuje určité oslabení hodnoty manželství, nikoliv však výrazné³⁷. Deklarované hodnoty a preference ovlivňují reálné demografické chování jen omezeně, až v konfrontaci s konkrétními životními okolnostmi, jejichž variabilita dává jisté oprávnění již zmíněné malé míře plánovitosti.

Ačkoliv jsme se ženatých/vdaných ptali na to, kolik dětí dnešní manželé plánovali před sňatkem společně, zjistili jsme rozdíly ve výpovědích mužů a žen. V původních plánech u žen převládá jednoznačně přání mít 2 děti (46%, 1-2 děti si přálo 29% a 2-3 děti 12%, takže celkem oscilovaly plány okolo 2 dětí u 87% žen). Naproti tomu muži si buď přáli méně, nebo naopak více dětí, kdežto 2 plánované děti udává "jen" 28% mužů (spolu s kategoriemi odpovědí 1-2 děti a 2-3 děti je to i u nich vysoký podíl - 73%). Vzdělanější muži (částečně i ženy) si překvapivě přejí nejčastěji 2-3 děti, méně vzdělaní spíše méně nebo naopak více.

Plánované počty dětí se v čase příliš nemění - ve všech věkových kohortách výzkumu PK96 převládá přání mít 2 děti. Také během prvních let manželství [MR96] se většinou nemění představy o počtu dětí, pokud o něm partneři uvažovali na jeho počátku. Dokonce lze z hlediska populačního vývoje považovat za příznivé zjištění uvedené v tabulce 12 (u ostatních skupin

³⁶ Např. v otázce [SV96], co by přimělo respondenty mít méně dětí, než nyní plánují, patří snížení finanční pomoci od státu k nejméně významným, zatímco k významnějším patří zdravotní stav, nízké příjmy, nezaměstnanost či obtížné zvládnání pracovních povinností. Proti očekávání má malý význam i to, že narození dítěte by mohlo ohrozit pracovní kariéru nebo že by respondent vykonával náročné povolání, a to shodně u mužů i žen. Otázka se týkala hypotetické situace, nikoliv reálné situace nebo konkrétních obav.

³⁷ Žít sám bez partnera volilo 5% mužů a 1 žena. V souboru [PK96] volilo manželství, i opakované, mezi všemi svobodnými 65%, zde však může hrát větší roli skutečná volba a životní zkušenost, protože jde o osoby ve věku 20-60 let. I mezi opětovně vdanými/ženatými preferuje manželství 87%, mezi žijícími v prvním manželství je to ale 93% (ve stejné skupině mladých do 30 let v [MR96] je to obdobně 91%).

byly četnosti příliš nízké). Podle něj si dvoudětný model uchovává svoji naprostou převahu a aktuální přání ohledně počtu dětí dokonce spíše převyšují původní plány než naopak. Zvýšení udává 9% dotázaných, na svých plánech setrvává 89% a těch, kdo aktuálně omezují plánovaný počet, jsou pouhá 2%. Na druhou stranu však nevelký podíl manželství, v nichž se věk respondentů blíží 30 letům a počet dětí je oproti plánům nižší, své původní plány snižuje, tzn. již další děti nechce. Souvislosti snížení počtu dětí proti původním plánům (reálně i v aktuálních plánech) s různými životními okolnostmi (finanční potíže, neshody partnerů, neuspokojivé bydlení, náročné zaměstnání, nezaměstnanost, studium) nebyly prokázány.

Tabulka 12. Porovnání počtu dětí plánovaného před sňatkem a chtěného nyní

Plánovaný počet	Počet respondentů		Dnes chtějí (řádkové četnosti v %):		
	N	%*	1 dítě	2 děti	3+ dětí
1	41	7	60	32	8
1-2	174	31	8	91	1
2	226	39	1	96	3
2-3	66	12	0	49	51
Celkem	530	89	9	77	14

* Dopočet do 100% tvoří málo zastoupená přání nemít žádné nebo mít 3 či 4+ dětí.

Pramen:MR96

V současnosti si muži i ženy shodně přejí v průměru 2,1 dětí (směrodatná odchylka je u mužů 1,22, ale u žen 0,69). Z těch, kdo dnes mají 2 děti, setrvává na svých plánech 87%, zvyšuje je 9% a snižují 4%. V rodinách s jedním dítětem je podíl "saturovaných" 89%, zatímco 10% chce další dítě.

Vzhledem k tomu, že sledované páry uzavíraly sňatek v letech 1989-1996, vyjadřuje délka manželství i jeho počátek v obdobích částečně odlišných vnějším prostředím pro sňatkové a reprodukční chování. Tato manželství se více liší v dosavadním sňatkovém chování (např. věkem při sňatku, vztahem životních startů partnerů), než natalitními plány, i při větší variabilitě plánovaného počtu dětí u nejmladších manželství. Z tabulek lze vyčíst, že v deklaracích je silná snaha naplnit převažující dvoudětný rodinný ideál. U nezanedbatelné části rodin se tak stalo již do 3-4 let trvání manželství, ale i starší manželství jej zřejmě chtějí stále naplnit, jak lze odvodit z téměř nezměněného počtu chtěných dětí po určité době trvání manželství. Na dotaz, jak by skončilo dnes případné těhotenství, odpovědělo 86% z těch, kdo dnes mají méně dětí oproti plánům, že by se nezdráhali porodit další dítě (z toho 10% respondentek či partnerek bylo v době výzkumu těhotných), z těch, kdo už dnes mají více dětí, by nebránilo porodu 31%.

Tabulka 13a. Vztah mezi dnešním počtem dětí a plánovaným počtem před sňatkem

Délka manželství		Počty dětí a jejich vztah k plánovanému počtu								CN*
		0 dětí			1 dítě			2 děti		
počet let	N	S	M	V	S	M	V	S	M	
0-2	240	3	97	4	2	93				0,27
3-4	156	0	100	3	12	85	47	52	1	0,65
5-7	177	23	77	5	16	79	37	40	23	0,50
Celkem	573	5	95	4	9	87	39	43	18	0,60

N=počet respondentů, V=více, S=stejně, M=méně dětí oproti plánu, CN=koef. kontingence

Tabulka 13b. Vztah mezi dnešním počtem dětí a dnes chtěným počtem

Délka manželství	Počty dětí a jejich vztah k dnes chtěnému počtu	CN*								
		0 dětí			1 dítě			2 děti		
počet let	N	1	2+	S	1	2+	S	1	2+	
0-2	408	10	90	8	75	17				0,62
3-4	249	33	67	13	74	13	92	7	1	0,67
5-7	301	30	70	35	59	6	89	11	0	0,66
Celkem	958	15	85	16	71	13	88	10	2	0,71

S=shoda přání a reality, 1=chce o 1 dítě více, 2+ = chce o 2+ dětí více

Pozn.: 3 a více dětí se vyskytují zcela výjimečně + příliš malé četnosti, * CN=koeficient kontingence

Pramen: MR96

Uvedená data a souvislosti svědčí spíše o odsunutí reprodukčního chování do vyššího věku než o odmítání dětí. Tomu odpovídá i posun v deklarovaném ideálním věku pro narození prvního a posledního dítěte v delší i kratší retrospektivě. Ideální reprodukční interval se prodlužuje v porovnání názorů širších věkových kohort (20-60 let) i u dnešních 18-30letých³⁸, u nichž ale hraje větší roli vzdělání a rodinný stav, tzn. asi i zkušenosti s manželstvím a rodičovstvím (tabulka 14). U mladé generace se výrazněji zvyšuje ideální věk pro první než pro poslední dítě, což potvrzuje platnost poklesu pravděpodobnosti uskutečnění natalitních plánů s rostoucím věkem (u svobodných klesá s věkem částečně i šance na sňatek).

Tabulka 14. Věk ženy označovaný za ideální pro narození prvního a posledního dítěte*

Pořadí dítěte	Soubory a podskupiny					Reprodukční interval		
	Soubor [PK96] - věkové kohorty					Std.dev.		
	20-30	31-40	41-50	51-60				
1. dítě	24,1	23,3	23,1	22,9	7,7	3,6		
poslední dítě	32,2	31,4	30,2	30,6				
	Soubor [MR96] (18-30 let) - výše vzdělání							
	Základní	Vyučen	Střední	VŠ	Celkem			
1. dítě	21,4	21,8	22,9	24,3	22,4	9,0	3,9	
poslední dítě	30,0	30,9	31,9	33,1	31,5			
	Soubor [SV96] (18-30 let) - výše vzdělání							
	Základní	Vyučen	Střední	VŠ	Celkem			
1. dítě	24,1	23,8	25,0	25,0	24,5	8,2	3,7	
poslední dítě	32,1	32,9	33,0	33,8	32,7			

* Odpovědi žen

K obavám o nárůst celoživotní bezdětnosti³⁹ jsme získali nicméně nejednoznačné poznatky. Na jedné straně 12% zkoumaných mladých manželských párů (MR96) nemá a

³⁸ Formy rodinného života mladé generace, Závěrečná zpráva grantového úkolu MPSV, VÚPSV 1997, str.16

³⁹ Rychtaříková J., Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje, Demografie 1997, č. 4, s.

neplánuje žádné děti a případné těhotenství by u nich neskončilo porodem⁴⁰. Současně mezi mladými svobodnými jedinci vzrůstají preference nesezdaného soužití (dlouhodobě cca 3% dotázaných svobodných dává dokonce přednost životu bez stálého partnera). Na druhé straně jednak roste tolerance k mimomanželskému rodičovství⁴¹ i jeho relativní četnost, a jednak je zjišťován trvale malý počet těch, kdo si vůbec nepřejí či nemohou mít děti - okolo 2-3% (bez ohledu na rodinný stav).

3.3. Sociální souvislosti rodinného a reprodukčního chování

Zjišťujeme-li diskrepanci mezi statistickými daty o poklesu sňatečnosti a porodnosti a poměrně silnou vůlí zakládat rodiny a vychovávat děti, ptáme se nutně na okolnosti rodinného a reprodukčního chování. Zajímat nás nejspíše budou rodinné tradice a zázemí, současné životní podmínky, plánování rodičovství, životní dráhy jednotlivců, názory a představy týkající se manželství a rodičovství apod. Všiměme si zde alespoň některých aspektů.

Rodinné zázemí již bylo zmíněno v souvislosti se sňatečností a rozpadem rodiny. Ve vztahu k plodnosti bylo v souboru [PK96] mezi alespoň jednou vdanými a ženatými zjištěno, že okolo jedné poloviny z nich má méně dětí než jejich matka, necelá třetina stejně a necelá pětina více dětí. Tyto vztahy se dlouhodobě v zásadě nemění (tabulka 15, zejména v nejmladší kohortě však nemusí jít o konečný poměr). Nejčastěji je "kopírován" matčin model dvoudětný (34% dětí matek se dvěma dětmi) a jednodětný (23%, 3 děti jsou v obou generacích v 1/10 případů), nejčastějším případem více dětí jsou dvě proti jednomu matčinu (41% z "jedináčků" má 2 a více dětí). Z tabulky je patrný generační posun - snížené počty dětí matek určují možnosti reprodukce matčina modelu.

Tabulka 15. Srovnání počtu dětí respondentek a jejich matek podle věku respondentek*

Věk	Počet dětí ve vztahu k počtu dětí matky					
	více dětí	stejně	méně celkem	méně o 1	méně o 2	méně o 3
31-40	13	34	53	31	17	5
41-50	17	31	53	28	11	13
51-60	20	29	51	30	11	10

*Odpovědi žen, rozdíly mezi muži a ženami však nejsou statisticky významné.

Pramen:[PK96]

To, jak se uskutečňuje plánované rodičovství, lze sledovat jednak podle toho, nakolik byly narozené děti chtěnými, jednak podle používání antikoncepce. Výše jsme zmínili skutečnosti, podle nichž se až v poslední době i první děti rodí častěji než dříve jako plánované. Tento trend není vůbec jednotný. Např. jinak nevelké genderové rozdíly se projevují v tom, že plány žen jsou ovlivněny mírou jejich orientace na profesi⁴², zatímco u mužů nikoliv. Skutečný profesní status ovšem významnější roli nemá (s výjimkou toho, že lidé s nižším profesním statutem celkově méně často vůbec plánují počet dětí). Vliv vzdělání není jednoznačný: nejčastěji si počet dětí plánují absolventi středních škol, lidé s vysokoškolským vzděláním (plánující stejně

⁴⁰ Formy rodinného života mladé generace, Závěrečná zpráva grantového úkolu MPSV, VÚPSV 1997, str.16

⁴¹ Z těch, kdo preferují faktické manželství, 43 % neuvažují o počtu dětí a 3 % nechťejí žádné děti.

⁴² Např. 2 děti si přeje 30% z žen orientovaných na profesní kariéru, ale 60% z žen, pro něž má kariéra v jejich životě nevelký význam.

relativně málo jako vyučení) sice častěji nechtějí děti vůbec, ale také si častěji přejí více než 2 děti. V obdobně nevelkých rozdílech mezi obyvateli měst a venkova nacházíme o něco více plánovitosti ve městech, kde je častěji preferován bezdětný nebo jednodětný model (rodinného) života.

Při porovnání desetiletých věkových kohort osob ve věku 20-60 let ([PK96]) zjišťujeme⁴³, že v nejmladší kohortě, přes častěji plánovaný celkový počet dětí, se první dítě méně často narodilo jako plánované (42% proti 51-53% starších věkových kohort), ale zato častěji jako vítané (51% proti zhruba 42% u ostatních). Trvale vysoký podíl předmanželských koncepcí, nahrazovaný dnes i mimomanželskými porody ve faktických manželstvích, nejspíš koresponduje s počty "vítaných" dětí. Zřejmě díky poměrně značnému počtu potratů a stoupajícímu používání antikoncepce je počet dětí, které si alespoň jeden z rodičů nepřál, nevelký (od 7% u nejmladších po 5% u nejstarších). Současně roste podíl bezdětných mladých manželství (tabulka 16).

Tabulka 16. Podíl bezdětných mladých manželství po 2 letech trvání podle roku sňatku

Rok sňatku	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Podíl v %	13,4	10,7	4,8	7,2	19,3	35,3

Pramen: [MR96]

Počet plánovaných prvních dětí (přirozeně) roste s věkem rodičů při porodu prvního dítěte. Je-li tento věk vyšší než 25 let, je jejich podíl 70% a více. Pouze u "raných porodů" (věk rodičů do 20) se děti častěji rodí proti vůli alespoň jednoho z rodičů (14%) a "neplánovitě" (neplánované, ale vítané 61%). Jestliže druhé děti jsou téměř ze dvou třetin plánované, o dalších v pořadí to už neplatí. Rodí se "spontánně", ale jsou vítány.

Výzkumná data za soubory [MR96] a [SV96] ukázala, že používání antikoncepce po sňatku vzrůstá (což potvrzují rozdíly podle roku uzavření manželství) a stává se běžným nástrojem regulace plodnosti (četnost se zvyšuje s počtem dětí), zatímco její používání před sňatkem je stále diferencováno podle individuálních statusových charakteristik. V manželství, stejně jako před ním, je však nadále podmíněno sociokulturními rozdíly mezi městem a venkovem.

Rodinné chování, které donedávna nepodléhalo přísným racionálním úvahám, se jen postupně stává plánovitějším. Stále je spíše podřízeno emocionálním než kognitivním podnětům. Při stále velkém počtu předmanželských koncepcí je zřejmé, že na základě těhotenství jsou dnes uzavírány v podstatě plánované (zamýšlené), nikoliv jako dříve "krycí" sňatky. To, že se věk uzavírání manželství a rození prvních dětí nyní zvyšuje, nemusí být nutně nebo pouze z důvodů ekonomické nedostatečnosti či bytových problémů, ale prostě proto, že v mladším věku touze po rodičovství konkurují u stále větší části mladé populace jiné zájmy a aktivity, především náročnější příprava na povolání (ale také šířeji chápáná příprava na život, k níž nepochybně patří i obvykle zmiňované cestování, ostatně často spojené se studiem různého typu) a uplatnění v zaměstnání.

Vytvoření dostatečných materiálních podmínek pro manželský a rodinný život je nicméně přirozeně mladými lidmi hodnoceno jako vysoce významné a je v podstatě kladeno na roveň dobrých partnerských vztahů a dobré znalosti partnera. Vysoké hodnocení samostatného bydlení jako podmínky pro uzavření sňatku odráží nepochybně jak potřebu samostatnosti, tak

⁴³ Které mohou být ovlivněny věkem, tj. časovou vzdáleností od narození prvních dětí.

napětí na bytovém trhu. V reálném chování však charakter a kvalita bydlení působí jako závažná překážka až při rozhodování o druhém dítěti.

Tabulka 17. Důležitost vybraných okolností pro uzavření sňatku a dosažení plánovaného počtu dětí (hodnota skóre na 4-bodové škále*/**/)

Důležitost podmínek pro uzavření sňatku*		Důležitost překážek pro uskutečnění rodičovských plánů**	
Okolnost	Skóre	Okolnost	Skóre
Zajištěn dostatečný příjem	1,6	Nedostatečné příjmy	1,5
Zkušenost, praxe v zaměstnání	2,4	Perpektivní profesní kariéra	2,2
Ukončené vzdělání	2,0	Vysoké nároky zaměstnání	2,2
Pomoc od státu v zajištění péče o děti	2,3	Problémy v zaměstn., nezaměst.	1,8
Mít kde samostatně bydlet	1,4	Snížení finanční pomoci státu rodinám s dětmi	2,2
Znát dobře partnera	1,3	Zdravotní problémy	1,2
Ověřit si schopnost soužití	1,7	Nutnost péče o rodiče	2,1
Mít základ vybavení domácnosti	2,2		
Moci spolehnout na podporu rodičů	2,5		
Zajištění minimální životní úrovně od státu	2,3		

* Znění otázky: Za jak důležité považujete následující okolnosti pro to, abyste uzavřel/a sňatek? 1=velice důležité, 4=zcela nedůležité, zkrácené formulace okolností.

** Znění otázky: Co by Vás přimělo mít méně dětí, než nyní plánujete? 1=rozhodně ano, 4=rozhodně ne, zkrácené formulace okolností.

Pramen: [SV96]

Tabulky 17 a 18 ukazují, jaké okolnosti a do jaké míry jsou považovány za důležité pro uzavření sňatku a dosažení plánovaného počtu dětí svobodnými bezdětnými jedinci (soubor [SV96]) a jaké okolnosti se vyskytují v mladých manželstvích v určitých obdobích rodinného cyklu (soubor [MR96]). Zhodnocení komparace údajů těchto tabulek lze shrnout do následujících bodů, i když dosah působení životních okolností lze odvozovat jen nepřímě:

a/ Velký důraz je kladen na bydlení, které na počátku manželství nebývá zdaleka optimální. Postupně se zlepšuje, ale při trvajících problémech snižuje počet dětí v rodině.

b/ Příjmová situace je (přirozeně) brána za další významnou okolnost, která se po počátečních obtížích zlepšuje. Má menší vliv na sňatkové chování než bydlení, ale poměrně vysoký na rodičovství. I při nespokojenosti s vlastní finanční situací nehledají mladí (potenciální) manželé a rodičové pomoc z vnějšku (od státu).

c/ Okolnosti vzdělanostně profesní nejsou chápány jako konkurenční oblast rodinného života, pro sňatek je však významným požadavkem ukončené vzdělání, pro rodičovství je nezanedbatelnou bariérou nejistota zaměstnání či profesního uplatnění.

d/ Ve sňatkovém chování je na požadavky na materiální podmínky kladena stejná váha, jako na požadavky harmonického soužití a vzájemného poznání.

Tabulka 18. Okolnosti, které se vyskytují v mladých manželstvích v určitých obdobích

	Výskyt u mladých úplných rodin (v %)			Průměrný počet dětí dnes** Pokud se okolnost vyskytuje po 3 letech manželství
	6 měsíců po sňatku	Na počátku těhotenství při 1. dítěti	Dnes	
Citelný nedostatek peněz	44	28	26	1,5
Společné bydlení s rodiči	46	31	25	1,4
Bydlení v podnájmu, pronajatém bytě	18	10	13	1,2
Studium jednoho z partnerů	16	10	8	1,6
Perspektivní zaměstnání*	11	6	16	1,1
Nezaměstnanost (6+ měsíců)*	3	3	3	1,5
Zdravotní problémy	8	5	10	1,2
Vojenská služba	7	6	1	1,6

*Týká se respondenta, u partnerů bylo uváděno postupně 9%, 7% a 20 % s perspektivním zaměstnáním a 1%, 1% a 2% nezaměstnaných.

** V manželství starším než 3 roky, průměrný počet dětí tam, kde se okolnost nevyskytuje, je všude 1,4.

Pramen: [MR96]

3.4. Postoje k manželství a rodičovství

Ve srovnání věkových kohort populace ve věku 18-60 let nenacházíme zásadní posuny ani v postojích k manželství a rodičovství, ani v manželských a natalitních plánech. S klesajícím věkem však roste tolerance k některým jevům, ohrožujícím stabilitu rodiny v jejím tradičním chápání legalizovaného, harmonického soužití dvou nejbližších (a dalších) generací, které je ovšem i mladou generací uznáváno. To je zřejmé z tabulky 19, ukazující (již dříve zde zmíněné) preference modelů rodinného soužití v různých skupinách populace. Tyto názory jsou podmíněny spíše sociokulturně (charakterem orientační rodiny, velikostí obce, částečně sem patří i vliv pohlaví ve smyslu genderových rozdílů) a životními zkušenostmi (rozdíly mezi svobodnými a vdanými/ženatými, u těchto druhých i spokojeností v manželství) než charakteristikami vzdělanostně profesního statusu.

Jak se projevují v reálném chování lze posuzovat v konfrontaci s dalšími postoji, zejména stále zjišťovanou vysokou hodnotou rodičovství, převážně spojovaného s legálním partnerským svazkem. Současně se v postojích mladé generace projevuje otevřenost k myšlenkám liberálnějšího pojetí rodinných svazků. Nejvyšší míra tolerance je vyjadřována k předmanželským sexuálním stykům - bez výhrad je připouští přes 40% dotázaných, jeho morální opodstatnění podmiňuje citovou vazbou 30% respondentů (zde jde o dvě varianty odpovědi na jednu otázku). Rozvody jsou na jedné straně odsuzovány jako "špatná věc" (souhlasných více či méně je 50% odpovědi), ale jako nejlepší řešení za určitých podmínek ho připouští 72% dotázaných (zde jde o odpovědi na dvě z baterie otázek). Větší váhavost až téměř polarizaci názorů zjišťujeme v dotazech na umělé ukončení těhotenství.

Tabulka 19. Preferovaný model rodinného soužití** - sloupcové podíly v %

Typ rodinného soužití	Sledované soubory (charakteristika a zdroj dat)									
	Věk 20-30 [PK96]		Věk 31-44 [PK96]		Věk 45-60 [PK96]		Věk 18-30 [MR96]		Věk 18-30 [SV96]	
Žít:	SV*	Ž/V*	Cel*	Ž/V*	Cel*	Ž/V*	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Sám(a) bez stálého partnera	3,0	2,9	5,2	1,8	3,5	0,8	1,7	0,8	5,1	0,6
Se stálým partnerem bez sňatku	23,9	8,0	14,5	5,3	8,3	3,4	7,4	7,0	22,2	17,6
V manželství, byť opakovaném	10,6	10,9	17,1	15,9	19,8	14,1	20,5	12,5	14,2	14,1
V jednom manželství celý život	62,5	78,3	63,2	77,1	68,4	81,7	70,3	79,7	58,5	67,6

* Cel=celkem, tj. všechny typy rodinného stavu (n=1175), Ž/V=ženatí/vdané prvně (n= 757 pro věk 31-60 a 138 pro věk 20-30), SV=svobodní (n= 331). V souboru [MR96] bylo 461 mužů a 506 žen, v souboru [SV96] bylo 316 mužů a 312 žen.

** Otázka: "Kterou z uvedených možností považujete pro svůj život za nejlepší bez ohledu na Vaši skutečnou situaci?"

Tabulka 20. Vybrané ukazatele postojů k manželství - průměrné skóre na 4-bodové škále

Znění hodnocených výroků (některé poněkud zkráceny)	Sledované soubory (charakteristika a zdroj dat)							
	Věk 31-60 [PK96]		Věk 20-30 [PK96]		Věk 18-30 [MR96]		Věk 18-30 [SV96]	
	Všichni		Všichni		Muži	Ženy	Muži	Ženy
Hlavní výhodou manželství je finanční jistota	2,8		2,9		2,7	2,4	2,8	2,6
Manželství přináší mimo materiálních jistot i záruku šťastného a vyrovnaného života	1,8		1,9		1,8	1,6	2,0	1,8
Špatné manželství je lepší než žádné	3,6		3,7		3,5	3,5	3,6	3,7
Děti by se měly rodit pouze do manželství	-		-		1,9	1,9	2,2	2,2
Děti jsou ta nejdůležitější věc na světě	1,8		2,1		-	-	-	-
Svůj život si bez dětí nedovedu představit	-		-		1,7	1,3	2,2	1,8
Děti jsou do jisté míry omezením uskutečnění jiných cílů	2,6		2,5		-	-	-	-
Lidé, kteří nemají děti, dokáží víc	-		-		2,8	2,9	2,9	2,9

Ve 4-stupňové škále 1=rozhodně souhlasím, 4=rozhodně nesouhlasím

Pramen: PK96, MR96, SV96

Pro poznání determinant rodinného chování ještě porovnejme důvody uváděné pro uzavření manželství s důvody preference nesezdaného soužití: Mezi důvody uzavření sňatku (namísto možného nesezdaného soužití) získalo v souboru MR96 nejvíce kladných voleb

"narození dítěte do manželství" (82%), na druhém místě bylo uváděno obecně formulované odmítnutí nesezdaného soužití jako "nesprávné formy" (50%) a na třetím místě byl důvod "nesouhlas rodičů s faktickým manželstvím" (45%). Tyto okolnosti byly voleny v podstatě jednotně, pouze se slabými odlišnostmi podle vzdělání a velikosti bydliště. V souboru [SV96] byla jako důvod volby života mimo manželství (sám či s partnerem dohromady 22%) nejčastěji deklarována (ve volné otázce) potřeba svobody či volnosti, na druhém místě odmítání formálních aspektů institutu manželství a na třetím místě obavy z možných manželských konfliktů.

Celkově v postojích na jedné straně nacházíme vliv "tradičních" norem a společenských vazeb, na straně druhé hodnoty spojované s "moderními" společnostmi. Lze říci, že česká populace dnes v daném kontextu vyjadřuje střetávání dvou hodnotových a životních koncepcí.

3.5. Závěr

Rodinné a reprodukční chování mladé generace se v devadesátých letech dynamicky mění a diferencuje. Průměrné demografické ukazatele signalizují oddalování sňatků a porodů prvních i dalších dětí do vyššího věku a tím snižování počtu dětí v dnešních mladých rodinách. Postupně dochází k opouštění tradičního modelu reprodukce a k přechodu k novému, "modernisticky" orientovanému, který se vyznačuje diferenciací reprodukčního chování a změnami v časové distanci i posloupnosti startů manželského a rodičovského života. Orientace na jednotlivé typy demografického chování prochází přitom "napříč" sociálními vrstvami a skupinami, takže lze hovořit pouze o inklinaci sociálních skupin k určitému modelu, nikoliv o sociálně determinovaných typech.

Důsledkem uvedených trendů, spolu s trvale vysokou mírou rozvodovosti, jsou i změny ve struktuře forem rodinného soužití, zejména vzrůst podílu nesezdaných soužití, domácností (svobodných) jednotlivců, neúplných rodin a úplných rodin bez dětí.

Změny rodinného chování mladé generace jsou přirozenou součástí celkových změn jejího způsobu života, odrážejících nové podmínky ekonomické i společenské. Patří k nim i diferenciacie životních stylů, tedy i demografického chování a forem rodinného soužití. Analýzy postojů a názorů, zachycující vysokou míru orientace na manželství, vypovídají na jedné straně o stálé podpoře určitých prvků "tradičního" modelu rodinného chování. Současně zjišťují postupný růst racionality, příp. odpovědnosti, v přístupu k manželství a rodičovství, který ovšem není sdílen mladou generací obecně. Manželství je těsně spojováno s mateřstvím a otcovstvím a naopak (rození dětí s manželstvím), takže hlavní "racionalizační" tendencí "modernisticky orientované" části dnešní mladé generace je zásada oddalování sňatku do doby, kdy se má narodit dítě (ani pak není vždy uskutečněn) a ochrana před otěhotněním do doby získání (stabilnějšího) zaměstnání po ukončení přípravy na povolání, zatímco zajištění samostatného bydlení se jeví jako velice žádoucí, nikoliv však nutná podmínka.

Tradiční společenské normy rodinného chování se dostávají stále častěji do rozporu s individuálními aspiracemi mladých lidí. To může mít důsledky, které nelze jednoduše hodnotit jako pozitivní nebo negativní. Osvobození se od pout tradičních norem umožňuje uspět v podmínkách náročnějších požadavků tržně orientované, dynamické a otevřené společnosti (a je to tak zřejmě i vnímáno), ale rostoucí individualismus oslabuje rodinná pouta a aspirace. Dá se ovšem předpokládat, že v českém národním i v evropském kulturním kontextu nenabudou tyto konsekvence kritických dimenzí.

Výzkumná data (a jejich označení používané v textu):

- **Populační klima 1996**, realizován ve VÚPSV v rámci řešení grantového projektu Evropské komise "Mapping European Family and Household Patterns" - **PK96**. Velikost vyšetřeného souboru byla 1705 respondentů. Byla šetřena populace ve věku 20-60 let. Šlo o kvótní výběr, který zohlednil zastoupení mužů a žen, 4 věkových skupin, 4 vzdělanostních skupiny a odpovídající zastoupení regionů, městské a venkovské populace. Sběr dat provedla firma Universitas v květnu 1996.

- **Formy rodinného života mladé generace 1996**, realizován ve VÚPSV v rámci řešení grantového úkolu MPSV č. RV 27, data byla sebrána za dva soubory:

Mladé rodiny - **MR96**. (Velikost vyšetřeného souboru 870 respondentů, cílený výběr: věk 18-30 , první manželsví, maximální délka manželsví 7 let, stejné zastoupení mužů i žen.)

Svobodní jednotlivci - **SV96**. (Velikost vyšetřeného souboru 614 dotázaných, cílený výběr: věk 18-30 let, svobodní, bezdětní, shodné zastoupení mužů a žen).

Sběr dat provedla firma Universitas v listopadu 1996.

Situace neúplných rodin 1995, realizován ve VÚPSV - **NUR95**

4. kapitola

Rodina: postoje a hodnoty

Milan Tuček, Alena Křížková

4.1. Rozporuplný pohled veřejnosti na současnou rodinu

4.1.1. Mnohvrstevnost vnímání rodinné problematiky

Zjišťování postojů veřejnosti k problematice současné rodiny bylo ve výzkumu [Rodina 96] pojednáno řadou výroků (33), s nimiž dotázaný měl vyjádřit souhlas či nesouhlas. Ty byly vybrány z mezinárodního šetření rodiny ([modul ISSP 1994] - viz úvodní informace o datových souborech) a ze série výzkumů, které byl uskutečněny k Roku rodiny v roce 1994.

Na základě výsledků faktorové analýzy je možno konstatovat, že daná problematika je ve veřejnosti strukturována do logicky konzistentních okruhů problémů. Zároveň platí, že v těchto okruzích dochází, když ne přímo k polarizaci názorů, tak k jejich značné rozdílnosti.

První oblast bychom mohli nazvat **mravní základ**. Zahrnuje v sobě shodný postoj (souhlas, resp. nesouhlas) k výročkám:

o posvátnosti manželského svazku + o lásce mezi rodiči a dětmi + o obětování rodičů pro děti + odsouzení nevěry + rozvodů + potratů + nesezdaného soužití

Souhlas se všemi kladnými hodnotami a odmítnutí všech "špatných" jevů v této oblasti (nevěra, rozvod, potraty...) vyjadřuje určitý mravní základ připouštějící jako jedinou možnost rodinného soužití - tradiční manželský svazek. Pochopitelně ne všichni dotázaní s uvedenými výroky vyslovili souhlas. Použitá metoda faktorové analýzy vytváří modelovou situaci, kdy názory na danou oblast jsou symetricky rozloženy kolem převažujícího "neutrálního" názoru (normalita faktorového skóre), přičemž neutrální (průměrný, většinový) názor může být z hlediska položených otázek vychýlen k souhlasu či nesouhlasu. Proto více o rozložení názorů v oblasti mravního základu vypovídá jednoduchá sumace všech souhlasných odpovědí na odpovídající výroky.

Tabulka 1: Rozložení názorů na mravní základ manželství a rodičovství v podsouborech dotázaných mužů a žen [Rodina 96]

	Nesouhlas	Tak napůl	Souhlas	Celkem
Muži	10,4	47,9	41,7	100
Ženy	6,2	43,2	50,7	100
Celkem	8,2	45,5	46,4	100

Výsledky uvedené v tabulce potvrzují, že v názorech lidí převládá na jedné straně tradiční vidění rodiny a manželství (46,4%), ale zároveň na druhé straně některé dílčí hodnoty či některá "příkázání" nejsou výraznou částí dotázaných již akceptovány (45,5%). Těch, kteří zcela odmítají tradiční postoj k manželství a rodičovství, bylo v dotázané populaci méně než

deset procent. Rozdíl mezi názory mužů a žen je sice statisticky významný, ale není tak odlišný, aby bylo možno hovořit o rozdílném postoji k tradičním rodinným hodnotám.

Od obecného mravního postoje se oddělil okruh názorů na **nesezdané soužití**. Zahrnuje postoje k méně zásadním, dalo by se říci ke "změkčeným" výroky:

společné soužití partnerů před sňatkem + společné soužití bez plánování sňatku + možnost mít a vychovávat děti i bez uzavření sňatku

Třetí oblast, která se vydělila do samostatného okruhu, bychom mohli nazvat oblastí **omezení spojených s manželstvím a rodičovstvím**. Jde o souhlas či nesouhlas s výroky týkajícími se osobní svobody rodičů a manželských partnerů.

Dalším samostatně vnímaným okruhem problémů je **neúplná rodina**, především ve smyslu správnosti či nesprávnosti její existence z pohledu výchovy dětí.

Poslední významnějším okruhem je oblast týkající se **rovnosti či rovnoprávnosti muže a ženy**. V podstatě jde o emancipační téma nahlížené přes výroky:

dělna rolí v rodině + možnost žen dosáhnout co nejvyššího vzdělání + právo žen na vlastní pracovní kariéru

Názorová diference v tomto okruhu problémů je poměrně dobře charakterizovaná rozložením souhlasných či nesouhlasných postojů k výroku "Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a rodinu" (viz tabulka 2).

Tabulka 2: Souhlas z výrokem "muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a rodinu" v závislosti na pohlaví [Rodina 96]

	Určitě ano	Spíše ano	Spíše ne	Určitě ne	Celkem
Muži	18,0	41,2	34,7	6,0	100
Ženy	12,7	36,1	37,8	13,3	100
Celk	15,3	38,6	36,3	9,8	100

Tuto základní názorovou strukturaci doplnily dílčí oblasti, které se týkaly **finančního zabezpečení rodiny** včetně vzájemných výpomocí v širší rodině, praktického pohledu na **fungování rodiny** a manželství (shoda ve vzdělání obou partnerů, přirozená role matky ve výchově, racionální zdůvodnění rozvodu, druhého sňatku), **významu instituce manželství** (sociálně psychologický, zabezpečení dětí). Poslední problémový okruh jsme pracovně označili jako **patriarchální pohled** na rodinu. V určité proporcii se zde kombinoval souhlas či nesouhlas s výroky, které vešly již do výše vyjmenovaných oblastí s tím, že důraz byl položen na význam tradiční domácnosti. Klíčovým výroky bylo tvrzení "být trvale v domácnosti přináší ženě stejnou radost a uspokojení jako kariéra", na které se pak vázaly názory na emancipační otázky, roli muže a ženy v rodině a význam dětí v životě.

Výsledkem faktorové analýzy je nejen odhalení hlubších dimenzí vnímání rodinné problematiky, ale i zjištění, že tyto dimenze jsou na sobě nezávislé. Konkrétně to znamená, že

empirický materiál nepotvzuje některé očekávané podmíněnosti například mezi příklonem k mravnímu základu partnerských vztahů a příklonem třeba k patriarchální rodině.

4.1.2. Podmíněnost názorů na rodinu základními demografickými charakteristikami dotázaných

Analýzy prokázaly, že kromě dvou oblastí se muži a ženy v názorech statisticky významně rozcházejí. Shodují se v názoru na finance a péči v rodině a pak v praktickém pohledu na předpoklady fungování manželství, tedy převážně v ekonomických otázkách rodinné problematiky.

Ženy se výrazně častěji přiklánějí k mravnímu pohledu na rodinu (viz. tabulka 1), naproti tomu muži jsou tolerantnější k nesezdanému soužití a častěji je pro ně manželství a rodičovství omezením jejich osobní svobody. Ženy jsou zase tolerantnější k neúplným rodinám, podporují možnost dobré výchovy dítěte pouze jedním z rodičů (matkou) a jsou výrazně více než muži pro emancipaci a proti patriarchálnímu vzoru rodinného soužití.

Různé věkové skupiny se od sebe odlišují v názoru jak na mravní základ rodiny a manželství, tak i v dalších základních problémových okruzích. Nejvíce se k tradičnímu pohledu přiklánějí dotázaní starší padesáti let. Nejméně vyznávají tradici dotázaní středního věku (31 - 50 let), kdežto mladá generace se spíše přiklání k tradičním hodnotám. Častější souhlas nejmladší věkové kategorie by bylo možné vysvětlit určitou idealizací instituce manželství. Pouze část z nich žije v manželském svazku anebo jejich manželství trvá velice krátkou dobu. Věk výrazně intervenoval i v názorech na omezení osobních možností z důvodů manželství a rodičovství, a to ve stejné smyslu: nejvíce omezení pociťovala střední generace, méně pak starší, ale také nejmladší generace. I když individuální situace respondentů (počet dětí, zaměstnání partnera, osobní ambice) je jistě určujícím prvkem pro odpověď na položené otázky, je důležitým zjištěním právě převládající názorová hladina u mladé generace. Spíše neočekávané výsledky týkající se názorů nejmladší generace na manželství a rodičovství naznačují, že vysvětlení poklesu sňatečnosti a porodnosti v posledních letech nelze jednoduše hledat v posunu hodnot, resp. v neochotě vzdát se určité svobody a možností.

Naopak zcela očekávanou reakci různých věkových kohort jsme zjistili u názoru na nesezdané soužití a v preferencích patriarchálního pohledu na rodinu. Čím byli dotázaní mladší, tím více tolerovali nesezdané partnerské soužití a odmítali patriarchální model rodinných vztahů. Podrobnější věkové členění v podstatě prokázalo, že nejstarší generace (nad 60 let) jiný než patriarchální model neuznává, naopak lidé do třiceti let tento model převážně odmítají.

4.1.3. Názorová neujasněnost

Nelze říci, že by celá populace měla své názory na oblast rodiny a manželství dobře ujasněny a uspořádané. Jako vhodnější se zdá být tvrzení, že je tu spíše menšina těch, kteří mají svoje názory logicky konzistentní, a naopak většina těch, jejichž názory jsou z velké části vnitřně rozporné.

Nejlépe můžeme tuto názorovou nevyhraněnost sledovat na příkladu dvojic: "mravní základ" - "nesezdané soužití" a "patriarchální pohled na rodinu" - "rovnoprávnost". Každá z těchto dvojic tvoří vlastně dvojici navzájem se vylučujících rovin. To znamená, že pokud má respondent ujasněny názory na problematiku manželství a rodiny, měl by v obou případech zaujímat shodné stanovisko. Pokud tedy respondent považuje za vlastní "mravní základ"

(manželství považuje za posvátné a zavrhuje nevěru, rozvod, potrat, nesezdané soužití a druhý sňatek), ale zároveň i "nesezdané soužití" (souhlasí s nesezdaným soužitím a společným soužitím před svatbou, připouští nevěru a rozvod), můžeme o něm s určitostí tvrdit, že nezaujímá jednoznačnou pozici a nemá vyhraněný názor ve svém pohledu na manželství a rodinu. Podívejme se tedy na respondenty, kteří tuto "názorově protikladnou" skupinu tvoří. Jsou to lidé z většiny ve věku 18 až 44 let. O něco výrazněji jsou zde zastoupeny ženy, většinou jsou to lidé poprvé ženatí nebo vdané, nejvíce je zde zastoupena kategorie vyučených a nejméně vysokoškoláků.

Ale ani o tom, kdo se nehlásí ani k jedné z těchto protikladných rovin, nemůžeme říci, že by měl svůj pohled na rodinu a manželství přesně vymezen. Tato skupina se velmi podobá skupině předchozí pouze s rozdílem ve věku - nejčastěji respondenti od 30 do 59 let.

Další protikladnou dvojicí je "patriarchální pohled na rodinu" a "rovnoprávnost". S názorovou vyhraněností se neslučuje, pokud respondent zastává názor, že muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a rodinu, a že žena nepotřebuje vzdělání a vlastní kariéru a zároveň, že muž a žena by měli mít stejná práva a povinnosti v domácnosti a manželství. Tito respondenti jsou rovnoměrně rozděleni podle věku, jen kategorie 45 až 59 let je o něco významněji zastoupena. Většina jich je opět poprvé ženatých a vdaných a více je žen. Další výraznou skupinou jsou respondenti s maturitou od 18 do 29 let a se základním vzděláním starší 60 let.

Naopak lidé, kteří nesouhlasili ani s jedním modelem, nejsou nijak věkově diferencováni, ale řadí se k nim o něco více mužů než žen. Muži sice častěji než ženy "hlasují" pro "patriarchální model", ale zároveň je více z nich v tomto ohledu nerozhodných než žen, které se častěji kloní k "rovnoprávnosti", ale které jsou jinak v ostatních "nerozhodných skupinách" vždy zastoupeny více. Dále jsou zde významněji zastoupeny skupiny: vyučení a s maturitou ve věku 30 až 44 let, vyučení od 45 do 59 let a se základním vzděláním starší 60 let.

Celkově je možno tuto část empirického rozboru shrnout do následujících tezí. **V současné době je hodnotové a názorové spektrum české populace v dané oblasti rozkolísané, přičemž tato rozkolísanost není výrazně sociálně či demograficky determinována. Tento fakt nepochybně souvisí s celkovým rozkolísáním hodnot v souvislosti s transformací společnosti. Je pravděpodobné, že podobně jako politické orientace, tak i rodinné hodnoty a názory na manželství budou postupně krystalizovat, takže s postupem času budou méně rozporuplné. Stejně tak je pravděpodobné, že spolu s touto krystalizací dojde k určitému zřetelnějšímu vyhranění názorového spektra. Tím rozumíme, že se na jedné straně zdůrazní rozdíly v tradičním chápání rodiny, ve vnímání rolí mužů a žen atd., a na druhé straně, že názorové skupiny budou daleko více sociálně zakotveny.**

4.2. Předpoklady šťastného rodinného života a jejich naplnění

Ve výzkumu [Rodina 96] jsme se mimo jiné velice podrobně věnovali problematice šťastného rodinného života. Na rozdíl od otázek, které byly předmětem výše provedené analýzy a které hodnotily rodinnou oblast v obecné (vnějškové) podobě, jsme v tomto případě zdůraznili osobní angažovanost každého dotázaného tím, že mírou hodnocení nebyla "správnost tvrzení" ale představa o svém vlastním šťastném či méně šťastném (rodinném) životě. Zjišťování názorů bylo rozděleno do dvou poloh: předpoklady šťastného života a jejich naplnění ve vlastní rodině.

4.2.1. Co je důležité pro šťastný rodinný život?

Pořadí předpokladů šťastného rodinného života tak jak ho určili dotázaní ve výzkumu [Rodina 96] uvádí následující tabulka.

Tabulka 3. Pořadí předpokladů šťastného rodinného života podle průměrného skóre (pětibodová škála důležitosti: 5 nejdůležitější 1 nejméně důležité) [Rodina 96]

Pořadí		Průměr
1.	Dobry zdravotni stav vsech clenů rodiny	4,4
2.	Trvaly citovy partnersky vztah	4,3
3.	Věrnost	4,2
4.	Tolerance a uznání	4,1
5.	Možnost mít děti	3,9
18.	Dělba domácích prací	3,2
19.	Porozumění v názorech na zaměstnání	3,1
20.	Možnost věnovat se vlastním přátelům a zájmům	3,0
21.	Shoda názorů na veřejné dění	2,6
22.	Shodné náboženské vyznání	2,2

K uvedené informaci o významnosti jednotlivých předpokladů šťastné rodiny doplňme:

- Úplný seznam položek bude zřejmý z interpretace výsledků faktorové analýzy.

- Většina položek z baterie byla považována za důležité, ale přesto byly názory diferencované (v poloze důležité více x důležité nejvíce): přes 50% dotázaných hodnotilo méně než 5 položek jako nejvíce důležité a opačně, přes 50% dotázaných hodnotilo více než 2 položky jako nedůležité.

- Průměrná hodnocení téměř nezávisela na rodinném stavu. Slovem "téměř" je myšleno, že např. svobodní kladli větší důraz na "možnost věnovat se vlastním přátelům a zájmům", rozvedení méně zdůrazňovali "trvalý citový partnerský vztah", ale naopak kladli důraz na "toleranci", žijící v manželství kladli větší důraz na položky svázané s dětmi. Rozdíly průměrů v uvedených podskupinách byly sice statisticky významné, ale týkaly se jen několika položek, takže v žádném případě nešlo o výrazný názorový posun v celkovém náhledu na předpoklady šťastného manželství, který by byl vázán na aktuální rodinný stav.

- V podstatě stejná baterie položek byla zadána ve výzkumu v roce 1994. Výsledné názorové spektrum bylo velice podobné: pořadí na posledních pěti místech bylo zcela shodné, mezi pět nejdůležitějších položek se sice na 4. a 5. místo dostaly "dostatek peněz" a "dobré bydlení", ale šlo o přesun jenom o několik míst v pořadí s tím, že průměrné hodnocení bylo vyšší jen o 0,3 (na hranici statistické významnosti). Větší důraz na materiální podmínky rodinného života zřejmě odpovídá rozdílnosti vnímání ekonomické situace společnosti v polovině roku 1994 a 1996.

4.2.2. S čím jsou lidé v manželství spokojeni?

O míře spokojenosti lidí s naplněním výše uvedených předpokladů šťastného manželství ve svém partnerském vztahu a rodině vypovídá tabulka 4.

Tabulka 4. S kterými položkami rodinného života jsou lidé nejvíce a nejméně spokojeni (pořadí podle průměrného skóre: pětistupňová škála, 5 nejvíce spokojen 1 nejméně spokojen) [Rodina 96]

1.	Možnost mít děti	4,2
2.	Věrnost	3,9
3.	Oddělené bydlení od rodičů	3,9
4.	Trvalý citový partnerský vztah	3,8
5.	Sexuální soulad	3,7
18.	Názory na veřejné dění	3,2
19.	Možnost věnovat se přátelům a zájmům	3,1
20.	Dostatek peněz, dobré hmotné podmínky	3,1
21.	Dělba domácích prací	3,0
22.	Celkové klima ve společnosti	2,9

- Podobně jako u důležitosti převládá mezi dotázanými spokojenost s jednotlivými oblastmi rodinného života. Názorová diference se objevuje až v poloze nejvíce spokojen. 22% dotázaných nevedlo žádnou oblast, se kterou by bylo zcela spokojeno (hodnocení 5). Když jsme přidali navíc 4. stupeň škály (spíše spokojen), tak tento počet poklesl na necelé 2%. Maximální spokojenost s více než třemi položkami uvedlo jen kolem 40% dotázaných. Pokud dotázaní uváděli nejvyšší spokojenost s 1-3 položkami, pak mezi uvedenými převládalo konstatování faktů ("mám děti", "dobrý zdravotní stav", "máme oddělené bydlení"), ale také kvalita partnerského vztahu ("trvalý citový vztah", "věrnost", "sexuální soulad").

- V negativní poloze byla situace obdobná, co se týče zastoupení položek (22% nevedlo žádnou položku, více než 40% dotázaných 1-3 položky) s tím, že bylo nutno sloučit dvě nejnižší hodnocení. Pokud dotázaný uvedl 1-3 položky, pak nespokojenost spočívala, pomineme-li vyjádření ke "klimatu společnosti", v hodnocení materiální situace ("nedostatek peněz"). Velká část nespokojenosti se týkala "dělby domácích prací" a "možnosti věnovat se přátelům a zájmům".

- Pro náš další rozbor je podstatné, že dělba domácích prací patří mezi položky, se kterými jsou lidé nejméně spokojeni. Je třeba ale zdůraznit, že většina lidí "dělbu práce v domácnosti" nepovažuje za důležitý předpoklad šťastného manželství.

4.3. Obecnější pohled na rodinné štěstí

Motto:

"A vůbec, kdy chce tvoje matka vlastně přijít domů?"

Bruce Lansky: Otcové říkají největší voloviny.

4.3.1. "Liberální" a "konzervativní" rodinná orientace

Jedním z analytických postupů, který může vést k odhalení hlubších názorových struktur v oblasti rodinných hodnot (předpokladů rodinné pohody), je faktorová analýza. Výsledkem její aplikace (viz tabulka 5) je zjištění, že taková struktura existuje: do jednotlivých faktorů se propojily položky, které spolu v určité zřetelné logice souvisejí. Vydělené faktory (obecné orientace) mají zřejmý obsah: 1. faktor bychom mohli při jistém zjednodušení nazvat "liberálně demokratické" představy o dobrém manželském vztahu; 2. faktor zahrnuje materiální (vnějškové) podmínky života rodin; 3. faktor zahrnuje tradiční ("konzervativní") představy o předpokladech šťastného rodinného života; 4. faktor vyžaduje názorovou shodu partnerů v obecných tématech přesahujících partnerský vztah; 5. faktor zdůrazňuje požadavek na oddělený život rodičů a dětí.

Tabulka 5. Faktory předpokladů šťastného rodinného života

1. faktor

Tolerance a uznání mezi partnery + Schopnost pohovořit si otevřeně o různých problémech + Porozumění v zájmech mezi partnery + Optimismus a sebedůvěra partnerů + Sexuální soulad + Možnost věnovat se vlastním přátelům a zájmům + Možnost věnovat se plně zaměstnání + (částečně: věrnost, trvalý cit, porozumění v zaměstnání)

2. faktor

Dostatek peněz, dobré hmotné podmínky + Dobré bydlení + Dobrý zdravotní stav všech členů rodiny

3. faktor

Možnost mít děti + Trvalý citový partnerský vztah + Porozumění rodičů s dětmi + Věrnost + Dobré vztahy s prarodiči +(částečně: zdraví; se zápornou vazbou: zájmy, přátelé)

4. faktor

Shoda názorů na veřejné dění + Shodné náboženské vyznání + Porozumění v názorech na zaměstnání + Dělbá domácích prací + Celkové klima ve společnosti

5. faktor

Nezasahování rodičů do života dětí + Oddělené bydlení od rodičů

Metodologická poznámka: Tím, že baterie položek je konstruovaná jako souřadné výroky a nikoli jako polární ("buď-nebo") tvrzení, výsledná faktorová struktura má také souřadný charakter. To znamená, že vyhraněný (pozitivní) názor v jednom faktoru neznámá automaticky vyhraněný (negativní) názor ve faktoru druhém.

V dalším rozboru se soustředíme na 1. a 3. faktor, tj. na "liberálně demokratické" a "konzervativní" představy o předpokladech šťastného rodinného života.

Tabulka 6. Průměrné hodnoty faktorových skóre ve skupinách podle rodinného stavu, sociální příslušnosti, věku a pohlaví [Rodina 96]

a. Rodinný stav

	1.faktor	3.faktor
Svobodný(á), žije sám(a)	,07	-,27
Svobodný(á) s družkou (druhem)	,19	-,32
Ženatý, vdaná poprvé	,02	,07
Ženatý, vdaná opakovaně	-,05	-,14
Rozvedený(á), žije sám(a)	,12	-,45
Rozvedený(á), žijící s družkou (druhem)	,25	,11
Ovdovělý(á)	-,52	,25

b. Sociální sebezařazení rodiny

	1.faktor	3.faktor	N
Dělnická	-,12	,13	432
Zemědělská	-,09	,33	58
Úřednická	,02	-,04	242
Inteligence	,21	,01	229
Živnostenská	,14	-,28	42
Podnikatelská	,14	-,12	90
			1144

c. Vliv věku a pohlaví

	1.faktor	3.faktor	N
Muži	,02	-,21	686
Ženy	-,01	,19	745
18 až 29 let	,18	-,09	324
30 až 44 let	,11	,01	440
45 až 59 let	-,05	-,09	338
60 a více let	-,27	,17	329

Porovnání průměrů faktorových skóre jak ve skupinách dotázaných podle rodinného stavu, tak ve skupinách podle sociálního sebezařazení přináší očekávané rozdíly. **"Liberální zdroje" rodinného štěstí zdůrazňují nejvíce lidé žijící v nesezdaných párech, důležitost "tradiční zdrojů" zpochybňují svobodní, rozvedení a opakovaně ženatí. Nositelem tradičních hodnot jsou rodiny zemědělské a dělnické, nositelem liberálních hodnot rodiny inteligence, ale také rodiny podnikatelské a živnostenské. Posledně jmenované se také zřetelně odklánějí od tradičních hodnot (tradiční rodina zjevně brání vysoké**

angažovanosti v byznysu), což neplatí pro rodiny inteligence, které jsou v tomto ohledu v průměru nevyhraněné.

Pro naše úvahy o genderových rolích je podstatné, že výsledek potvrdil, že ženy v průměru kladou zvýšený důraz na tradiční hodnoty rodiny, ale také ukázal, že v přijímáních "liberálních vzorců" není mezi muži a ženami žádný rozdíl. Věková podmíněnost názorů odpovídá v případě "liberálních vztahů" očekávanému konzervatismu starších generací. V případě "tradiční rodiny" je tento konzervatismus zřetelně ovlivněn životním cyklem. Mladší střední generace (tj. rodiny s dětmi školního věku) i starší střední generace (rodiny s dospívajícími dětmi, či po odchodu dětí) narušují očekávaný věkový posun v názorech.

Na základě odpovědí na další otázky bylo možno uvedené skupiny ještě dále názorově přiblížit či odlišit. Čísla uvedená v závorce jsou hodnoty korelačního koeficientu.

Zastánci konzervativních hodnot dávají přednost rodině před prací (0,28), dále je pro ně důležité starat se o domácnost (0,31), žít pro rodinu a děti (0,37). Manželsví považují za svátost (0,31), odsuzují nevěru (0,34), souhlasí s rozdílnými povinnostmi mužů a žen v domácnosti (0,15), odmítají nesezdané soužití (0,16).

Zastánci moderních představ (liberálních hodnot) zdůrazňují zajímavou a užitečnou práci (0,31), dosažení co nejvyššího vzdělání (0,19), mít čas na vlastní zájmy (0,20), mít úspěch (0,21), mít čas na přátele (0,18), ale také rodinu a děti (0,20), přičemž je vlastně nestaví do protikladu s angažovaností v práci. V otázkách, které blíže charakterizovaly "konzervativce", zauímají opačný názor pouze v případě nesezdaného soužití (0,17). Navíc spíše nesouhlasí s tradičním dělením muž živitel, žena-hospodyně a pečovatelka (0,12)

Obě dvě skupiny považují svoje rodinné soužití ve stejné míře za spíše šťastné (0,11). To vlastně znamená, že dotázaní, kteří tvoří v daných faktorech názorový protipól, jsou ve svých rodinných svazcích spíše méně šťastní. To by mohlo být vysvětleno tak, že jejich nevyhraněné představy o obecných zdrojích rodinného štěstí vyplývají z určité nespokojenosti se situací ve vlastní rodině (pocit nejistoty a neujasněnosti hodnotících kritérií).

4.3.2. Vztah k politické orientaci

Strukturace názorové hladiny odpovídá zjištěním řady autorů, kteří se touto problematikou zabývali a zabývají. Někteří z nich pak vztahují otázku tradičního a moderního vidění rodiny k pravicové či levicové orientaci jak jednotlivce, tak společenských skupin. Část levicových intelektuálů a část feministického hnutí zdůrazňuje, že otázky tradičních rodinných hodnot, "tzv. ohrožení rodiny", jsou zneužity k demagogickým útokům proti demokratickým (emancipačním) změnám ve společnosti.

Citujme za mnohé z článku americké provenience:

"Kdyby byla rodina pouze výhodnou záležitostí a reagovala na ekonomické podmínky, byla by dnešní diskuse o rodinné politice daleko méně ostrá. Liberálové by podpořili odbornou výchovu dítěte prostřednictvím denní péče mimo rodinu, konzervativci by zastávali péči o dítě doma na základě daňových úlev. Problém rodiny zahrnuje ve významné míře konflikt mezi obecnou (tradiční?) stránkou lidské společnosti a hlubokým kulturním protestem proti vlivu této instituce. Nakolik věříme v kulturní protest - tedy v emancipaci jednotlivce a volbu jednotlivce - natolik zpochybňujeme legitimitu a vliv rodiny. Věříme-li v rodinu, docházíme ke zpochybňování některých nebo všech složek kulturního protestu. Pro mnoho liberálů znamená výraz "rodinné hodnoty" znovupotvrzení mužské autority, omezení těžce zasloužených práv žen a povolení pro hrubé nebo lhostejné rodiče zacházet špatně se svými dětmi bez rychlého a rozhodného

zásahu společnosti. Pro mnoho konzervativců jsou rodinné hodnoty hlavní frontou odporu vůči homosexuálním manželstvím, zbyrokratizované péči o dítě a povinné sexuální výchově na školách. Pro některé konzervativce znamená rodina obranu proti samotné myšlence plánované společnosti. Rozumní lidé (typická matka nebo otec) dnes mají méně přísný názor na tyto alternativy. Budou souhlasit s konzervativci v tom, že rodina je ústřední institucí společnosti, kterou nelze nahradit nebo příliš pozměnit bez katastrofálních důsledků. Budou však souhlasit i s mnohými liberály v tom, že by společnost neměla přisuzovat ženám pouze domácí role nebo je podřizovat mužům a že by instituce měly uznávat a řešit finanční strádání dnešních mladých manželů, když se ve velkoměstě snaží žít z jednoho příjmu.

(James Q. Wilson, Spektrum 85/1994)⁴⁴

Zkusili jsme na našich datech ověřit jak dalece souvisí názorová vyhraněnost v oblasti rodinných hodnot s politickou orientací. Již v prvním přiblížení jsme zjistili svým způsobem paradoxní výsledek, resp. výsledek, který by byl v zavedených demokraciích považován za nesmysl: konzervatismus je vlastní levicové orientaci, moderní názor na rodinné vztahy (který jsme nazvali liberálně demokratický) souvisí s pravicovou orientací (0,08 - ještě statisticky významná korelace na jednoprocenní hladině významnosti). Jednoduché vysvětlení naší "anomálie" spočívá v tom, že levicově orientovaní jsou (přesněji v polovině roku 1996 byli) starší lidé (důchodci), pravicově orientovaní jsou, podle svého vyjádření, lidé s vyšším vzděláním a převážná část mladé generace. Takže v celku vyšetřeno souboru převážily názory těchto výrazných skupin nad jinými vazbami (viz údaje v tabulce 6, která vlastně výsledek korelace předjímá). I když pravolevé politické spektrum není předmětem našich hlubších úvah či rozborů, je si třeba uvědomit, že naše zjištění vlastně znamená, že v České republice existuje částečně odlišné chápání pravice a levice, či "obsah" levice a pravice je ne zcela vyhraněný, pokud překročíme oblast čistě ekonomických témat. Na podporu této úvahy uvedme, že jediná zřetelně významná korelace mezi pravolevou orientací a různými názory na manželství, děti a rodinu byla s tvrzením "o rodinu a její zabezpečení by se měl postarat především stát" (0,22).

Ani podrobnější analytické postupy, kdy jsme jednak kombinací obou faktorů vytvořili určitou typologii a jednak jsme se omezili na mladší a střední generaci dotázaných, nepřinesl jiný výsledek. V následující tabulce uvádíme procentní zastoupení polárních typů mezi dotázanými, kteří se zařadili na levici, do politického středu a na pravici. Zbytek do 100% jsou lidé v tomto ohledu nevyhranění.

Tabulka 7. Procentní zastoupení rodinných orientací na levici, politickém středu a pravici (sebezařazení, mladší a střední generace) [Rodina 96]

	nemoderní a tradiční	moderní a netradiční	zastoupení levice-pravice
Levice	33,3	30,7	15,0
Střed	32,2	35,9	43,8
Pravice	22,4	39,4	41,2
Celek	28,4	36,5	100,0

4.3.3. Jak je strukturována spokojenost s rodinným životem?

⁴⁴ Označení liberálů a konzervativců odpovídá americké tradici, která je jiná než evropská: labouristé a konzervativci v Anglii, sociální a křesťanští demokraté v Německu, socialisté a pravicová seskupení ve Francii apod.

Podobný postup (faktorovou analýzu) jsme zvolili i při zjišťování hlubší struktury spokojenosti s vlastním rodinným životem. Hodnocení se rozpadlo na okruhy, jejichž obsah je zřejmý z následující tabulky a nevyžaduje dalšího komentáře.

Tabulka 8. Obsah vydělených dimenzí (faktorů) spokojenosti s rodinným životem

1. faktor

Věrnost + Trvalý citový partnerský vztah + Tolerance + Sexuální soulad + Porozumění v zájmech mezi partnery + Schopnost pohovořit si otevřeně o různých problémech + Optimismus a sebedůvěra partnerů

2. faktor

Shoda názorů na veřejné dění + Možnost věnovat se vlastním přátelům a zájmům + Možnost věnovat se plně zaměstnání + Shodné náboženské vyznání + Porozumění v názorech na zaměstnání + Dělbá domácích prací

3. faktor

Dostatek peněz, dobré hmotné podmínky + Dobré bydlení + Dobrý zdravotní stav všech členů rodiny + Celkové klima ve společnosti

4. faktor

Porozumění mezi rodiči a dětmi + Nezasahování rodičů do života dětí + Dobré vztahy s prarodiči + Možnost mít děti + Oddělené bydlení od rodičů

- Je zde podstatný rozdíl ve strukturaci (utvoření dimenzí) spokojenosti oproti hodnotám. Latentní struktura má jinou logiku: spokojenost s partnerským vztahem; fungování rodiny z hlediska individuálních rolí, zájmů, názorů; vnějškové (materiální) podmínky života rodiny; mezigenerační vztahy. To mimo jiné znamená, že v **hodnocení rodiny se v oblasti partnerských vztahů neodděluje jejich konzervativní a liberální rozměr (věrnost x tolerance)**, podobně i další charakteristiky tradiční či moderní rodiny netvoří zvláštní dimenze.

- V podstatě se ukazuje, že lidé hodnotí odděleně základní funkce rodiny, a že tudíž tyto funkce (či lépe spokojenost s jejich naplňováním) jsou relativně nezávislé.

- Až na jednu výjimku nebyl vlastně zjištěn větší rozpor mezi ideálem, co lidé považují za důležité pro šťastný rodinný život, a hodnocením skutečnosti, jak jsou se svým rodinným životem spokojeni. Důležité je zjištění, že **ti, kteří zdůrazňují tradiční (konzervativní) vzorce rodiny, jsou o trochu více spokojenější jak v oblasti partnerských vztahů, tak v oblasti vztahů mezigeneračních, než ti, kteří zdůrazňují liberální vzorce rodinného soužití** (viz matice korelací).

- Výjimka se týká určité nespokojenosti "tradicionalistů" či lépe větší spokojenosti těch, kteří nekladou důraz na tradiční hodnoty, s možností realizovat své zájmy, profesní kariéru apod. Zdá se, že zde se střetává nutnost (např. druhého příjmu) a denní praxe (druhá "směna" v domácnosti) s ideální představou tradičního pojetí rodinných rolí. Dotázaní, kteří zdůrazňují liberální hodnoty, jsou v oblasti seberealizace naopak spokojeni.

Tabulka 9. Korelace mezi faktory spokojenosti a moderním a tradičním názorem [Rodina 96]

	FS1	FS2	FS3	FS4
moderní	0,18	0,28	0,09	0,25
tradiční	0,26	-0,11	0,05	0,37

4. 4. Co ovlivňuje spokojenost se životem?

Logickým završením našeho rozboru je pokus "empiricky" odpovědět na otázku, v jaké míře ovlivňuje spokojenost s partnerským vztahem a rodinným životem celkovou spokojenost se životem. Jinými slovy jde nám o to kvantitativně vyjádřit či ohodnotit nepochybně existující souvztažnost (podmíněnost) životní pohody.

Do regresního modelu jsme zahrnuli řadu proměnných, počínaje demografickými charakteristikami, přes hodnocení společenského vývoje a hodnocení pracovní sféry, po hodnocení rodinné situace. Soustředili jsme se pouze na dotázané, kteří aktuálně žijí v manželství či trvalém partnerském svazku (nesezdaná soužití).

Tabulka 11. Regresní koeficienty (regresní model vysvětluje 28% variance názorů na celkovou spokojenost) [Rodina 96]

	koef. beta
1. faktor (dobrý partnerský vztah)	0,28
Životní úroveň domácnosti	0,22
Jistota do budoucnosti	0,15
4. faktor (vztahy mezi generacemi)	0,12
3. faktor (materiální podmínky)	0,08
Celkový majetek domácnosti	0,08

Výsledek potvrdil prioritní význam spokojenosti s partnerskými vztahy na celkovou spokojenost se životem. Dalším podstatným zjištěním je důraz na životní podmínky (tři položky, každá z nich vlastně vyjadřuje určitou polohu zabezpečení či jistoty rodiny: příjmy, bydlení, majetek, ale i zdravotní stav). Za zvláštní pozornost stojí, že mezi vysvětlující položky celkové spokojenosti se životem se prosadila i jistota do budoucnosti (obava z budoucnosti). To svědčí o tom, že v nynějším přechodné či dosud neustálené společenské situaci si lidé dobře uvědomují, že vše je v určitém pohybu. Je pravděpodobné, že měnící se společenské poměry podtrhují význam dobrých rodinných vztahů.

Dalším podstatným zjištěním je, že se mezi položkami ovlivňujícími celkovou spokojenost neobjevil faktor názorové shody a shody na dělbu rolí (2. faktor). Jak víme z prvního kroku našeho rozboru, tato oblast rodinného života není považována za zvlášť důležitou. Na základě výsledku regresního modelu by bylo možné vyslovit domněnku, že v této přechodné době se řada věcí z této oblasti teprve "usazuje", že lidé vnímají názorovou rozkolísanost (utváření a nestabilitu pracovního trhu, co se týče zaměstnání a dělby rolí) jako přirozený stav, který sám o sobě jejich spokojenost s životem příliš neovlivňuje, ale působí právě přes pocit jistoty či nejistoty z budoucnosti.

4.5. Stručné shrnutí

Přes značnou rozkolísanost hodnotových orientací související se společenskými změnami po roce 1989 zůstává tradiční model partnerských vztahů základním zdrojem pocitu spokojenosti v životě. Zároveň v souvislosti s celkovou životní spokojeností je patrné zdůraznění významu životní úrovně, majetku (tzv. spotřební orientace). V hodnocení zdrojů rodinné pohody dochází k oddělení tzv. liberálních hodnot od hodnot konzervativních, i když toto oddělení nestaví tyto soubory hodnot proti sobě. Z různého sociálního a generačního zakotvení zmíněných hodnotových vzorců je možno odvodit, že vývoj směřuje k výraznějšímu prosazení liberálních (moderních) vzorců, zdůrazňujících určitý individualismus, osobní svobodu a demokratický přístup v rodinných a partnerských vztazích. Zatím otázka volby vzorců rodinného chování není postavena vylučujícím způsobem (rozhodnutí "buď a nebo") a ani hlubší rozbory nenaznačují v tomto smyslu nějakou změnu. Nepochybně se zde projevuje fakt, že většina dospělé populace vyrůstala v rodinném prostředí, kdy plná zaměstnanost matek byla tak říkajíc jedinou společenskou normou. Tehdy si vnějškové podmínky vynutily fungování určitého rodinného modelu, ve kterém byly tradiční rodinné vztahy a hodnoty důležitým komplementárním prvkem. Do jaké míry bude tento svým způsobem pragmatický vzorec obecně (většinově) přijatelný i v situaci, kdy se otevřela řada jiných možností, je otázkou, na kterou zatím nelze dát jednoznačnou odpověď.

5. kapitola

Zaměstnání versus rodina - dělba rolí v rodině

Alena Křížková, Milan Tuček

"Být matkou, to je zaměstnání na nic - ale někdo to holt dělat musí."

Bruce Lansky. Matky říkají největší ztřeštěnosti.

Fasnerova definice:

Domácí práce je taková práce, které si nikdo nevšimne - leda když není hotová.

Arthur Bloch. Murphyho zákon

5.1. Místo úvodu mezinárodní srovnání

Výzkum věnovaný sociální spravedlnosti, který proběhl v několika západoevropských a východoevropských zemích na reprezentativních výběrových vzorcích dospělé populace v roce 1991 se mimo jiné zabýval i otázkami dělby rolí mezi mužem a ženou v rodině a domácnosti s důrazem na osobní pocit spravedlnosti související s touto dělbou. Chceme-li se zabývat prací v domácnosti a z jejího hlediska porovnávat různé státy Evropy, musíme si prvotně uvědomit, jak tyto domácnosti vypadají, v čem se liší nebo podobají. Pohled na domácnost jako celek asi nejvíce ovlivňuje ekonomická aktivita jejích členů. Existují různé modely rozložení této aktivity mezi mužem a ženou, které jsou více či méně typické pro různé státy. Pro nás a zřejmě celou východní Evropu je nejtýpčtější model, kdy žena i muž jsou ekonomicky aktivní na plný pracovní úvazek. Tento model pak dává muži i ženě stejný prostor pro práci v domácnosti a péči o děti.

Jiný model, typický spíše v Evropě západní, je model, kdy muž pracuje na plný úvazek a žena na menší nebo nepracuje vůbec. V tomto případě je pak naprosto v pořádku, když žena pracuje v domácnosti mnohem více než muž, neboť tato práce jí nahrazuje jinou - profesní - aktivitu a toto rozdělení rolí je pak mnohem méně často považováno za nespravedlivé.

Evropský kontinent, ale ani skupiny východních a západních států netvoří z hlediska dělby domácí práce a péče o děti v rodině homogenní celky. Mezi státy **západní Evropy** je největší zastoupení žen, které vykonávají všechny domácí práce samy v Německu (48%), o málo „vyrovnanější“ dělba je v Británii (40%) a podobně v Holandsku (38,5). Tuto dělbu, kdy mužů vykonávajících domácí práce bez pomoci partnerky je 0,5 až 2%, považují za spravedlivou paradoxně nejčastěji ženy v Německu, následuje Británie a Holandsko.

Stejně tak péči o děti zastávají pouze ženy nejčastěji v Německu (30%), které se tak významně odlišují od Holandska (13%) a Británie (12%). Za velmi spravedlivé toto rozložení péče o děti mezi pohlavími považuje ve všech sledovaných státech podobně - asi 50 až 55% žen. Zajímavé je, že mužů, kteří tuto dělbu považují za velmi spravedlivou je často o něco méně než žen.

Mezi státy **východní Evropy** však panuje ještě výraznější heterogenita. První místo v počtu žen zastávajících všechnu domácí práci v rodině zaujímá suverénně Polsko (52%), následuje Maďarsko (40%) a Česká republika (21,5%). Jak vidíme Česká republika se naprosto vyděluje nejen z celku východní Evropy, ale dokonce ze všech sledovaných evropských zemí. Česká republika je zemí s nejčastěji vyrovnaným podílem dělby domácí práce mezi partnery (39% rodin). Tuto dělbu považují ženy za velmi spravedlivou nejčastěji v Maďarsku (45,5%),

následuje Česká republika (43%) a Polsko (18,5%). V Maďarsku tuto dělbu považuje za velice spravedlivou asi o 4% méně mužů než žen, v České republice dokonce o 6% méně, v Polsku ji naopak považuje za velice spravedlivou o 8% více mužů než žen.

Podobně jako dělbu domácí práce se Česká republika vyděluje z celku sledovaných států i dělbu péče o děti mezi partnery. 62% žen a 55% mužů považuje tuto péči ve své rodině za rovnoměrně rozloženou. Tato péče spočívá v ČR zcela na bedrech ženy pouze v 8% rodin, zatímco v Polsku je to už 30% a v Maďarsku 27% rodin. Dělbou této péče považuje v ČR za nespravedlivou 14% mužů (nejvíce v Evropě) a 8% žen. V Polsku je tento poměr právě opačný: za nespravedlivou tuto dělbu péče považuje 7% mužů a 16% žen. V Maďarsku není rozdíl mezi muži a ženami tak markantní (8 a 9,5%).

Nejen, že je v České republice dělba domácí práce v rodině nejčastěji z celé Evropy vyrovnaná, ale je také nejčastěji považována za nespravedlivou v případě, kdy větší díl práce zastávají ženy. Zřejmě zde existuje nejsilnější povědomí o nutnosti rovnoprávného postavení muže a ženy v rámci partnerského vztahu. Tuto zvláštní situaci v České republice bychom mohli asi nejspíše vysvětlit odlišným přístupem mužů a žen k domácí práci. Ženy u nás zřejmě tuto práci a péči o děti chápou jako určitou nutnost, které se nemohou vyhnout a podvědomě také záležitost spíše ženskou (alespoň ty starší), a proto také ne tak často jako nespravedlivou. Postoj mužů by se dal vysvětlit jako určitý pozůstatek minulé doby, kdy se lidé mohli převážně nejvíce realizovat právě v rodině. V roce 1991, ze kterého máme tato data, se už jistě velká část lidí - převážně mužů - začínala realizovat i jinde, což by mohlo vysvětlit častý pocit nespravedlnosti vůči partnerům (ženy se musí zabývat domácností i nadále).

Mezi státy západní Evropy nacházíme vztah mezi profesionálním zařazením (pro jednoduchost používáme stupeň vzdělání s tím, že se z důvodů komparovatelnosti soustředíme pouze na krajní skupiny) a výkonem domácí práce pouze u žen v Německu a Holandsku. Čím nižší vzdělání žena má, tím je pravděpodobnější, že se v rodině domácím pracem věnuje pouze ona. Žen se základním vzděláním, vykonávajících všechny domácí práce sama, je v Německu 62,5% a v Holandsku 63,4%, ale vysokošolaček už je v Německu 17,5% a v Holandsku pouze 11,4%. Se stoupajícím vzděláním žena častěji uvádí, že domácí práce vykonává „obvykle sama“ (ne vždy), nebo je dělba práce mezi partnery tím častěji vyrovnaná. Tento vztah pozorujeme i u mužů v Německu, ale už není tak zřetelný.

Mezi státy východní Evropy je tato závislost zřetelná v Polsku, a to především u mužů, kdy mužů se základním vzděláním, vykonávajících všechny domácí práci je 7,9% a vysokoškoláků už jen 3,5%. Zároveň se tato intenzita mění i u jejich partnerek, tzn. čím nižší má muž vzdělání, tím častěji jeho partnerka vykonává domácí práci v rodině sama. U polských žen je závislost vzdělání a domácí práce značná, i když ne tak výrazná jako ve výše citovaných západních zemích. 63,3% žen se základním vzděláním pracuje v domácnosti samo bez pomoci partnera, u žen vysokošolaček už je to jen 32,3%.

Muži v České republice se, stejně jako ve všech sledovaných státech, věnují domácí práci méně než ženy a také je pro ně méně důležitá. Zároveň si, ale na rozdíl od mužů z jiných zemí tuto situaci uvědomují a poměrně velké množství jich zamýšlí pracovat v domácnosti více než dosud. Ovšem stejně jako všechny postoje, kterými se zde zabýváme, je i toto přesvědčení vysoce subjektivní, a tak si nemůžeme myslet, že opravdu všichni tito muži své rozložení závazků opravdu změní. Plánovat určitou změnu a uskutečnit ji jsou dvě rozdílné věci, ale přesto i toto uvědomění si stavu nespravedlnosti je hodné ocenění, zvláště porovnáme-li situaci u nás se situací v jiných státech.

5.2. Současná situace v české rodině

5.2.1. Jak je časově náročná "druhá směna" (genderové a sociální souvislosti)

Poslední výzkum, který podrobně mapoval časové údaje o činnosti lidí (časový snímek dne), byl v české sociologii, pokud je nám známo, realizován v polovině osmdesátých let, a to ještě pouze na výběrovém vzorku pražské populace. Časový snímek dne byl také součástí rozsáhlého projektu na výzkum sledovanosti médií (tzv. Média projekt 94-96), který měl komerční charakter, takže data nejsou běžně dostupná. Navíc činnosti zde tvořily pouze "pozadí" pro zjišťování poslechovosti rozhlasových stanic a sledovanosti televize, takže jejich zaznamenání (obsah vlastní činnosti) bylo velice zjednodušeno. Z údajů, které jsou dostupné, je možno doložit, že dále uvedená data z našich šetření [Rodina 96] a [Rodina 94], kde byl zjišťován odhad času (v hodinách) věnovaného práci, rodině, domácnosti během týdne, jsou reálným odrazem skutečného časového "rozvrhu".

Tabulka 1. Kolik hodin týdně věnovali lidé zaměstnání, práci v domácnosti, rodině [Rodina 96] a [Rodina 94]

		Zaměstnání		Domácnost	Rodina
Stav: ženatý/vdaná		1994	1996		
dělníci	Muži	52,6	45,6	11,0	26,7
	Ženy	45,3	43,0	26,4	28,3
úředníci	Muži	56,4	47,5	11,9	25,9
	Ženy	46,8	43,4	26,8	31,0
provozní pracovníci	Muži	52,4	48,5	14,5	32,2
	Ženy	52,4	42,6	23,7	24,8
odborní pracovníci	Muži	56,6	49,4	10,3	25,5
	Ženy	49,8	41,8	23,3	29,8
podnikatelé	Muži	66,8	54,5	9,7	17,8
	Ženy	64,6	48,2	24,1	17,5
Stav: svobodný/á	Muži	51,8	45,1	10,8	18,6
	Ženy	50,8	41,1	13,5	19,5

Poznámka: V roce 1994 byl zadán pouze dotaz na odhad doby věnované zaměstnání, přičemž bylo v otázce zdůrazněno, aby dotázaný zahrnul i vedlejší pracovní činnost a další podnikatelské aktivity. Chyběla tudíž určitá relace k mimopracovním činnostem a také došlo k rozšíření pojmu zaměstnání na veškerou výdělečnou činnost. Je pravděpodobné, že se v průměru pracovní doba mezi roky 1994 a 1996 příliš nezměnila (u těch, kteří jsou v zaměstnaneckých poměrech určitě ne). V zadání otázky v roce 1996 je uvedeno zaměstnání bez širších souvislostí, tzn. že u většiny dotázaných zjevně šlo o výpověď o čase věnovanému hlavnímu zdroji obživy, hlavnímu zaměstnání. Z jednoduchého porovnání údajů o zaměstnancích za rok 1994 a 1996 je pak možno usoudit, že v průměru lidé věnují vedlejší výdělečné činnosti navíc 10-15% běžné pracovní doby. Nabízí se ovšem i jiné vysvětlení razantního poklesu doby věnované zaměstnání. Během posledních dvou let došlo ke snížení možností vedlejší pracovní činnosti a také k postupnému zanechávání vedlejších podnikatelských aktivit (daně, obsazení prostoru soukromými firmami, vyšší nároky v hlavním

zaměstnání, atd. Svůj podíl na snížení má nepochybně i relace k ostatním činnostem. Za povšimnutí stojí pokles časových nároků u podnikatelů. Zde patrně neplatí první vysvětlení o širším a užším chápání zaměstnání. Údaje zřejmě odrážejí již určitou stabilizovanost podnikatelské činnosti, ustavení určitého pracovního režimu, který se již více přibližuje obvyklým standardům a reálným možnostem dlouhodobě udržovat určitý pracovní výkon (a umožňuje normální život mimo podnikání).

Údaje o průměrné době věnované práci, domácnosti a rodině kvantifikují známé pravdy o podobné pracovní zatíženosti mužů a žen, o "druhé směně" žen při vykonávání domácích prací a o podobném způsobu trávení mimopracovního času v okruhu rodiny jak mužů, tak žen. Vyjádřeno v relativních údajích, tak **ženy v průměru věnují dva a půlkrát více času domácím pracem než muži, jejich "druhá směna" je delší než polovina reálné pracovní doby.** Při přepočtu na dny vychází v průměru kolem tří a půl hodiny domácích prací denně s tím, že nepochybně nutně dochází k přesunu prací na víkend. Přitom **domácích prací nejsou "ušetřeny" ani podnikatelky či odborné (vysoce kvalifikované) pracovnice.** Ani v dvoukariérových manželských párech nelze na základě uvedených údajů (můžeme oprávněně předpokládat určitou vzdělanostní a sociální homogenitu rodin viz údaje o sociální struktuře manželských párů v části Tabulkové "intermezzo") usuzovat o nějakém výrazném posunu v dělbě domácích prací. **Domácí práce stírají rozdílnost mezi sociálním postavením žen (a podobně podíl mužů na domácích pracích není sociálně determinován).** Zřejmě fungování většiny domácností vyžaduje podobný objem domácích prací, které dosud jen zřídka vykonává někdo jiný než členové rodiny (konkrétně ženy). Výsledky také dokládají, že pokud jsou domácnosti, kde dělba prací mezi mužem a ženou je vyrovnaná (kdy oba věnují domácnosti stejně času), tak těchto domácností je jednak málo a jednak nejsou výrazně podmíněny socioprofesioním postavením partnerů.

5.2.2. Angažovanost v práci a rodině (rozdílnost postojů)

Ve výzkumu [Rodina 96] jsme položili otázku, čemu dotázaný při rozhodování (řešení) svých pracovních a rodinných závazků či povinností dává přednost. Zároveň měl vyjádřit i svůj názor, jak tento problém řeší jeho partner. I když ve druhém případě jde o zprostředkovanou informaci, která může ale nemusí odrážet skutečnost, kombinace obou odpovědí je podle našeho názoru významnou výpovědí jak o celkovému rodinném klimatu, tak, jak dokládá tabulka 2, o určité stylizaci pod obecnou normu vnímání rolí muže a ženy v rodině.

Procentní rozdíly mezi muži a ženami opět určitým způsobem (především) kvantitativně upřesňují očekávaný rozpor či "genderovou" distanci. Co si ovšem zaslouží pozornost, je posun mezi celkovou výpovědí dotázaných o sobě a výpovědí o partnerech. I když není rozdíl v sociálním či vzdělanostním složení dotázaných a jejich partnerů (i kvótní výběr tuto "symetrii" je schopen zajistit), **jsou partneři vnímání výrazně více v tradičních rolích** (mimovolně "genderové" přiřazení). Nejvýrazněji se to projevuje ve výrazně vyšším procentu partnerek, které se věnují jednoznačně rodině (přesun mezi jednoznačně a spíše), a v celkovém "vypuzení" zhruba desetiny partnerů od rodinného krku do pracovního procesu. Přitom, jak ukázaly podrobnější rozbor, nejde o kompenzaci ve smyslu "já se věnuji spíše rodině a partner spíše práci". Zdá se, že jde o posun ke společenské normě při vlastním sebezařazení (emancipace mužů v rodině, žen v práci), která není u části dotázaných tak zažitá, aby se prosadila i v pohledu na partnera.

Tabulka 2. Rodina versus práce podle vlastního vyjádření (podsoubor dotázaných žijících s partnerem, oba pracují) [Rodina 96]

Dávám přednost	Dotázaní		Výpověď o partnerovi	
Jednoznačně rodině	Muži	5,4	Muži	5,8
	Ženy	21,5	Ženy	27,9
Spíše rodině	Muži	37,9	Muži	27,0
	Ženy	52,8	Ženy	45,9
Stejně rodině i práci	Muži	33,7	Muži	33,9
	Ženy	20,2	Ženy	21,0
Spíše práci	Muži	19,3	Muži	25,9
	Ženy	5,1	Ženy	5,4
Jednoznačně práci	Muži	3,8	Muži	7,1
	Ženy	0,4	Ženy	0,2

Pro ozřejnění fungování současné rodiny uveďme, že v **31% rodinných domácností oba partneři dávají přednost rodině před prací**, v **25% domácností převažuje zájem o rodinu**, ve **12% jde u obou partnerů o vyrovnaný vztah mezi prací a rodinou**, ve **20% domácností existuje kompenzační model a ve zbylých 13% převažuje zájem o práci** (ve vyhraněné podobě pouze u 3% dotázaných). Tento stav je podmíněn rodinným cyklem: v 37% mladých rodin existuje jednoznačná orientace obou partnerů na rodinu, kdežto mezi rodinami s dospívajícími dětmi je jich jen čtvrtina. Sociální zařazení má očekávaný efekt: mezi rodinami podnikatelů byla oboustranná orientace na rodinu zjištěna ve 22% domácností, mezi dělnickými rodinami se v tomto smyslu vyslovilo 38% dotázaných, v rodinách inteligence 31%.

5.2.3. Míra konfliktu mezi prací, péčí o domácnost a časem věnovaným rodině

O vnímání případného konfliktu mezi pracovní a rodinnou sférou vypovídají odpovědi na otázku, do jaké míry by se dotázaný chtěl věnovat té které aktivitě (tabulka 3). Z podrobnějších analýz vyplynulo:

- Ti, kteří uvedli, že práci v domácnosti by chtěli věnovat méně času, by tento čas věnovali volnočasovým aktivitám.

- **Pro muže neplatí žádný vztah mezi časem, který práci, domácnosti a rodině věnují a mezi postojem, zda je to mnoho či málo.** Jinými slovy to konkrétně znamená, že muži kteří věnují hodně času práci, jsou s tímto stavem spokojeni. Podobně neplatí, že muži, kteří prohlašují, že by se chtěli domácnosti věnovat méně, domácími pracemi tráví více času než muži, kteří by se chtěli domácnosti věnovat více.

- **Ženy naopak pocítují jak zátěž v práci, tak v domácnosti.** Ty, které věnují práci či domácnosti více (nadprůměrně) času, by se chtěly těmto aktivitám věnovat méně a obráceně (korelace 0,17). Vazba mezi časem stráveným s rodinou a přáním věnovat se více rodině není podobně jako u mužů statisticky významná.

- Je zjevně určitá mez, kdy péče o domácnost (čas věnovaný domácími pracemi) se stává neúnosnou: ženy, kterým situace vyhovuje, věnovaly domácnosti v průměru 23 hodin týdně, ty, které by se chtěly věnovat domácnosti o trochu méně, uváděly 26 hodin týdně (mnohem méně

29,5 hodin). Obráceně mírný deficit pocítovaly ženy, které se domácnosti věnovaly v průměru 22 hodin týdně (velký deficit - 19 hodin).

- Podrobnější rozbor prokázal, že **výrazně vyšší konflikt pocítují ženy pracovně angažované** (s vysokoškolským vzděláním nebo podnikající): 38% z nich by se chtělo věnovat domácnosti méně. Mezi ženami v dělnických profesích je to pouze 23%. Ovšem platí i opačný rozpor: Zatímco 25% pracovně angažovaných žen by se chtělo více věnovat domácnosti, mezi dělnicemi zastává tento názor pouze 15%.

Tabulka 3. Rozložení odpovědí na otázku "zda byste chtěl věnovat práci, domácnosti, rodině více či méně času než dosud". [Rodina 96]

		Mnohem více	O trochu více	Stejně jako dosud	O trochu méně	Mnohem méně
Práce	Muži	2,5	11,5	53,6	25,7	6,8
	Ženy	1,7	8,1	59,0	24,6	6,6
Domácnost	Muži	1,7	15,9	63,4	15,5	3,5
	Ženy	1,7	18,1	49,0	26,5	4,7
Rodina	Muži	11,4	42,8	41,5	3,0	1,3
	Ženy	17,0	45,1	32,6	5,0	0,3

Celkově je možno uzavřít, že v souhrnu dotázané populace je míra konfliktu relativně nízká a týká se pouze žen. Tento výsledek není až tak překvapivý, když si uvědomíme, kolik času v průměru věnují ženy domácnosti ve srovnání s jejich mužskými protějšky. Podstatným zjištěním je, že **i když je míra konfliktu jak v pracovním zatížení, tak v časovém zatížení v domácnosti žen statisticky významná, nedosahuje (opět v souhrnu) takových hodnot, aby výraznějším způsobem mohla ovlivnit vžitě normy jak v oblasti zaměstnanosti žen, tak genderové dělby rolí v chodu domácnosti. Větší konflikt v případě pracovně angažovaných žen se určitým způsobem (dalo by se říci individuálně případ od případu) řeší v dvoukariérových manželstvích** (viz 6. kapitola).

5.3. Závěrečné zamyšlení (angažované zhodnocení)

Podívejme se na problém práce v domácnosti ze širšího hlediska. Tato práce je prací jako jakákoliv jiná neboť vyžaduje spoustu dovedností, které je nutné si předem osvojit. Také na tuto práci se musíme připravovat. V naší společnosti probíhá příprava na ni u dívek již od útlého dětství, což si mnozí neuvědomují, a proto tuto práci považují za práci ženskou a dispozice pro její vykonávání za dané, vrozené. Celý systém dělby rolí mezi pohlavími zřejmě vychází ze stereotypního vzoru výchovy dětí, kdy existují dva rámcově odlišné vzorce - pro chlapce a dívky. Myslím si, že tím, jak jsou tyto vzorce při výchově poměrně uniformně dodržovány, se čím dál více prohlubuje propast mezi mužskými a ženskými rolemi. V povědomí veřejnosti pak existuje a je akceptován obraz ženy coby pracovnice na dva úvazky.

Práce v domácnosti se od jiné odlišuje tím, že není placená. Proto nebývá většinou muži považována za práci plnohodnotnou. Práce v domácnosti a starost o děti je brána jako přirozená povinnost ženy. Přesto je tato práce „hodna mzdy“, nevykonává-li jí člen dané domácnosti, a to tehdy, když máme k dispozici člověka (ženu), která tyto práce v naší domácnosti vykonává trvale za mzdu, nebo když si jednorázově najmeme firmu na určitou práci či na kompletní úklid domácnosti. V této souvislosti se vynořuje otázka, zda je v těchto případech práce v domácnosti provedena lépe nebo odborněji, když je hodna zaplacení?

V žádném případě se však nepřikláním k některým radikálním názorům, objevujících se např. v 80. letech v diskusích o postavení ženy ve stratifikačním systému (jeden z nich dokonce navrhol, aby tato práce byla placená i tehdy, vykonává-li jí člen domácnosti). Ve své úvaze chci pouze poukázat na některé stereotypy, které jsou natolik vžitě, že nad nimi v běžném životě vůbec neuvažujeme a nespátřujeme v nich žádný problém.

Jako příklad uveďme jeden ze stereotypů myšlení, podle něhož, „čím více se žena věnuje své profesi, tím více zanedbává svou rodinu“ a naopak. Žena má zvláště u nás dvě směny, a tak je logické, že obě nemůže zvládnout na sto procent. Žena angažující se „nad míru“ ve své profesi, bývá okolím hodnocena negativně. Pokud totéž dělá muž, bývá za to však hodnocen kladně. Muž se přece musí věnovat své profesi, svému zaměstnání stoprocentně a to je důvod, proč mu na práci v domácnosti a na rodinu nezbyvá už tolik času, ani energie. Předpoklad „plné“ angažovanosti muže v práci se promítá do vyššího ohodnocení mužských profesí a pozic, které muži zauímají ve svém zaměstnání a naopak v nižším ohodnocení práce žen. Postoj veřejnosti k tomuto problému je možné shrnout takto: „Je přeci jasné, že profese muže je vždy náročnější než profese ženy, a tak práce ženy v domácnosti tento poměr vhodně vyvažuje.“

Právě v tomto stereotypu vidím možné vysvětlení pocitu nespravedlivého rozdělení rolí mezi pohlavími nejen u nás, ale i v jiných státech, který jsme popsali výše. V České republice pracuje naprostá většina ekonomicky aktivních žen na plný úvazek, zatímco v jiných státech dosahuje tento počet zhruba poloviny ekonomicky aktivních žen. Ostatní pracují buď na úvazek zkrácený, nebo zůstávají v domácnosti. Stereotyp „dvousměnného provozu“ v životě ženy si část mužů u nás začíná uvědomovat, vnímá jej jako nespravedlivý a neospravedlnitelný a snaží se proto převzít na sebe některé povinnosti týkající se domácích prací a péče o dítě.

V jiných státech se dost žen nachází v podobné situaci. Častěji než naše ženy ji však řeší zkráceným úvazkem nebo dokonce nepracují vůbec a věnují se výhradně domácnosti. Bylo zjištěno, že doba strávená domácími pracemi ženou v domácnosti není výrazně delší než doba, kterou věnuje domácnosti žena pracující na plný úvazek. V zemích, kde ženy pracují častěji na zkrácené úvazky či nepracují v placeném zaměstnání, pak pochopitelně ženy (ani muži) pociťují tak intenzivně nespravedlnost rozdělení rolí v rodině a domácnosti, jak je tomu u nás.

Proč je v naší republice zaměstnáno tolik žen na plný úvazek, když v jiných státech je situace odlišná? Práce na plný úvazek v placeném zaměstnání posiluje nezávislost žen a je zdrojem rovného postavení vůči partnerovi v rodině, neboť, jak jsme zmínili výše, práce v domácnosti není v naší společnosti dosud považována za „rovnou“ ostatním profesím. Placená práce na plný úvazek „garantuje“ tedy našim ženám jakousi sociální a finanční nezávislost.

Závažnějším důvodem, proč ženy pracují na plný úvazek, se ovšem zdá být nutnost finančního příspěvku obou partnerů do rozpočtu rodiny. Tento důvod udává jako hlavní důvod práce žen nejen naprostá většina žen, ale i mužů, a je nejvíce z celé Evropy uplatňován právě ve východoevropských státech, nejčastěji však u nás. Toto naše prvenství je dáno tradicí

dvoupříjmové rodiny z dob komunismu, která ale v jiných postkomunistických zemích nebyla nikdy tak silná.

Tato tradice přetrvává a teprve budoucnost ukáže, zda se v tomto ohledu něco změní. Zatím jsme za těch několik let výraznou změnu nezaznamenali. Dosti významným tlakem nutícím ženy pracovat je snaha využít dosaženého vzdělání, a to zvláště v současnosti, kdy jsme jednou ze zemí s největším počtem žen s dokončeným vysokoškolským vzděláním. Vzdělání je totiž jednou z dimenzí vytvářející ženinu nezávislost. Obě pohlaví si zřejmě začínají uvědomovat tíhu, která spočívá na ženě. Budoucnost se u nás nejspíše bude vyvíjet tak, že se postupně vyrovnají mužské a ženské povinnosti v domácnosti a rodině obdobně jako se postupně začínají stírat hranice mezi profesí vykonávanou různými pohlavími.

Dvoukariérové manželství

Hana Maříková

Vysoká pracovní exponovanost a angažovanost muže a ženy z tak zvaného dvoukariérového manželství má častěji negativní dopad na kvalitu manželského a rodinného soužití v porovnání s dvojicemi, kde se na kariéru neorientují oba partneři⁴⁵. Dvoukariérové manželské páry se častěji rozvádějí v porovnání se "zbytkem" populace. I v případě, že nedojde k formálnímu zániku jejich manželství a rozpadu původní rodiny, bývá tento typ rodin častěji disharmonický a disfunkční v porovnání s ostatními typy rodin, což se leckdy může odrazit až v generaci dětí z kariérových rodin - v jejich asociálním až deviantním chování. Navenek se mnohé kariérové rodiny mohou projevovat jako harmonické a funkční, ale pod povrchem se často skrývají vážné vnitřní problémy. Ať již jsou důvody, proč se konflikty, problémy a krize neřeší nebo se řeší nedostatečně, jakékoli, mívají leckdy společné jmenovatele - chronický nedostatek času (který však nemusí být subjektivně vnímán všemi aktéry jako negativum, ale ve svém důsledku pak negativní zpravidla bývá) a vysokou míru napětí mezi rodinnou a profesní rolí (uvědomovanou obvykle častěji a intenzivněji ženami než muži).

Problematice dvoukariérového manželství a dvoukariérové rodiny není naší sociologií v 90. letech věnována dostatečná pozornost, přestože se dá předpokládat, že tento typ partnerského a rodinného soužití je pod tíhou ekonomických a společenských změn vystaven velkému tlaku jak ve sféře práce, tak ve sféře rodiny.

Ivo Možný v monografické studii "Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů" z roku 1983 poukázal na to, že rodiny vysokoškoláků, které tvoří jednu z možných podskupin kariérového manželství a kariérových rodin, patří spolu se svým opakem (tj s rodinami, kde partneři dosahují nejnižšího vzdělání a kvalifikace, nejnižších příjmů a vykonávají nejjednodušší práci) k výrazně sociálně ohroženým skupinám, neboť výskyt sociálních problémů je u tohoto typu vyšší než v rodinách, kde se na kariéru orientuje jen jeden z partnerů (resp. muž) nebo žádný z nich. Od napsání této, ve své době objevené studie, uplynulo téměř patnáct let, i proto je namístě zabývat se touto problematikou znovu.

Podle našeho předpokladu dvoukariérové rodiny fungují jinak, odlišně v porovnání s rodinami, kde se kariéře věnuje pouze jeden z partnerů nebo dokonce žádný z nich. Tato odlišnost se podle našeho soudu projevuje zejména:

a) v hodnotové rovině

- v odlišném chápání hodnoty rodiny a práce, v rozdílném hodnocení jejich významu

b) v názorové rovině

- ve větší názorové a postojové toleranci k podobě manželství a uspořádání rodinného soužití

c) v ekonomické rovině

- ve vyšší úrovni aktuálních příjmů, ve výši dosaženého majetku a celkově vyšší životní úrovni

d) v sociálním postavení

- ve vyšším sociálním postavení partnerů orientujících se na kariéru i ve vyšším sociálním postavení celé jejich rodiny

---

⁴⁵ Vyloučíme-li z množiny "nekariérových" skupinu sociálně nejslabších.

e) v životním stylu

- v jiném uspořádání a organizaci volného času, domácích prací, v jiné dělbě rolí v rodině.

Máme-li se zabývat rodinou dvoukariérových manželství, je namístě nejprve si ujasnit, co chápeme pod pojmem kariéra. Budeme zde vycházet z tzv. "užšího" pojetí tohoto pojmu tak, jak byl užít v práci I. Možného⁴⁶. Pojem kariéra má v českém prostředí, resp. v české sociologické literatuře jinou konotaci než v literatuře anglosaské, kde je tento pojem prost hodnotícího významu a obvykle označuje holý fakt, že dotyčný jedinec pracuje za finanční odměnu ve stálém zaměstnání (kde vykonává kvalifikovanou profesi), či sám podniká. Podle tohoto pojetí je kariéra synonymem profesní dráhy jedince. V české sociologické literatuře je kariéra obvykle chápána jako sociální mobilita jedince, při níž dochází v jeho profesi k postupu směrem k vyššímu statusu a vyššímu sociálnímu postavení, kterému odpovídá vyšší podíl na moci a vyšší úroveň příjmů. (Velký sociologický slovník, 1996. Praha, Karolinum, díl 1., s. 476).

Podle vymezení I. Možného jsou tzv. "dvoukariérové rodiny" (viz tamtéž) tvořeny manželskými páry špičkových tvůrčích pracovníků a pracovnic (nejen ve sféře umění, vědy, politiky apod.), ale i vysokoškolsky vzdělaných pracovníků, kde míra "tvůrčí" povahy práce není tak vysoká, resp. je nižší v porovnání s tvůrčími pracovníky. Obecně pak do této kategorie zařazuje všechny vysokoškolsky vzdělané manželské páry, neboť ony nejvíce splňují jím vymezené předpoklady. Vzhledem k hlubokým změnám ve společnosti po r. 1989 je obsah množiny dvoukariérových manželství podle výše uvedených kritérií neúplný, pokud jsou do něj zahrnovány jen vysokoškolsky vzdělané páry. Podle našeho soudu je potřeba pojetí obsahu dvoukariérových manželství "rozšířit" o ty dvojice, které podnikají či mají ve svém hlavním zaměstnání podřízené, tj. dosahují střední a vyšší pozice v hierarchii řízení.

Protože v 90. letech nebyly prováděny žádné výzkumy, které by se implicitně zaměřovaly na zkoumání dvoukariérových manželství, resp. jejich rodin, budeme vycházet z výzkumů, které byly orientovány jak na výzkum rodiny, tak i pracovního trhu.⁴⁷ Nespokojíme se pouze s analýzou statistických dat, neboť ta jsou schopna vypovídat spíše o obecných charakteristikách souboru než o jeho možných variantách, odchylkách a výjimkách. Pro pochopení odchylek a variant jsou nezastupitelným zdrojem informací údaje z interview s vysokoškolsky vzdělanými ženatými a vdanými jedinci, která byla provedena v rámci výzkumného projektu "Stratifikace, gender, rodina".

Základní soubory dvou kvantitativních výzkumů byly pro potřeby této kapitoly transformovány tak, aby byli zcela "vyloučeni" všichni, kteří nebyli ženatí a vdaní a nežili se svým partnerem či partnerkou ve společné domácnosti (tj. vdovy a vdovci, rovedení, manželé žijící odděleně a svobodní). Současně byli z hlediska aktuálního ekonomického postavení vyřazeni studenti a učni, pracující, invalidní a starobní důchodci a osoby, které jsou trvale v domácnosti. Uvedeným tříděním byl vytvořen podsoubor manželských dvojic žijících ve společné domácnosti. Takto vzniklé soubory (v případě výzkumu [národní soubor ISSP 94] soubor o

⁴⁶ "Termín "dvoukariérové rodiny" používáme pochopitelně jako odborné označení, tedy bez emocionální konotace, jež s sebou nese slovo "kariéra" v obecné češtině. Jsou to pro nás takové rodiny, kde o b a manželé vykonávají povolání, které vyžaduje kontinuální rekvalifikaci, předpokládá neustálé sebevzdělávání a vysokou pracovní exponovanost a má institucionalizovaný systém profesionální dynamiky." [Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů, 1983, s. 11]

⁴⁷ Výzkum "RODINA 1994 - sociologický výzkum sociálních podmínek české rodiny" (dále zkráceně jen [Rodina 94]) proběhl v rámci dlouhodobého výzkumného programu ISSP. V České republice byl realizován v září 1994 na reprezentativním vzorku 1024 respondentů. Výzkum "Ženy a muži na trhu práce" se uskutečnil v rámci projektu "Postavení ženské pracovní síly na trhu práce i mimo něj" (dále jen [Trh práce]) na podzim roku 1995 na reprezentativním vzorku 987 respondentů.

velikosti 714 respondentů a v případě výzkumu [Trh práce] soubor 766 respondentů) byly dále rozděleny na dva podsoubory, a to podle znaku vzdělání, aktuálního ekonomického postavení a pozice v řízení. Do podsouboru manželských dvojic orientujících se na kariéru byli zařazeni ti respondenti, kteří měli ukončené vysokoškolské vzdělání, soukromě podnikali či vykonávali svobodné povolání nebo měli ve svém hlavním zaměstnání nějaké podřízené - tatáž kritéria byla uplatněna i na partnery a partnerky dotázaných respondentů.

6.1. Rodina a-nebo práce

V tradičním pojetí je soukromá sféra považována za ryze "ženský svět" zahrnující sféru domácnosti, péče o rodinu a neplacenou domácí práci. Sféra veřejná je naproti tomu světem "mužským", světem politiky a placené práce. V průběhu několika posledních desetiletí docházelo k razantnímu průniku obou sfér, tradiční schéma ztratilo schopnost popsat aktuální situaci, ale neztratilo svůj metodický význam.

Postupné a nevratné narušení pevného ohraničení světa žen a mužů započalo po druhé světové válce.⁴⁸ Stále početnější skupiny žen s vyšším vzděláním a kvalifikací začaly vstupovat na trh práce, tj. do veřejné sféry. Nová situace způsobila změny uvnitř rodiny: mění se tradiční dělba práce v domácnosti a s ní spojené obsahy rolí muže a ženy, otevírá se prostor pro více partnerský (symetrický a egalitární) způsob soužití.

Sféry soukromá a veřejná již dnes nejsou a ani nemohou být pojímány jako dva zcela oddělené a autonomní světy. Muž a žena fungující, účastníci a angažující se v obou těchto sférách se nacházejí v nové situaci, v níž jsou vystaveni značné zátěži. Máme-li proto prozkoumat situaci kariérových rodin, musíme si především položit otázku, jak se jim daří v rovině každodenního praktického života "provozně skloubit" obě sféry a zachovat přitom funkčnost rodiny. Proto se v této části článku budeme zajímat o problém skloubení práce a rodiny na jeho mikroúrovni.⁴⁹

Zátěž pro partnerský vztah, vznikající z dané životní situace dvoukariérového manželského páru, jeho běžné denní problémy vážící se k ní nelze řešit a vyřešit ani snadno, ani jednou provždy. První, co nás zajímá, je různost postojů, které aktéři k této životní situaci zauímají. Co nám k tomu říkají data z našich výzkumů?

I když ve výzkumu [Trh práce] nebyla prokázána u dvoukariérových a nekariérových manželství statistická závislost mezi upřednostňováním rodiny na jedné straně škály a prací na její druhé straně, přece jen lidé věnující se kariéře dávají přednost práci před rodinou nepatrně častěji. Na rodinu více než na práci se orientuje 48,3 % ze souboru kariérových (oproti 54,2 % nekariérových), ale na práci více než na rodinu se zaměřuje téměř 1/5 souboru kariérových (ale jen 12,1 % nekariérových). Zbytek, cca 1/3 souboru, se věnuje rodině i práci stejně.

Když v témže výzkumu měli dotázaní zhodnotit, jak se jim daří zvládat pracovní a rodinné povinnosti, pak již statistická závislost prokázána byla. I když nadpoloviční většina obou podsouborů uvedla, že obojí - pracovní i rodinné povinnosti - zvládají bez větších problémů, více osob z podsouboru dvoukariérových manželství se přiklonilo k variantě odpovědi, podle níž

⁴⁸ Sféra veřejná však nebyla ani do této doby ženám uzavřená zcela. Například dělnické ženy v ní fungovaly spolu s muži od doby jejího institucionálního oddělení. Ani sféra soukromá nebyla nikdy ryze ženskou doménou, muži v ní fungovali, byť v jiné roli než dnes - více z pozice autority, která byla i uzákoněna.

⁴⁹ Odlišná míra akcentu na práci či na rodinu má jednak svůj individuální rozměr, jednak rozměr sociální, který je dán jak některými sociálně demografickými charakteristikami a znaky, sociální a třídní příslušností, tak i historickým, dobovým kontextem, který se odráží ve výchově a socializaci jedince. Od těchto faktorů jsme nuceni z různých důvodů v této práci odhlížet.

sice dobře zvládají své pracovní povinnosti, ale děje se to na úkor rodiny (podrobněji viz tabulka č. 1)

Tabulka 1: Zvládání pracovních a rodinných povinností [Trh práce]

Varianta odpovědi	% ze souboru kariérových	% ze souboru nekariérových
Obojí zvládám bez větších problémů	52,4	66,7
Dobře zvládám pracovní povinnosti, ale šidím rodinu	28,0	16,1
Dobře zvládám rodinnou zátěž, ale šidím práci	2,8	1,1
Obojí zvládám tak napůl	14,7	14,5
Mám problémy v práci i v rodině, nedá se to zvládnout	2,1	1,6

Na první pohled zarážející se může zdát následující zjištění: část jedinců z dvojic kariérových v porovnání s "nekariérovými" se častěji přiklání k variantě "zaměstnání lze velmi dobře skloubit a rodinným životem, takže se dá říct, že ovlivňuje rodinný život kladně" (35 % oproti 30,8 %), zatímco jiná část podsouboru volila častěji možnost "zaměstnání komplikuje život v rodině a způsobuje v tomto ohledu potíže" nejen dotázanému, ale i celé jeho/její rodině (13, % oproti 8,1%).

Vztah práce a rodiny, rodiny a práce je vztahem velice komplikovaným, který se jen obtížně může vtěsnat do části dotazníku, do několika položených otázek a předem daných variant odpovědí. Různá míra příklonu k těmto variantám však pro nás může být jakýmsi "návěštitím" pro další úvahy na toto téma.

Větší angažovanost, zainteresovanost v práci nemusí být dotyčným jedincem vnímána jako omezující, jako negativně ovlivňující jeho rodinný život. Práce mívá obvykle v životě kariérových jedinců větší význam a důležitost než u nekariérových, ale to ještě nemusí znamenat, že opomíjejí rodinu nebo že rodina je pro ně na "druhém" místě. Větší pracovní vytížení proto nemusí mít vždy negativní dopad na rodinné soužití. Vysoká míra pracovního uspokojení, které zpravidla dosahují lidé orientující se na kariéru, se může významnou měrou promítnout i do celkové spokojenosti člověka s jeho životem a může tak mít pozitivní dopad na kvalitu manželského a rodinného soužití. Velká míra pracovního úsilí však na druhé straně často mívá za následek faktické zanedbávání rodiny, citovou deprivaci dětí, odcizení jednotlivých členů rodiny sobě navzájem nebo dokonce faktický zánik manželství a rodiny.

Důležitou skutečností je vnímání vysokého pracovního vytížení ze strany ostatních členů rodiny (a to zejména dětí) a jeho "výsledný" (reálný) dopad. Pro zachování dvoukariérové rodiny pravděpodobně platí předpoklad, že musí neustále docházet, a to v každé etapě rodinného a životního cyklu, ke shodě na společné strategii, která je nejvýhodnější pro celek, nikoli jen pro jednotlivé její členy.⁵⁰

⁵⁰ I. Možný, který se ve výše zmiňované práci zabýval jen skupinou rodin dvou vysokoškoláků, provedl na datech z mikrocensu 1970 analýzu demografického chování této skupiny, ze které vyplývá, že:

- tyto dvojice jsou častěji bezdětné (s. 15)

- mají menší počet dětí (s. 16)

- častěji se rozvádějí, resp., že podíl prošlých rozvodem (tj. těch, kteří se alespoň jednou během svého života rozvedli) je tím větší, čím vyšší je vzdělání. Pro skupinu vysokoškoláků je rovněž charakteristické, že se častěji rozvádějí, a to zhruba po 15 letech manželství (tj. ve druhém vrcholu rozvodového chování). Bez zajímavosti není ani to, že zatímco muži obvykle uzavírají nový sňatek, ženy vysokoškolačky zůstávají častěji znovu neprovdány. Ve skupině vysokoškoláků jako celku je však celkově nižší podíl rozvedených v porovnání s ostatními vdělanostními skupinami právě proto, že jich část (muži) uzavírá opakovaná manželství. [Možný, s. 145-149]

6.2. Rodinný a životní cyklus a kariéra muže a ženy

Průběh kariéry muže a ženy z manželské dvojice mívá jinou dynamiku a průběh. Tak jako i v jiných zemích platil a dosud platí pro české muže a ženy odlišný genderově podmíněný model kariéry.

Pro mužský model kariéry platilo, že muž mohl odstartovat svou kariéru po absolvování základní vojenské služby. Žena mohla začít dělat kariéru zpravidla až poté, kdy po narození posledního (nejčastěji druhého) dítěte nastoupila opět do zaměstnání. Žena začínala svou kariéru v porovnání s mužem s 2 až 6 letým zpožděním, v některých případech i později. Interval, během něhož žena pracovala po absolvování školy do narození prvního dítěte a doba mezi prvním a druhým porodem, byla zpravidla tak krátká, že k nastartování kariéry nestačila. Cyklus práce a kariéry byl v ženském modelu více "rozbitý", méně kontinuální v porovnání s modelem mužským. Podívejme se na problém kariéry přes výpovědi účastníků diskuse "Rodina vysokoškolsky vzdělaných partnerů".⁵¹

Před rokem 1989 jednoznačně převládal model, kdy muž byl zaměstnán, věnoval se své profesi, vydělával peníze a žena byla doma s dětmi na mateřské dovolené. Možnost dělat kariéru byla vyhrazena výhradně muži a on toho buď využil, nebo ne. Díky mateřství většina žen potlačila své pracovní ambice a věnovala se ve velké míře rodině. Pohled muže a ženy na tuto životní situaci se často odlišuje.

"Chlap, muž si dovedl nebo dovede prosadit svoje zájmy... Přiznávám se, že jsem v té době (mateřské dovolené - H.M.) vlastně ani moc nebojovala."

"Já mám pocit, že když byly dětem tak tři, čtyři roky, moje žena se soustředila velice na rodinu. Nespěchala do práce, pokud měla nárok na mateřskou dovolenou, byla doma... V době, kdy děti byly nejmenší, chodil jsem do práce a staral se o ještě další věci a jí v té době nenapadlo, že by toto měla nějakým způsobem regulovat, mít na mě nějaké požadavky nebo výčitky, nebo já nevím, co..."

Muž má tendenci vnímat životní situaci ženy na mateřské dovolené jako její přirozený "úděl", jako výsledek jejího svobodného rozhodnutí a volby. Předpokládá, že v tomto období budou osobní nároky ženy, ale i její požadavky na něj malé. Naproti tomu žena často vnímá situaci, kdy setrvává na mateřské dovolené, jako částečné přinucení, donucení i jako svou neschopnost "vydobýt" si potřebný prostor pro realizaci osobních (profesních i jiných) zájmů.

Prostor pro chování ženy v době mateřské dovolené dost výrazně vymezuje někdo jiný než ona sama- často to dělá buď manžel, nebo děti, resp. ohledy na dítě či děti. Přestože žena ustupuje ze své pozice a svých ambicí leckdy dobrovolně, vynořuje se otázka, zda jí není tato

---

Zajisté by bylo přinejmenším zajímavé ověřit, zda zjištění platná pro skupinu vysokoškolských manželských dvojic platí i pro celou skupinu kariérově orientovaných manželských dvojic, ev. zda zjištěné poznatky platí i dnes. Vzhledem k tomu, že máme k dispozici jen omezený počet dat ze dvou výzkumů, námi zjištěná data nám nedovolují provést zcela srovnatelnou analýzu, nicméně z dat z výzkumu [Rodina 94] vyplývá, že:

- kariérové dvojice měly doposud nejčastěji dvě děti. I u nich převládal dvoudětný model rodiny. Méně často měly třetí a další dítě.

- V témže výzkumu se sice nepotvrdila statistická souvislost mezi rozvodovostí a orientací obou partnerů na kariéru, přesto však téměř 15% ze souboru kariérových uvedlo, že byli někdy rozvedení (oproti 11,5% nekariérových) a jejich partneri či partnerky v téměř 12% případů (oproti necelým 10%).

⁵¹ Diskuse se zúčastnilo 9 vysokoškoláků, 5 žen a 4 muži ve věku cca od 30 do 50 let, kteří měli alespoň jedno dítě na základní škole. Profesionální složení diskutujících (a jejich nepřítomných partnerů a partnerek) bylo rozmanité: byl zde zastoupen farář, vysokoškolská učitelka a překladatelka v jedné osobě, podnikatel a podnikatelka, výzkumní pracovníci, administrativní pracovníce a státní úředník. Nepřítomnými protějšky diskutujících z profesního hlediska byli soudkyně, právnička, podnikatelé, nakladatel, vysokoškolský učitel a restaurátorka.

"dobrovolnost" vnucená (bez ohledu na to, zda si to žena uvědomuje nebo ne), a to kulturním a sociálním prostředím, které vytváří více či méně viditelné bariéry a limity pro její chování v této době. Prostor, který je v naší době vymezen kulturou a společností muži pro období, kdy jsou děti malé, je stále větší než prostor, který je určen ženě. Většina žen tuto skutečnost (vědomě či podvědomě) respektuje a nesnaží se ji změnit.

Před rokem 1989 byl ale možný i jiný model aplikovatelný ve vysoce intelektuálních profesích, kde pracovní doba nebývá striktně vymezena od do, a které tak skýtají možnost věnovat se činnosti - intelektuální práci - v době, kdy to dotyčné osobě vyhovuje nebo kdy jí to okolní podmínky dovolí. A tak se žena s malým dítětem v předškolním věku nemusela nutně zcela vzdát svých pracovních ambicí. Přesto však možnost věnovat se své práci, své profesi byla i v tomto případě často "okleštěná".

"Bez ohledu na to, jestli jsem měla materiál na zpracování nebo inspiraci, mi byl přidělován víkend. Ne pravidelně... Takže mě potom ani netěšila ta práce, kdy jsem mohla dohánět to, co jsem profesionálně zanedbávala právě tím, že jsem zabezpečovala veškerý chod, jak dítěte, tak všeho. Bylo to nepřírozené..."

Prostor pro děláni kariéry byl u žen doposud odstartován zpravidla až se vstupem dítěte do základní školy (někdy dokonce až v době, kdy se dospívající děti začaly odpoutávat od svých rodin). Tím sice vznikl ženě větší prostor pro seberealizaci, ale zároveň se díky škole vytvořil přísnější "řád" v rodině, který mohl pro některé páry znamenat nový druh zátěžové situace, se kterou bylo potřeba se vyrovnat. .

Kariéra ženy vysokoškolačky však nemusí (a nemusela) být nastartována, pokud se rodinná situace zkomplikuje - nejčastěji rozvodem. Žena samoživitelka pak v důsledku rozvodu zpravidla ustupuje ze svých představ o svém zaměstnání a často se vzdává (i když někdy jen dočasně) svých profesních plánů, odsouvá je do pozdější doby. Díky rozvodu se ocitá v pozici, ve které má daleko větší odpovědnost vůči svým dětem. Může se rovněž ocitnout v nevýhodné pozici i vůči novému partnerovi, zejména pokud on úspěšně podniká nebo zastává finančně lukrativní místo a finančně tak zabezpečuje "její" rodinu. Rozvedená, avšak znovu provdaná žena k tomu řekla:

"...mě ani nenapadlo teď něco startovat. Čekám na nějaké období, kdy to půjde. A jestli nějaký start bude, tak to bude můj první. Nepřipadá mi to vůbec možné přitom, abych zabezpečila děti..."

V debatě byl zastoupen ještě jeden model, který bývá považován za atypický, ba přímo odporující dvoukariérovému manželství, tak jak bylo vymezeno výše. Jde o model, v němž oba partneři výrazně preferují rodinu, a to na úkor výkonu profese, kdy dochází k potlačení či k rezignaci na své pracovní ambice.

"...My jsme žádné problémy neměli, protože jsme se oba věnovali a věnujeme dětem. Tomu ustoupila profese..."

Pro soužití dvou vysokoškoláků jako jednu z možných množin kariérově orientovaných rodin je charakteristické, že pracovní vytížení jednoho z nich či častěji obou bývá tak vysoké, že se vídají málo. I když jsou, resp. mohou být potencionálně dobrými intelektuálními partnery, dochází často díky "míjení se" k oslabování citové vazby a k postupnému odumírání (až zániku) vztahu.

Názorová tolerance, která je dalším charakteristickým rysem tohoto souboru, je sice nutná pro dorozumění se, ale praktická schopnost se dohodnout a domluvit je ovlivněna ještě jinými faktory. Sřet obvykle dvou výraných individualit může přinášet v praktickém životě mnohé

problémy a může pro vztah znamenat velkou zátěž. Zvládnutí partnerského typu soužití na počátku vztahu přináší obvykle své plody v budoucnu. Partnerské chování pak bývá uplatňováno i vůči dětem. Naopak tam, kde byla ve vztahu zaznamenána výrazná dominance jednoho z partnerů (častěji muže), bývají do budoucna odstartovány závažnější problémy (vzájemné nepochopení a neochota vyjít si vstříct se obvykle prohlubují). Existuje však i skupina, u níž se s přibývajícím věkem a přibývajícím roky soužití stupňuje míra vzájemné tolerance a porozumění, díky níž dokáží pracovně velmi vytížení jedinci zvládnout jak rodinu, tak svou práci.

Vztah práce a rodiny, jak již bylo řečeno výše, není vztahem jednoduchým, ani vztahem vyřešeným jednou provždy. V jakémkoliv okamžiku životního a rodinného cyklu může dojít v rámci rodiny k jeho přehodnocení. Tento vztah se však neproměňuje v čase jen uvnitř jednotlivých rodin, ale dochází i k proměnám jeho vývojových tendencí. V současné době, kdy se prodlužuje průměrný věk při uzavírání prvního sňatku, se zákonitě prodlužuje interval mezi ukončením školy a narozením prvního dítěte. Zvyšuje se tak šance ženy zahájit svou kariéru ještě před narozením prvního dítěte a jejím odchodem na mateřskou dovolenou. U párů, kde žena bude vydělávat více než muž, se dá ve změněných ekonomických podmínkách předpokládat, že muž bude onou "matkou na mateřské dovolené" a žena bude v tomto období "živitelem" rodiny.

6.3. Domácnost a domácí práce

Sféra domácnosti a domácích prací bývá oblastí, kde často vznikají a také se manifestují konflikty (které zpravidla mívají hlubší příčinu, ale to je téma spíše psychologické než sociologické, proto mu nebudeme věnovat svou pozornost). Ze sociologického hlediska nás v této souvislosti zajímá, jaký přístup zaujímají muži a ženy k problematice domácích prací a péči o dítě. Odlišují se v tomto směru od sebe názory mužů a žen tak, že můžeme tvrdit, že se jedná o typicky ženský či typicky mužský přístup k danému problému? I v této části budeme vycházet z diskuse "Rodina vysokoškolsky vzdělaných partnerů".

a) Někteří muži a ženy se projevují jako "stoupenci" faktické zastupitelnosti rolí v rodině a domácnosti.

"Nijak se nerozlišovalo, jestli koupání je práce pro ženskou nebo pro chlapa, bylo to úplně jedno. To trvá do dneška s tím, že povinnosti se mění..." (žena)

"... takže jsme se taky nebavili o tom, co je ženská a co je mužská práce. Bylo to potřeba udělat a někdo to udělat musel..." (muž)

b) Přestože někteří lidé ve svých názorech uznávají zastupitelnost rolí, zastupitelnost jednoho "pohlaví" (resp. genderu) za druhé v péči o děti a domácnost, v každodenní realitě se podle toho nutně nechovají. A tak může dojít a také často dochází "k posunu", který je způsobován nejrůznějšími okolnostmi (resp. faktory). Může být projevem jak názorové a postojevé dizonance a inkonzistence na straně jedné, tak rezignace (když není možná dohoda s partnerem/partnerkou) na straně druhé.

"... schopnosti jsou vyvážené, potřebu v rodině můžou pokrýt oba. Jde jenom o to, kdo pocituje naléhavější potřebu nebýt v rodině a tím pádem to zůstává na té jedné osobě." (žena)

c) I když je uznána možnost zastupitelnosti, záměny rolí, bývá někdy současně poukazováno na její "nepřirozenost". Kulturní vzorec, kterým je vymezeno místo ženy v první řadě v domácnosti a místo muže mimo ni, je silně zakořeněn i ve skupině mužů vysokoškoláků.

"Já myslím, že ta zastupitelnost je normální, ale asi bych si dával pozor na nějakou nivelizaci. To by potom zavánělo něčím umělým, kdybychom se tvářili, že tatínek může být každou chvíličku maminkou a tak. To tak není." (muž)

d) U žen se uplatňuje jiný postoj, kterým ony vyjadřují svou akceptaci tradiční dělby rolí. Jde o vnímání nedostatečnosti mužů pečujících o děti a domácnost, který je rovněž velice silně zakořeněným kulturním stereotypem.

"...Muž péči o dítě a domácnost taky zvládne, ale pro mě nepřijatelným způsobem. Takže mám pocit, že nechce roli "hospodyně" převzít." (žena)

e) Někteří muži, a to i vysokoškoláci, se neradi podřizují, ve smyslu dělání domácích prací. I když byli schopni je v některém období vykonávat (obvykle tehdy, když nebyla jiná možnost, "zbytí" - např. kvůli zdravotním problémům ženy, studijnímu pobytu manželky v zahraničí apod.), vracejí se pak obvykle k tradičnímu stereotypu, leckdy s poukazem, že to tak jinde probíhá. Muži zpravidla nebyvají ochotni investovat mnoho času a energie na zvládnání domácnosti:

"... mám rád, když je uklizeno, ale nejsem ochoten do toho investovat tolik energie..." (muž)

f) Jak muži, tak ženy mají svou vlastní představu kdo, jak a co má v domácnosti dělat i představu toho, co to znamená "být uklizeno".

"Mám pocit, že jakýkoli chlap nerad uklízí, ale to je o něčem jiném. Když se třeba po týdnu vrátím, tak se divím, jak může mít dítě takhle špinavé... Ale to je věc úplně jiná. Oni totiž společně v pohodě fungují. Dokonce mám pocit, že svému muži závidím, že v momentě, kdy jsme doma s dětmi, ta já začnu mít podlahu, protože mi to přijde nezbytně nutné a on si s nimi vezme tempy a malují..." (žena)

"Uvědomuji si, že máme dvojí standard, čemu já říkám uklizeno, tomu moje žena neříká uklizeno. Léta jsme se kvůli tomu svářeli..." (muž)

g) Při zvládnutí chodu domácnosti může být uplatněn model "výpomoci" třetí osoby. Manželé vysokoškoláci zabezpečují provádění některých domácích prací pomocnicí v domácnosti. Některé páry si zase najímají tzv. "paní na hlídání". Zvládnutí chodu domácnosti a péče o děti není zabezpečeno jen vlastními silami či za pomoci nejbližších příbuzných (nejčastěji prarodičů či sourozenců manželské dvojice), ale při zvládnutí toho problému jsou realizovány i jiné pro zbytek populace zpravidla méně obvyklé a "přijatelné" možnosti.

Rozdíl, resp. odlišnost mužského a ženského přístupu k domácím pracím a péči o děti se projevuje zejména v rozdílném pojetí toho, co je nutné a nezbytné pro tzv. optimální fungování rodiny a pro tvorbu tzv. "domácí pohody". Zatímco muži kladou větší důraz na pohodu a až pak je zajímá tzv. pořádek, ženy obvykle kladou větší důraz na kvalitu fyzického, materiálního prostředí. Ženy zpravidla pociťují pořádek a čistotu jako nutnou podmínku útulného domova, jako to, co nutně spoluvytváří domácí pohodu, co se na ní závažnou měrou spolupodílí.

"Myslím si, že muži mají jiné vnímání toho, co je uklizeno a co ne... Ženy přikládají větší důležitost tomu, aby byl byt uklizený." (žena)

Pro mužský přístup k domácnosti je typické, že se často cítí být "vyděleni" z domácnosti. *"Já jsem měl pocit, že tahle angažovanost je spojená s tím, kdo žije v domácnosti a kdo mimo. Většina mužů žije mimo domácnost." V tomto pojetí je domácnost prostředkem mužovy existence, do níž on sám nemusí investovat téměř nic nebo jen málo ze svého "volného" času a energie. Z tohoto zorného úhlu vidí muž v ženě pomocnici, maminku. Žena je brána jako instrumentální pomůcka, která vykonává či zajišťuje všechny potřebné činnosti umožňující*

mužovu existenci a existenci "jeho" dětí. Žena je vnímána jako jediná bytost odpovědná za chod a fungování domácnosti. Tohoto pojetí v sobě neobsahuje žádný aspekt partnerství, partnerského způsobu života. Existence mimo domácnost je přisuzována téměř výlučně muži, zatímco existence ženy je tak tradičně spojována s domácností a dětmi. Na druhé straně je třeba dodat, že ženy samy často o "angažovanost" muže v rodině nestojí a chápou svého manžela v lepším případě jen jako "pomocníka", nikoli jako partnera. Tímto postojem stvrzují svou "nadvládu" nad domácností, nad celou privátní sférou a udržují si tak v ní svou mocenskou pozici.

Domácí práce mohou být chápány jako relaxace, vítaná změna činnosti po "těžké" duševní práci, tak jak to vyjádřila jedna z diskutujících žen vysokoškolaček. Nebo naopak jako povinnost, něco nudného, co musí být vykonáno, jak tvrdil jeden z mužů. Ve většině výzkumů, které se této problematice věnují, je však mužský a ženský přístup k domácím pracím "obrácený". Muži obvykle chápou výkon domácích prací a péči o dítě jako zábavu, jako vítanou změnu náplně svého "volného času", zato pro ženy tyto činnosti představují nejčastěji povinnost, něco, co musí - co musí dělat zpravidla jen ony samy. [Horna, J. L. A. 1992. Feministické přístupy v sociologii rodiny. In: Sociológia 24, č. 6, s. 535-542]

Muž a někdy i leckterá žena mívají pocit, že mužské role jsou nesnadné a "kosmického" významu. Naopak ženské role, které jsou více spojeny s každodenním praktickým životem, jsou ve srovnání s mužskými rolemi vnímány jako konkrétnější. Proto obvykle bývají chápány jako méně důležité a významné. Když je totiž dokáže zvládnout žena, může a musí je zvládnout každý (muž).

Flexibilita rolí je ve velké míře podmíněna výchovou v orientační rodině, kde si daný jedinec osvojuje a fixuje konkrétní "způsob" zvládnání každodenního života. Tam, kde nejsou striktně oddělené ženské a mužské role, nebyly obvykle odděleny ani v původních rodinách partnerů a naopak.

6.4. Příjmy a životní úroveň kariérových a nekariérových rodin

V kariérově orientovaných rodinách, se od muže neočekává, že bude jediným, výsadním (výhradním) živitelem rodiny. Je tak z něho sňata plná odpovědnost za životní úroveň rodiny. V těchto typech rodin se naopak předpokládá, že žena je spoluodpovědná za finanční zabezpečení rodiny. Na základě dat z výzkumu [Rodina 94] můžeme tvrdit, že v kariérových rodinách vydělává muž mnohem více než žena méně často než v nekariérových rodinách a napak oba partneři vydělávají zhruba stejně ve větším počtu případů než u nekariérových. Kariérové rodiny z hlediska finančních příjmů fungují více na partnerské bázi a principu v porovnání se zbytkem rodin.⁵²

Přestože zjišťování výše příjmů jak jedince, tak celé rodiny má svá úskalí, údaje bývají často nepřesné a podhodnocené, nejsou však zcela bez vypovídací schopnosti. Průměrný čistý příjem osob z kariérových manželství, ať už jejich vlastní (tj. respondentů) či jejich partnerů nebo partnerek, je vždy vyšší oproti osobám ze souboru nekariérových.

V roce 1995 podle dat z výzkumu [Trh práce] činil průměr průměrného čistého měsíčního příjmu dotázaného (kam byl započítáván čistý plat a vedlejší výděly, zisk z podnikání a státní vyrovnávací příspěvek) z kariérového manželství 10 050,- Kč (u nekariérových 5 570,- Kč) a u

⁵² Pro rodiny dvou vysokoškolsky vzdělaných lidí bylo v nedávné minulosti (před rokem 1989) typické, že zpočátku finančně strádaly, zejména v době, kdy byla žena na mateřské dovolené. Postupem času však obvykle docházelo ke zlepšování materiální stránky života rodiny.

jejich partnerů, partnerek 9 220,- (u nekariérových na 6480,-). Průměr průměrného čistého příjmu dotázaného ze souboru nekariérových dosahoval jen 55,4% průměru průměrného čistého příjmu respondenta z kariérových manželství. V případě jejich partnerů pak čistý příjem nekariérových představoval 70,2% příjmu kariérových. Vzhledem k tomu, že do průměrného čistého příjmu byl ze sociálních dávek zahrnut jen státní vyrovnávací příspěvek, je zřejmé, že za svou práci v placeném zaměstnání či v podnikatelské činnosti jsou oba partneři z kariérových manželství finančně odměňováni více než partneři ze zbylých manželství.

Pokud byl zjišťován průměr celkových průměrných čistých příjmů domácnosti, pak sem byly kromě průměrných čistých příjmů manželské dvojice a státního vyrovnávacího příspěvku započítávány i rodinné přídatky a státní vyrovnávací příspěvek na děti. Průměr z celkových průměrných čistých příjmů rodiny pak činil u nekariérových 75,8% příjmu kariérových (v absolutních číslech 15 650 ku 20 650), kariéroví převyšovali nekariérové v celkovém příjmu rodiny téměř o 32%.

Z uvedených dat vyplývá, že nejvíce se od sebe odlišují čisté průměrné individuální příjmy dotázaných, nejméně pak čisté průměrné příjmy připadající na celou rodinu. Různé sociální dávky a státní podpory vedou ke snížení rozdílu v příjmech rodin kariérových a nekariérových. Redistribucí příjmů formou rodinných příspěvků, státních vyrovnávacích příspěvků i jiných sociálních dávek stát vyrovnává rozdíly mezi rodinami kariérových dvojic a dvojic nekariérových.

Vyšší příjem jak jedince, tak rodiny je ale obvykle dosahován "na úkor" vyššího pracovního nasazení, které je dáno nejen vyšší intenzitou práce, ale zpravidla i vyšším počtem odpracovaných hodin. Porovnáváme-li odhad průměrného počtu odpracovaných hodin týdně včetně vedlejších pracovních úvazků a dalších podnikatelských i jiných aktivit, jak je uvedl podsoubor kariérových a nekariérových ve výzkumu [Rodina 94], pak kariéroví odpracují týdně v průměru o více než 1/3 hodin více ve srovnání s nekariérovými (46,8 hodin ku 34 hodinám). Podle svých výpovědí, pracovali dotázaní ze souboru kariérových na zkrácený pracovní úvazek v době, kdy jejich děti byly v předškolním věku a ve věku, kdy nejmladší dítě začalo chodit do školy, méně často než dotázaní ze zbylých manželských dvojic. Pracovní nasazení dotázaných z kariérových manželských dvojic je vyšší, porovnáváme-li jej z čistě kvantitativního hlediska, a to nejen v současnosti, ale je konstatnou, trvalou komponentou jejich profesní dráhy.

S celkový rodinným příjmem vychází nadpoloviční většina kariérových snadno (a snadněji) než zbytek tohoto podsouboru. U nekariérových rodin je poměr obrácený. Více než polovina tohoto podsouboru tvrdí, že s rodinným příjmem vychází více či méně obtížně.

Jedinci ze souboru kariérových a nekariérových rodin z téhož výzkumu [Rodina 94] se od sebe statisticky významně lišili i výší svého majetku. Kariéroví odhadli výši svého majetku v průměru na necelých 900 tisíc, kdežto nekariéroví jen na necelých 470 tisíc.

Vyšší individuální a rodinný příjem se promítá i do příznivějšího hodnocení dosažené životní úrovně. Svou životní úroveň hodnotí jedinci z kariérových rodin ve výzkumu [Trh práce] jako velmi a spíše dobrou ve více než 84 % případů a jen necelých 16 % ji považuje za spíše či velmi špatnou. V "nekariérových" rodinách pak více než čtvrtina dotázaných vnímá svou životní úroveň jako špatnou (tj. spíše a velmi špatnou).

Společenské sebezařazení dotázaných ze souboru kariérových ve výzkumu [Rodina 94] je vyšší v porovnání se zbytkem souboru, tj. s nekariérovými. Do tzv. střední třídy se zařadilo více než 88 % dotázaných z kariérového podsouboru, oproti 74 % z podsouboru nekariérových. Do vyšší třídy a vyšší střední třídy se zařadilo 30,5 % kariérových, ale jen 5,9% nekariérových.

Celkově vyšší příjmy, vyšší majetková hladina a vyšší životní úroveň se promítají do vyššího sebezařazení jedinců z kariérových manželských dvojic.

Vyšší příjmová a majetková hladina i vyšší společenský status mohou sice stimulovat kladně manželské a rodinné soužití, ale nemusí to být pravidlem. Z hlediska finančního zajištění rodiny více uplatňovaný partnerský model u kariérových dvojic však ve svém důsledku často destabilizuje rodinu. Ženy se v tomto modelu cítí být rovnocenné, resp. méně finančně závislé až zcela nezávislé na svém partnerovi, což jim zvyšuje šanci rozhodovat se svobodněji a chovat se nezávisleji jak vůči partnerovi, tak vůči rodině jakožto celku. V tomto modelu není žena až tak finančně slabá, aby se nedokázala obejít bez muže, uvažujeme-li v ryze finanční rovině.

6.5. Názory na manželství a rodinu u kariérových manželských párů

Ve výzkumu [Rodina 94] bylo zjišťováno, jaké postoje zaujímají dotázaní k pozici ženy a muže v rodině, jaké jsou jejich názory na manželství.

Ve většině případů nebyla prokázána statistická souvislost mezi odpověďmi jedinců kariérových a nekariérových podsouborů na jednotlivé výroky. Výjimku tvoří uvedené případy:

Kariéroví častěji souhlasili pouze s výrokem, že:

- „pracující matka může svému dítěti poskytovat stejnou lásku a jistotu, jako matka, která není zaměstnaná“;

a naopak nesouhlasili s výroky:

- „je-li žena zaměstnána na celý úvazek, rodina tím v zásadě trpí“

- „nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech“

- „být ženou v domácnosti uspokojuje stejně, jako pracovat v zaměstnání“

- „muž má vydělávat peníze a žena se starat o domácnost a o rodinu“.

Míra příklonu či odklonu od výroků v případě kariérových vypovídá o tom, že tato skupina častěji preferuje model, kdy žena pracuje, tj. vykonává placené zaměstnání či sama podniká, kdy se realizuje nejen prostřednictvím rodiny, ale také prostřednictvím své práce. V některých případech je seberealizace skrz práci pro ženu orientující se na kariéru důležitější než seberealizace skrz rodinu. Pro tento model dále platí, že sociální status rodiny jakožto celku není odvozován jen od statusu muže-otce - hlavy rodiny, ale že do celkového statusu rodiny výraznou měrou intervenuje skutečnost, že žena pracuje. Naopak nekariéroví se častěji kloní k "tradičnímu" modelu rodiny, v němž hodnotová orientace ženy začíná a končí rodinou a kde možnost dělat kariéru je vyhrazena pouze muži.

Kariéroví jsou odpůrci tzv. tradičního pohledu na manželství, kdy manželství představuje pro jedince především finanční zajištění a finanční jistotu. Finanční aspekt manželství kariéroví odmítají zřejmě proto, že se vnímají více jako rovnocenní partneři ve finančním zajišťování rodiny. Finanční zabezpečení a jistota v jejich případě není tak důležitá, neboť častěji dokáží fungovat finančně jako zcela samostatní, na druhém partnerovi nezávislí jedinci. Jejich moderní postoj k manželství je vyjádřen i v odklonu od pojetí manželství, podle něhož se tvrdí, že špatné manželství je lepší než žádné.

Respondenti ze souboru kariérových jsou tolerantnější k předmanželskému sexuálnímu styku před svatbou v porovnání s podsouborem nekariérových párů a častěji souhlasí s výrokem, že je v pořádku, když lidé žijí spolu, aniž by plánovali sňatek. Kariéroví častěji než

nekariéroví žili s dřívějším nebo současným partnerem či partnerkou ve společné domácnosti bez uzavření sňatku.

Muži a ženy z kariérových manželských dvojic jsou zpravidla stoupenci a "realizátoři" takového typu manželského a rodinného soužití, který je označován za "moderní", pro nějž je charakteristické:

- že vzniká na základě svobodné smlouvy, dohody mezi dvěma jedinci, která je zrušitelná kterýmkoliv z nich v momentě, kdy mu přestala vyhovovat; stabilita tohoto typu soužití je obecně menší
- vyšší míra otevřenosti jak vůči vnějšímu sociálnímu okolí (více přátel, sociálních kontaktů jak jednotlivých členů rodin, tak rodiny jakožto celku), tak uvnitř rodiny, kde je kladen důraz na vzájemnou otevřenou komunikaci mezi všemi členy rodiny
- rodina není výrazně hierarchizovaná - muž a žena jsou si partnery; partnerský způsob chování je uplatňován i vůči dětem
- uskutečňování seberealizace skrze partnerský vztah.

6.6. Závěr

Dvougariérové manželské páry a jejich rodiny, tvořící specifickou skupinu v rámci možných typů rodin, charakterizuje:

- časté upřednostňování práce před rodinou
- vysoké pracovní vytížení obou partnerů
- nedostatek volného času.

V obecném povědomí se těmto "skutečností" připisuje negativní dopad na kvalitu rodinné soužití, ale jak bylo uvedeno výše, nemusí tomu tak nutně být, ani tomu tak všude není. Ne každé kariérové manželství končí rozvodem, i když většina z nich se s těmito skutečnostmi setkává a "utkává". Pouze menší část kariérových manželství se rozvede. Pro ně pak tyto skutečnosti mohou opravdu představovat hlavní destabilizující faktor rodinného soužití. Přestože rozvodem končí menší část kariérových manželství, je podíl těchto rozvedených párů v relaci s nekariérovými manželskými páry vyšší (podle našich dat se však nejedná o statisticky významný rozdíl).

Kariérové rodiny charakterizuje i vyšší hladina majetku a vyšší úroveň aktuálních příjmů. Jejich životní úroveň je vyšší v porovnání se zbytkem populace. Tyto rodiny mají celkově vyšší společenské postavení, vyšší status a prestiž oproti nekariérovým rodinám. Soubor těchto skutečností naopak může ze sociologického hlediska působit jako stabilizující faktor rodinného soužití. Rozvodem mohou všechny strany (nebo některá z nich) ledacos "ztratit" jak ze svého materiálního standardu, tak ze svého společenského postavení. Jejich nová startovací čára se pak pomyslně i fakticky může posunout výrazně níž v porovnání s předchozí úrovní. Tento důvod může být i hlavním důvodem, proč tito lidé nadále volí spíše strategii "společné cesty" než strategii "individuální svobody a volnosti" nebo strategii "uzavření nového manželství a vytvoření nové rodiny". Na této skutečnosti se může spolupodepisovat i fakt, že pro jedince z kariérových manželských párů je charakteristická názorová a postojová tolerance k manželskému a rodinnému soužití, kterou mnozí z nich dokáží i prakticky realizovat ve svém všedním, každodenním životě.

U rodin kariérových manželských párů je zajímavé sledovat, jak se vyrovnávají s nedostatkem volného, resp. polovolného času při zvládnání domácnosti a péči o dítě či děti. Pro tento typ rodin je charakteristické, že jsou v tomto směru "pružní" a kreativní. Než aby nedostatek času ohrozil rodinu do té míry, že by došlo k jejímu rozpadu, hledají způsoby, jak tuto svízelnou situaci zvládnout - ať již se jedná o výpomoc v domácnosti ze strany třetí osoby či o vybavení domácnosti nejmodernějšími přístroji, které jim mohou práci v domácnosti aspoň ulehčit. Dělbá domácích prací v těchto rodinách bývá flexibilnější, genderové rozdělení rolí zde obvykle nebývá dáno tak striktně jako v jiných typech rodin. Mnohé tyto rodiny fungují podle principu: "práci dělá ten, kdo je zrovna doma a má čas", totéž platí i v péči o děti. Rovněž tímto způsobem mohou zabezpečit fungování své rodiny.

Z genderového hlediska představují kariérové rodiny "mix" všech možných genderových uspořádání vztahů a rolí, i když právě v nich se dost výrazně prosazuje tendence k egalitářskému a partnerskému uspořádání vztahů mezi mužem a ženou v rodině, ev. i mezi rodiči a dětmi.

Kariéroví velmi často volí takovou organizaci času, jež jim umožňuje věnovat se "v blocích" (týdenních, několikaměsíčních) intenzivně své práci, aby se v době volna mohli o to více věnovat své rodině. Samozřejmě, že s rostoucím pracovním nasezením obou partnerů se zvyšuje riziko nestability jak jejich partnerského vztahu, tak rodiny jakožto celku. Ne každému se za všech okolností podaří situaci zvládnout do té míry, aby byla zaručena stabilita a dostatečná funkčnost rodiny.

Realita, která však není černobílá, vypovídá nejen o možnosti rozpadu těchto pracovně přeexponovaných párů, ale i o možnosti jejich zachování za cenu "ústupků" a kompromisů na všech stranách, počítaje v to i děti. Právě z hlediska dětí není jediným a hlavním kritériem skutečnost, zda v rodině došlo či nedošlo k rozvodu, ale do jaké míry je rodina funkční a představuje dostatečné zázemí pro každého jejího člena, aby byla minimalizována možnost vzniku problémů, které přerůstají ze soukromí do společenské roviny.

Zaměstnanost, pracovní kompetence a perspektivy české zaměstnané ženy v Evropě

Marie Čermáková

Během posledních padesáti let prošla zaměstnanost žen ve vyspělých zemích Evropy různými proměnami. Důležité je poukázat na to, že tyto procesy se velmi odlišovaly od podmínek a charakteru vývoje zaměstnanosti žen u nás. V historicky stejném časovém úseku se vývoj zaměstnanosti žen diferencuje:

- v odlišné genderové struktuře a dělbě práce
- v odlišném pojetí pracovních a rodinných rolí
- v přístupu k významu ženské práce
- v legislativě a pracovních normách
- v nepsaných vzorcích chování či jednání
- aktivitou či pasivitou žen (individuálně či kolektivně) v úsilí o rovné příležitosti na trhu práce
- časovým průběhem změn

V ekonomicky vyspělých zemích Západu (zde odhlížíme od faktu, že každá země má i některé národní rysy ekonomického a politického vývoje) měl vývoj ženské zaměstnanosti po druhé světové válce tento průběh: *po válce ženy odcházejí do domácností a rodin, vdávají se, zakládají rodiny. Tento trend je podporován státem i veřejným míněním, de facto však jsou ženy z pracovního trhu vytlačeny. V 60. letech, v období ekonomického růstu a politických změn, pracovní trh opět ženskou sílu absorbuje. Ženy jsou však koncentrovány do nízkostatusových pozic, mnoho profesí je jim uzavřeno, dělí se o pracovní úvazky, stávají se pohotovostním rezervoárem pracovních sil. Expanze vzdělávacích příležitostí, které ženy plně využily, dala v 70. a 80. letech akceleraci vzdělané ženské pracovní síle. Navíc politický a sociální kontext (občanská a ženská hnutí a kampaně) soustředily pozornost na genderové nerovnosti a diskriminaci žen. Společenské změny v oblasti přístupu k ženské otázce vyústily v přijetí různorodých legislativních úprav rovnoprávného postavení mužů a žen jak v národním, tak nadnárodním kontextu. **Přístupy k ženské zaměstnanosti se ale mění i v těch sférách sociálního života, které nespadají pod rámec zákonů a obecných norem - v rodině, v partnerských vztazích, v hodnotové orientaci žen.** V 90. letech se ženy ve vyspělých demokraciích prosadily do všech úrovní řízení a dokázaly se etablovat i v profesích, které jim byly uzavřeny, **nicméně nedosáhly parity ani v ukazatelích průměrných mezd či v kritériích sociálního statusu a současný stav je často hodnocen jako „skleněný strop“.***

Klíčové rozdíly, které odlišují českou pracující ženskou pracovní sílu od pracujících žen ve vyspělých zemích, jsou tyto:

- Vzdělanostní úroveň žen je v těchto zemích vyšší než v ČR, a to v rozmezí 20-35% vysokoškolaček oproti 8% v ČR; to má vliv na formování ženské elity v různých sférách politického i sociálního života.
- Ženská elita se podílí na definování a prosazování zájmů spjatých s vyrovnáváním genderových rozdílů či diskriminace v zaměstnání.
- Rozdílem, který odráží spíše politickou stránku, ale nepřímou monitoruje i zaměstnaneckou a sociální sféru, je skutečnost, že vyspělé demokracie připisují rovnoprávnosti žen primární důležitost. Reálnými produkty této činnosti jsou jak nadnárodní, tak národní vládní i nevládní organizace a instituce, které rovné příležitosti mužů a žen sledují a vyhodnocují.

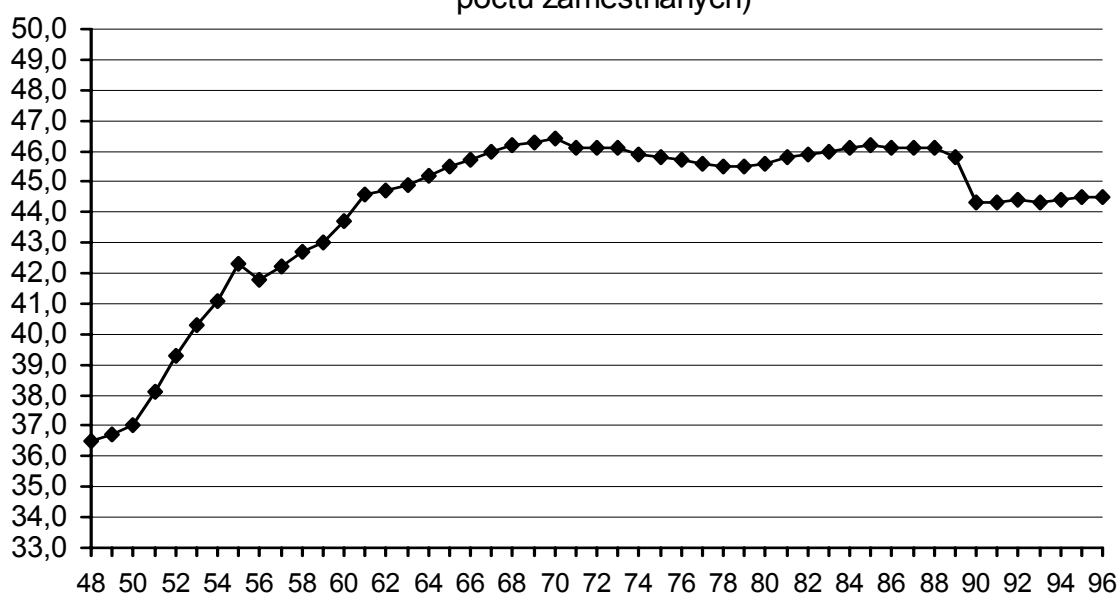
- Politický a mediální diskurz, který tematizuje různé okolnosti a podmínky ženské práce, genderové rovnosti v různých profesích či otázky nezaměstnanosti.

Tyto rozdíly jsou určující, když komparujeme faktický stav zaměstnanosti či genderové schéma dělby práce a je nutno je vymezit i při porovnávání statistik a údajů o podmínkách zaměstnanosti žen. Rozdíly, které mají v 90. letech charakter rozdílů nikoliv politických, ale kulturních, ukazují na složitost komparací ženské zaměstnanosti. **To, v jakém sociálním a hodnotovém rámci zaměstnanost žen probíhá, zasahuje nejen do pracovních šancí žen, ale i do soukromé sféry života žen.** Kulturní a sociální stereotyp determinuje zaměstnanecké možnosti a šance žen, protože je spjat s očekáváním plnění mateřských a rodinných rolí. Tato očekávání mohou být spojena jak s výhodou, tak s nevýhodou - nikdy však nejsou neutrální. Existuje více modelů a přístupů, jak se ženy brání, vyrovnávají či naopak přizpůsobují stereotypu. Všechno nasvědčuje tomu, **že interakce mezi zaměstnáním a rodinou je u českých žen (u žen, protože u mužů je tato otázka zatím irelevantní) kvalitativně odlišná od přístupu a modelů zaměstnaných žen ve vyspělých demokraciích.**

7.1. Zaměstnané ženy v historickém pohledu

Se ženskou pracovní silou je spjata řada nejasností a předsudků. Vývoj ženské zaměstnanosti v průběhu posledních 48 let byl přitom bez výrazných propadů či nárůstů, podíl ženské zaměstnanosti kolísal v rozmezí 10% tak, jak měly ženy větší šance dosáhnout vzdělání a rostla kvalifikace žen (graf 1). Průběh zaměstnanosti byl ovlivněn rozsahem a délkou poskytované mateřské dovolené či výší finanční podpory v mateřství. **Zaměstnanost žen byla proto u nás spjata se sociální otázkou a jako taková je vnímána i ženami samotnými.** Ženy samy „regulovaly zaměstnanost“ a v průběhu 2. poloviny 20. století několikrát změnilly podstatné rysy ženské pracovní síly.

Graf 1. Zaměstnanost žen v letech 1948 - 1996 (% z celkového počtu zaměstnaných)

Pramen: Časové řady základních ukazatelů statistiky práce (1948-1994), ČSÚ Statistická ročenka ČR '96, ČSÚ 1996

A. Poválečný stav - ne všechny ženy odcházejí do domácnosti a zakládají rodiny, více než jedna třetina stále pracuje.

B. Padesátá léta - ženy obsazují nízkostatusové pozice v průmyslu a zemědělství, obrazem zaměstnané ženy je dělnice v průmyslu nebo družstevní rolnice.

C. Šedesátá léta - ženy vstupují do administrativy a služeb, obraz dělnice ustupuje modelu ženy, která sice za nízkou mzdu, ale zato v komfortnějším prostředí bez těžké manuální práce má šanci zlepšit svůj sociální status.

D. Sedmdesátá léta - do práce vstupuje generace středně a vysoce vzdělaných žen ve větším podílu než kdy předtím a prosazuje se na pozicích odpovídajících dosažené kvalifikaci, stoupá podíl manželských svazků dvou vysokoškoláků: ženy a muže.

E. Osmdesátá léta - kulminace vysokého podílu zaměstnaných žen (1985: 46,2%) a obsazení rezortů: školství (1989: 71%), zdravotnictví (1989: 80%), peněžnictví (1989: 77%), obchod (1989: 72%), pohostinství (1989: 65%), veřejná správa (1989: 60%), ostatní veřejné služby (1989: 51%). Dochází k prosazení žen ve vysokoškolských pozicích a první zkušenosti s déle trvajících dvoukariérovými manželstvími.

F. Devadesátá léta - vstup žen do podnikání (7% žen), ale také první zkušenost s nezaměstnaností (v průměru kolem 3-5% žen), velmi slabý průnik žen do vysokých statusových pozic v ekonomice či politice (3,6% žen). Orientace žen na výdělek jako podmínku udržení svého životního standardu nebo standardu rodiny.

Kontinuální vývoj ženské zaměstnanosti, struktura i rozsah časových investic (v délce pracovní dráhy, objemu pracovní doby - plné pracovní úvazky), ale zejména spjatost rodinných a pracovních rolí jsou v porovnání s vývojem ženské zaměstnanosti v západní Evropě unikátní. Sociální klima společnosti vždy pracující ženu spíše tolerovalo a podporovalo. **Problémem je, že byla vždy podporována toliko pracovní aktivita ženy, která satureovala deficity:**

- a) buď zdrojů pracovních sil (nedostatek mužů),
- b) nebo rodinných rozpočtů (nemožnost uživit rodinu z jednoho platu)
- c) často obojí, což bylo příznivé klima pro vzestup zaměstnanosti žen.

Co nebylo podporováno, byla pracovní kariéra žen, diferenciací žen v sociální struktuře, vytváření rovných příležitostí pro obě pohlaví, odstraňování stereotypů mužské a ženské práce, odstraňování segregace mužských a ženských profesí, pracovních pozic a redefinice pracovních a rodinných rolí zaměstnaných kariérově orientovaných rodičů.

Zaměstnanost žen tak znamená pro většinu žen získání placené práce, která umožňuje vybudování finanční nezávislosti (neprovdané ženy bez rodiny) nebo možnost žen stát se spoluživitelkou či samoživitelkou rodiny. Za kariérově orientované ženy jsou pokládány ty, které vystudují vysokou školu a pracují v profesi, která vyžaduje vysokoškolské vzdělání. De facto, většina těchto žen není kariérově orientována z následujících trůs příčin:

- ženy jsou blokovány genderovým modelem řízení, které skrytě i veřejně staví subjektivní překážky, které selektuje ženy mimo oficiální i neoficiální informační kanály, kde se rozhoduje. Uplatňované postupy při výběru pracovníků pro kariérové pozice vycházejí z mylných představ a stereotypů o ženách i ženské práci, které pramení z toho, že muži ve vedení posuzují pracující ženy optikou „manželky, matky, přítelkyně a podobně“. Mužům chybí elementární představivost, že by jejich místa mohly zastávat ženy. Muži jsou ve vedení a vybírají ty, kteří nastoupí na jejich místa. Ať již vědomě či nevědomě muž ve vedoucí funkci více solidarizuje s

manželem uchazečky o vedoucí místo než s ní. V představách řídících pracovníků náhrada pracovníka-muže pracovníci-ženou snižuje prestiž dané pracovní pozice. Sociální a pracovní kompetence ženy je všeobecně pokládána za slabší, narozdíl od kompetence muže, a tento předsudek a **genderový stereotyp** je použit v mnoha konkrétních pracovních vazbách bez přihlídnutí k jedinečnosti lidské bytosti:

- **Ženy kombinují práci a rodinu, jsou plně schopny obstát v náročné profesi, ale již ne kariérovým nárokům** týkajících se: mobility, časových investic, neformálních schůzek, stereotypu kariérově orientované ženy.

- **Model zaměstnané ženy bez kariérových ambicí** je nejúspěšnější model všech dob z hlediska komplementarity rolí muže a ženy v rodině a domácnosti, protože snižuje riziko konkurence ženy v pracovní sféře a rozkládá výdělkovou odpovědnost za rodinu na dva subjekty - muže a ženu. Jednostranně petrifikuje nerovnost genderové dělby práce jak ve veřejné tak soukromé sféře. Je přijatelný a výhodný i pro ženy, které si chtějí tímto způsobem uchovat dominantní vliv na rozhodování a fungování rodiny.

- **Žena není vnímána individuálně a diferencovaně.** Není u ní zvažována možnost jiného, odlišného přístupu ke kariéře a práci. Ženy doplácí na ženy, respektive na to, že většina z nich se chová tak, jak muži očekávají a jak stereotyp ženských rolí vyžaduje.

Historický pohled na zaměstnanost má i generační aspekt. Každá generace zaměstnaných žen se odlišuje od svých matek. Sociální čas však běží rychleji, a tak ženy zlepšily svou vzdělanostní strukturu či kvalifikaci, přizpůsobily pracovní prostor svým požadavkům, vymanily se z patriarchálních rodinných struktur. O kompetenci zaměstnané matky v rodině nikdo nepochybuje a v dlouhodobé perspektivě jsou na tom děti zaměstnaných matek lépe než děti matek, které nikdy nepracovaly. **Sociální kapitál zaměstnané ženy je pro rodinu a děti stejně výhodný jako sociální kapitál zaměstnaného otce.** Historicky nejdéle ženám trvalo najít optimální model zaměstnané matky malých dětí. Jakkoli se doba tří až čtyř let, kdy nyní ženy zůstávají s dětmi doma jeví jako socialistický relikt, společnosti se individuální péče o malé děti ekonomicky i sociálně zhodnotí.

7.2. Základní parametry ženské populace a jejich souvislosti

Jak udává následující přehled, je podíl ženské pracovní síly ve všech sledovaných ukazatelích vysoký. Nízká nezaměstnanost signalizuje dle některých ekonomů zaostávání ekonomiky, dle našich výzkumů však skrývá také ochotu ženské pracovní síly pracovat za nízké mzdy a volbu jakéhokoliv zaměstnání před sociální podporou u převažující většiny ženské populace. Čísla ale neodhalí určitý počet žen, které pracují mimo pojišťovací a daňový systém nebo formou dočasných dohod. Je zajímavé, že oproti roku 1948 vzrostl absolutní počet zaměstnaných žen přesně na dvojnásobek. Ve srovnávaném roce (1995) činí téměř polovinu pracovních sil (v roce 1948 to byla třetina). Kvantita je z hlediska zaměstnanosti žen rovněž důležitým ukazatelem, protože je měřítkem schopnosti ekonomiky absorbovat ženskou pracovní sílu.

Tabulka 1. Přehled ukazatelů zaměstnanosti žen (1995)

1. Ženy celkem	5 311 tis.
2. Ženy v produktivním věku	3 005 tis.
3. Ženy v poproduktivním věku	1 376 tis.
4. Pracovní síly	2 442 tis.
5. Zaměstnané celkem	2 347 tis.
6. Zaměstnané- produktivní věk	2 296 tis.
7. Zaměstnané - poproduktivní věk	46 tis.
8. Nezaměstnané	91 tis.
9. Podíl zaměstnaných žen	44,4%
10. Míra zaměstnanosti, 15+	56,8%
11. Míra zaměstnanosti, aktivní věk	78,9%
12. Míra zaměstnanosti, poproduktivní	9,7%
13. Míra nezaměstnanosti - dle ILO	3,9%

K dalším ukazatelům patří podíl žen v soukromém sektoru, který je 40% z celkového počtu pracovníků. Většina žen pracuje ve státním sektoru - kde tvoří 57%.

7.2.1. Míra ekonomické aktivity žen a věk

Křivka, která udává míru ekonomické aktivity žen dle věku vypovídá o ženské zaměstnanosti v dané zemi více než jiné průměrné sledované údaje. Její průběh má charakter „národního vzorce“ a vyskytuje se ve třech základních variantách.

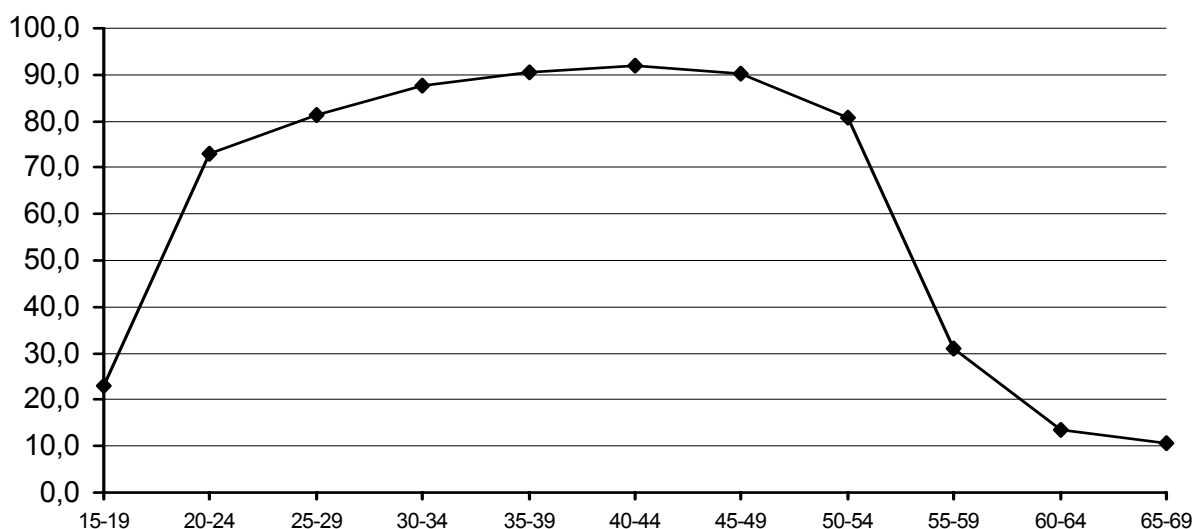
1. *První model odpovídá situaci, kdy mezi ženami pracuje nejčastěji skupina svobodných mladých žen do 20-25 let. Pak postupně po provdávání a narození dítěte odcházejí z trhu práce a již se nevracejí.*

2. *Druhý model (rozložení ve tvaru písmene U) prezentuje vzorec přerušované ekonomické aktivity. Ženy přestávají pracovat mezi 25-40 lety, kdy se starají o děti a rodinu. Na trh práce se vrací, když jejich děti vyrostou.*

3. *Poslední model (obrácené U) prezentuje kontinuální křivku ekonomické aktivity. Vzorec vypovídá o tom, že ženy kombinují práci a rodinu, nepřestávají pracovat ani když mají děti malé. Tato křivka se také blíží vzorci mužské ekonomické aktivity.*

Křivka zaměstnanosti žen podle věku vypovídá o tom, zda se stává mužská a ženská ekonomická aktivita pro určitou národní společnost běžnou, do jaké míry se mění genderová schémata rodinných i pracovních rolí a jak tyto změny ovlivňují obě sféry sociálního života - rodinu i práci. K třetímu modelu míry ekonomické aktivity žen dle věku se zaměříme konkrétně, protože se přímo vztahuje k české ženské pracující populaci (graf 2). Signifikantní jsou také rozdíly v porovnávání k evropským zemím, které signalizují určité obtíže při přibližování České republiky do Evropské unie.

Graf 2. Ekonomicky aktivní ženy - křivka dle věku (v %)

Ženská ekonomicky aktivní populace se vyznačuje následujícími charakteristickými rysy:

- Podíl zaměstnaných žen ve věkové kategorii 15-19 let je v porovnání s některými evropskými zeměmi stále vysoký a svědčí o tom, že jsou zaměstnány i dívky, které by mohly studovat. Uzavřenost vysokoškolského systému (deficit studijních míst) zapříčiňuje zaměstnanost v této věkové kategorii. Pro srovnání jen necelá 3% žen v této kategorii je vdána.
- Již věková kategorie 20-24 let startuje i v rámci Evropy neuvěřitelně vysokou křivku ekonomické aktivity, která má kontinuální průběh. Kulminuje ve věkové kategorii 40-45 let, kdy je zaměstnáno 92% žen tohoto věku a mírně klesá teprve ve věkové kategorii 50-54 let (80% zaměstnaných žen této kategorie).
- Prudký pokles nastává po 55 letech věku (30% pracujících žen v kategorii 55 - 59 let). Nad 60 let pak pracuje zhruba 12% žen. Tak prudce ekonomická aktivita žen v západní Evropě neklesá. Např. v Dánsku ve věku 54 - 59 pracuje zhruba 70% žen a ve věku 60-64 let 30% žen.
- Přes výše uvedené diference křivka ženské zaměstnanosti dle věku, zvláště pak v rozmezí 25-49 let odpovídá trendům západní Evropy, nebo lépe řečeno v mnoha zemích by ji ženy dokonce považovaly za optimální. Parametry ekonomické aktivity dle genderu jsou v západních zemích stále vyhodnocovány. Míra ekonomické aktivity žen je srovnávána s mírou ekonomické aktivity mužů a tento ukazatel je jedním z těch, které vyhodnocují stejné příležitosti pro muže a ženy v té které zemi.

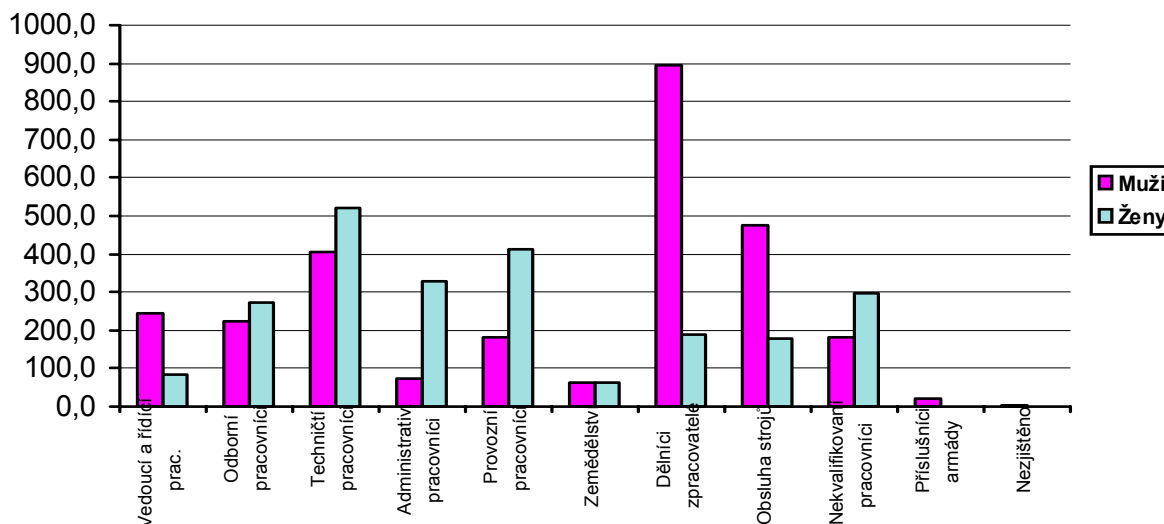
Přistoupíme-li k hlubší analýze prokazatelně konvergentních trendů ženské zaměstnanosti vzhledem k Evropě, zjistíme determinaci podmínek a souvislostí, které jsou specifické jen pro české ženy a které skýtají odlišný sociální rozměr. Spjatost rodinných a pracovních vazeb byla již vícekrát zmiňována. Platí však i v tomto ohledu. Zaměstnanost žen v České republice má následující důležité souvislosti:

- Průběh křivky ženské zaměstnanosti dle věku téměř kopíruje průběh křivky mužské ekonomické aktivity (rozdíly jsou až po 54 letech věku!) až na to, že platí, když obě pohlaví dělají totéž, nemusí to vždy totéž znamenat - protože postavení žen na trhu práce není stejné.
- Vysoké podíly zaměstnanosti jsou podmíněny současnou nízkou porodností, zanedbatelným počtem žen zůstávajících doma s dítětem více než 3 maximálně 4 roky.

- Ve své pracovní aktivitě nejsou ženy vzdělanostně stratifikovány. Neplatí model, že méně vzdělané ženy zůstávají s dětmi doma a vysokoškolsky erudované ženy se zaměřují na kariéru. V České republice se v tomto ohledu ženy chovají stále shodně - všechny se zaměřují na práci. Obecně neplatí, že dělnice zůstane s dítětem doma například do 10 let věku dítěte, protože má malý plat a pracovat se jí nevyplatí a naopak vysokoškolačka po 3 měsících věku dítěte jde pracovat, aby nezpochybnila svou pracovní kariéru.
- Počet dětí v rodině hraje relativně malou roli v tom, zda žena zůstane doma, nebo jde pracovat. V našich podmínkách to častěji znamená, že jde pracovat.
- Kontinuita celoživotní zaměstnanosti s krátkými přerušeními (mateřská dovolená + rodičovská dovolená) jednou nebo dvakrát za život udává obraz alarmujících čísel ženské zaměstnanosti. Většina českých zaměstnaných žen pracuje od 18 let (část starších dokonce od 15 let) bez přerušení celý život.
- Původní model důchodového zabezpečení kompenzoval výše uvedenou situaci možností diferencovaného odchodu do důchodu (ženy v 53-57 letech v závislosti na počtu dětí). Současná úprava sice přibližuje český důchodový systém těm systémům, které počítají s pozdějším odchodem do důchodu (má se vyrovnat do roku 2007), ale zachovává genderovou nerovnost ve prospěch žen (ženy ve věku 57-61 let a muži ve věku 62 let).
- Souhrnná suma odpracovaných hodin u české ženské ekonomicky aktivní populace nutně výrazně převyšuje počet hodin, které ženy odpracují v jiných evropských zemích. Podílí se na tom charakter ženské práce v České republice:
  - zásadně plné pracovní úvazky;
  - minimum neplaceného volna;
  - práce přesčas;
  - práce v dalším zaměstnání;
  - méně svátků a volna v roce;
  - méně zákonné dovolené.

7.2.2. Struktura zaměstnanosti žen dle skupin odvětví

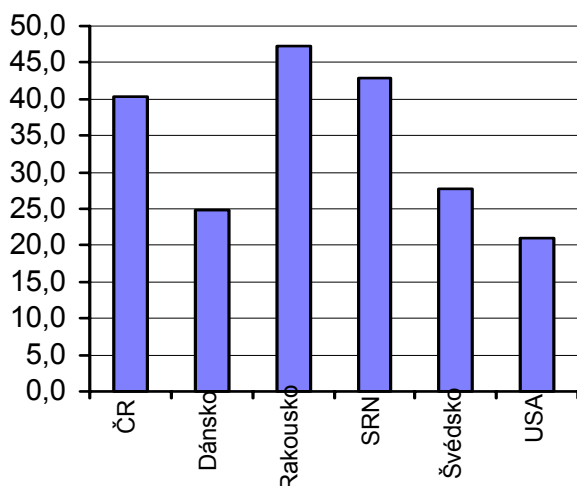
Graf 3. Profesní struktura mužů a žen (v tisících)

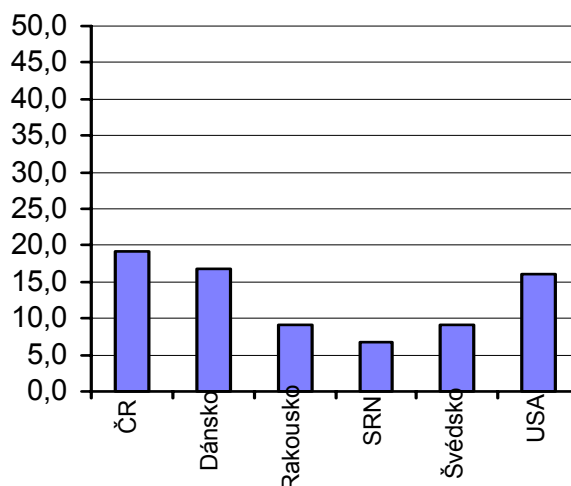
V 90. letech dosahuje zaměstnanost žen v mnoha zemích vysokého stupně. Je nutno však zohlednit, že kategorie „zaměstnané ženy“ je určena i počtem žen na mateřské dovolené a na další mateřské dovolené, která je v řadě států kratší, nebo není ženám poskytována vůbec. Srovnáme-li zaměstnanost žen dle podílu zaměstnaných žen v jednotlivých skupinách odvětví, najdeme další rozdíly (graf 3).

Česká republika má vysoký podíl zaměstnaných žen téměř ve všech skupinách odvětví (viz jednotlivé grafy 4.1 až 4.9).

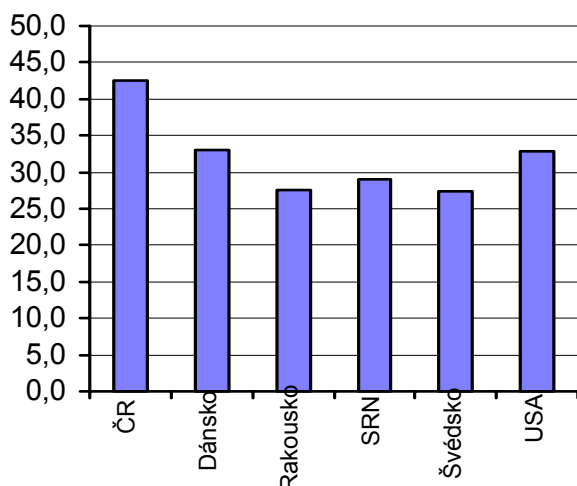
Graf 4.1. Zemědělství

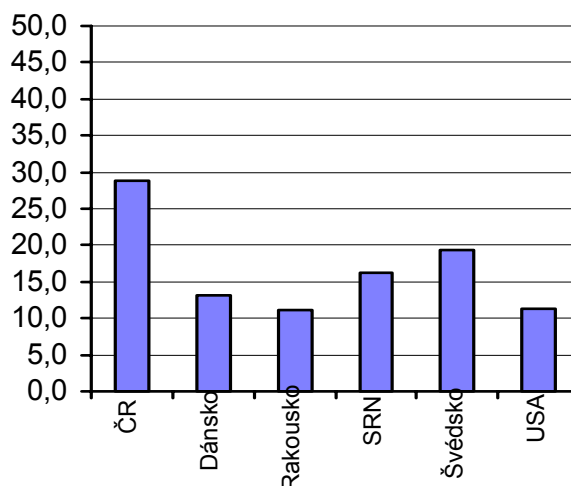
Graf 4.2. Těžba surovin

Graf 4.3. Zpracovatelský průmysl

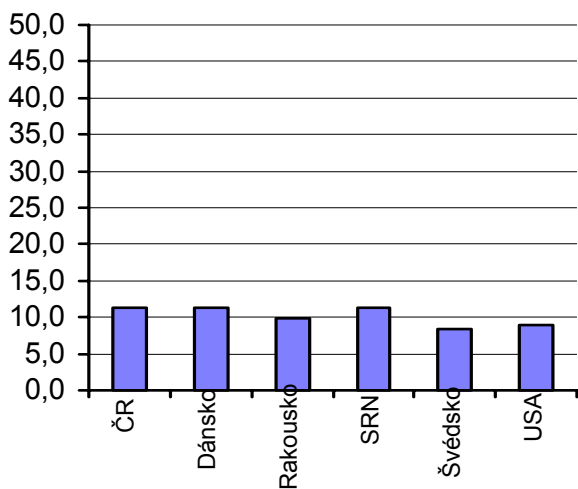

Graf 4.4. Výroba elektřiny, plynu, vodárenství

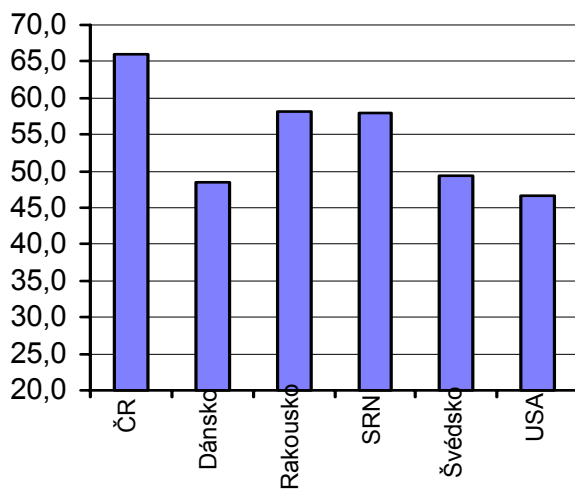

Nejnižší podíl žen pracuje ve stavebnictví (11,4%), ale i tak je to podíl, který patří k těm nejvyšším v Evropě. Stavebnictví je odvětví mužů, a to, že každý desátý pracovník je žena, je specifické. Zaměstnanost žen v zemědělství se přibližuje Rakousku i Německu, ale v mnoha dalších státech většinou podstatně klesá. Obdobná situace je i v hornictví, kde pětinu zaměstnanců u nás tvoří ženy, což je ve světě rarita. K nejvyšším na světě patří počet žen zaměstnaných ve zpracovatelském průmyslu - vyšší je jen v Portugalsku (+0,5%). Téměř třetinový podíl žen ve výrobě elektřiny, vody a plynu nemá žádná ze sledovaných zemí.

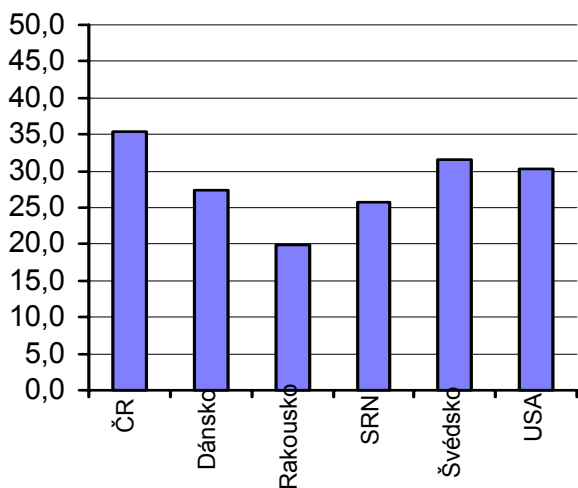
Graf 4.5. Stavebnictví

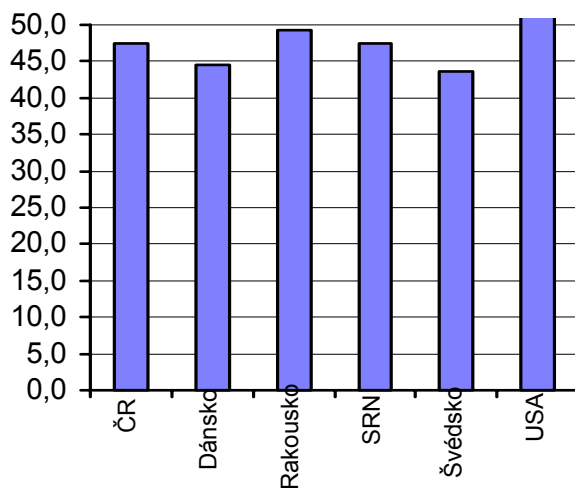
Graf 4.6. Obchod, pohostinství

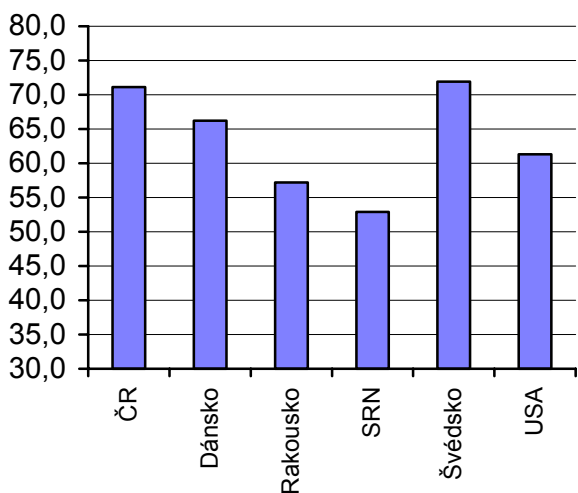
Graf 4.7. Doprava, spoje

Graf 4.8. Peněžnictví,
pojišťovnictví

Graf 4.9. Školství, zdravotnictví,
sociální služby

České zaměstnané ženy dominují i terciéru, a to velmi značně v obchodě a pohostinství, dále pak v dopravě a spojích. Podíl žen v peněžnictví je na úrovni jiných zemí, tedy vysoký, a podíl žen ve společenských a sociálních službách nás řadí spolu se Švédskem na špičku srovnávaných zemí.

Z grafů je patrné, že **struktura ženské zaměstnanosti v České republice skýtá jedinečný obraz. Nenajdete žádnou jinou zemi, mimo některé z transformujících se zemí (Slovensko, Polsko, Maďarsko, ale i ty se v jednotlivostech liší), s tak razantním vstupem žen do „mužských“ odvětví a s tak silnou dominancí v terciéru, že se některá odvětví stávají odvětvími „ženskými“.**

7.2.3. Ženy a kvalifikace

Struktura zaměstnanosti žen dle klasifikace zaměstnání vypovídá o nerovné dělbě práce mezi muži a ženami. Muži si drží své teritorium jak ve sféře řízení, tak ve sféře „řemeslníci a zpracovatelé“, což jednoznačně vypovídá, které činnosti jsou v České republice nejvíce ceněny a placeny: řízení a řemeslo. Kvalifikačně jsou na tom české ženy lépe v odborných profesích a v profesích zahrnutých do technických pracovníků, kde je jejich zastoupení paritní. Velkou část pomocných a nekvalifikovaných pracovních sil tvoří ženy. Koncentrace žen v kategorii provozních pracovníků a nižších administrativních pracovníků nezahodnocuje fakt, že naprostá většina těchto žen se nachází v pásmu středně kvalifikované pracovní síly s maturitou (viz graf 3).

Protipólem zaměstnané ženy není žena nezaměstnaná, ani žena na mateřské či prodloužené mateřské dovolené, ale žena v domácnosti. Tato kategorie se v čisté formě v průběhu posledních 20 let u nás téměř nevyskytovala.

7.3. Pracovní kapitál a ženská role

Pracovní kapitál vymezujeme v jeho základních rysech. Jsou jimi - dosažené vzdělání, kvalifikace a pracovní či osobní kontakty, které posilují pracovní pozici. V moderní společnosti je žena, která nedisponuje pracovním kapitálem neviditelná. Nedostatek či deficit pracovního kapitálu vytlačují ženu buď přímo z trhu práce do domácnosti, případně ji činí závislou na sociální pomoci a podpoře, nebo nalézají uplatnění pouze na sekundárním trhu práce. Je vystavena nutnosti pracovat obvykle na zkrácený pracovní úvazek, bez trvalé pracovní smlouvy, často i bez sociálního pojištění či podpory odborářské organizace. Čím více kapitálu žena má, tím její šance získat pracovní uplatnění rostou.

Historicky vzato, obecně pracovní kapitál českých žen roste a poskytuje ženám silnější pocit vlastní identity - autonomie, nezávislosti, seberealizaci a kariéru. Zaměstnanost a profesní růst jsou v kontextu české ekonomiky spjaty jak makroekonomicky - ženy tvoří 44,4% zdrojů pracovní síly, tak sociálně. Pracovní sféra respektuje rodinné role zaměstnané ženy. Velká **genderová dohoda mezi státem a pracovní sférou** obsahuje:

- garantovanou a nárokovou mateřskou dovolenou
- garantovanou a nárokovou rodičovskou dovolenou.

V této době, tj. maximálně do tří let věku dítěte, zaměstnavatel musí zaměstnat ženu v téže pracovní kategorii a pozici. Doba strávená na mateřské a rodičovské dovolené se započítává do odpracované praxe a do výpočtu důchodu. Obligatorně je dohoda doplněna předškolním

zařízením pro děti. Malá genderová dohoda spočívá v nepsané úmluvě mezi zaměstnavatelem a pracovníci, že si udrží svou kvalifikaci, bude po návratu schopná flexibility a vyrovná svá sociální omezení, vzniklá přerušáním pracovní dráhy. Legislativní úpravy vztahující se k mateřství podporují růst pracovního kapitálu zaměstnaných žen a neblokuje ani svět práce, ani svět rodiny.

Výše uvedená zjištění o funkci pracovního kapitálu zaměstnaných žen se potvrzují, pokud uvažujeme v kontextu "zaměstnanosti žen jako získávání placené práce, zajištění pracovního místa apod." tedy v rozsahu pracovních činností, které ve sféře genderového rozdělení práce (na mužskou a ženskou) vykonávají ženy. Ženy nepřicházejí o pracovní kapitál z důvodů mateřské dovolené, ale celkově klesá jejich pracovní kredit v porovnání s muži v těch pracovních pozicích (a profesích), kde je kariéra, pracovní postup či pracovní kompetence závislá na nepřerušované, stabilní pracovní dráze a konkurenceschopnosti. Uvedený rozpor poukazuje na ambivalenci genderových dohod, protože moderně orientovaná žena s profesní kariérou se v okamžiku, kdy se rozhoduje pro mateřství a rodinu, ocitá ve staronové úloze ženy, která bude kombinovat práci a rodinu a jejíž kariérové šance budou slabé. Genderové dohody si jistí ženskou pracovní sílu, ale nic více. Pracovní systém má tendenci upřednostňovat muže, a když to jde, genderové dohody obcházet.

Stát, pracovní systém i rodinné stereotypy v české společnosti podporují zaměstnanost žen, ale již ne integraci žen do politiky, řídicích ekonomických struktur a klíčových pozic ve společnosti.

To, že pracovní kapitál má pro ženy vysokou hodnotu, je potvrzeno i výpověďmi žen na tyto otázky. České ženy se odlišují vnímáním práce a její definicí (čím pro ně je) od většiny žen v západních zemích. Tam je zaměstnání ženy (vdané) většinou pokládáno za druhotné nebo méně významné ve vztahu k zaměstnání partnera (manžela) a finanční přínos ženy do domácnosti je reflektován jako ten druhý, vedlejší. České ženy sice v průměru dosahují o třetinu nižších výdělků než muži, ale samy sebe definují jako živitelky či spoluživitelky rodiny. Svě zaměstnání (profesi, povolání, pracovní pozici) nepokládají za druhé či méně důležité než zaměstnání partnera, přestože často přinášejí domů menší výdělek. Rodina si zvykla (muži i ženy) na evidentní rozpor - zaměstnání obou je pro oba partnery důležité a jeden respektuje druhého bez přímé podmíněnosti tohoto respektu výší platu. Tuto situaci celkem určitě podpořila utvrzovaná mzdová nivelizace minulého pracovního systému. Hodnotové vzorce chování nejsou často přístupné rychlým změnám. Prohlubování výdělkových rozdílů mezi muži a ženami začíná hrát roli teprve v okamžiku, kdy jeden z partnerů (muž či žena) přináší do rodiny mimořádně vysoký příjem. Ale i tehdy to pro ženu znamená málo ve společnosti, v níž je sociální status a sociální akceptace úzce spojena s prací (pracovní pozicí, profesí atd.). Zaměstnání je pro většinu žen důležité pro sociální image a sociální kontakty, protože jinak by žena byla s největší pravděpodobností sociálně izolovaná. Ženy generačně interiorizovaly poznatek, že míra jejich pracovní účasti bezprostředně souvisí nejen s finanční nezávislostí, ale významně posiluje celkovou nezávislost - emancipaci. Současný pracovní status českých žen, přihlídneme-li ke genderově rozdělené práci na mužskou a ženskou, je výsledkem dlouhodobého procesu interakce mezi ženskou pracovní silou a socialismem [Čermáková 1997]. Po roce 1989 se změnil celý politický a ekonomický systém, **ale které vztahy a souvislosti týkající se zaměstnané ženy se doopravdy významně změnily?**

Z následujícího výčtu je patrné, že symptomy, které by navozovaly významnou sociální změnu, jsou slabé. Domníváme se, že je to tak proto, že změna hodnotových orientací a sociálních norem je zpožděná za ekonomickými a politickými procesy. Založené rodinné struktury nemají zájem v poměrně nejistém a nestabilním ekonomickém prostoru transformace

rozkolísávat již tak, ne zcela pevné, rodinné vazby. Zájem na změně nemá ani pracovní systém. Spolehlivá ženská pracovní síla mu vyhovuje, zvláště když je ekonomicky výhodnější (rozuměj levnější). Pracovní systém není u nás navyklý ignorovat systémové vztahy mezi rodinou a prací.

Srovnání roku 1989/1997

1. Podíl ženské zaměstnanosti	stejně vysoký
2. Dělbá práce	segregace M/Ž
3. Výše průměrného ročního příjmu	nižší o třetinu u žen
4. Podíl žen s nejvyšším statusem	stále nízký - 3,6%
5. Legislativa	garance pro ženy
6. Zkrácený úvazek	stále nízký podíl - 8%
7. Nezaměstnanost	mírný nárůst
8. Natalita	klesá
9. Počet žen na mateřské dovolené	je velmi konstantní
10. Počet feminizovaných odvětví	stále stejný počet
11. Počet otců na mateřské dovolené	okrajový
12. Služby pro domácnost	rozšíření, ale jsou drahé
13. Pomocnice v domácnosti	existují, ale forma není rozšířená

7.4. Zájmy v rodině a pracovní sféra

V současné době ještě stále přežívá tradiční sociologický a demografický přístup, který pohlíží na rodinu jako na jednotnou zájmovou strukturu a ekonomickou jednotku. Není definován, ani identifikován obsah zájmů či vazby na jejich nositele. Přitom reálně se česká rodina již významně posunula. Byla to zaměstnanost žen, která vtiskla ženám vlastní identitu a nabourala tradiční schéma: pracující otec - živitel, matka v domácnosti starající se o výchovu dětí a vykonávající domácí práce. Současná rodina je někde napůl cesty k nové organizaci genderových rolí v rodině. Žena kombinuje práci s rodinou, pracovní role s rodinnými rolemi, ale muž již nestojí stranou, nýbrž je vtažen do víru nově organizované rodinné struktury. Rodina je propojena na pracovní sféru hned dvakrát, a to jsou premisy, které posilují vazby mezi pracovním systémem a rodinou. Odhlédneme-li od podniků rodinného typu, pak nutně musíme přiznat, že muž i žena jsou potenciálně nositeli individuálních, vlastních zájmů a strategií, protože tato skutečnost vyplývá z jejich odlišné pracovní zkušenosti. Interakce pracovního systému a rodiny však dává tušit, že i zájmy rodiny ve světě práce jsou prezentovány nejen ženami, ale i muži. Tyto skutečnosti jsou zdrojem tenzí a konfliktů a záleží na mnoha faktorech, zda je lze zvládnout. Stejně faktory, které rodinu stabilizují, ji mohou naopak i rozkládat. V současné rodině v České republice jsou individuální zájmy žen realizovány stále ještě s ohledem na rodinné role ženy. Vývoj západní rodiny v některých ohledech směřuje k rovnoprávnému chápání pracovní kariéry a seberealizace včetně ekonomicky fungující dělby práce v domácnosti.

7.5. Závěr

Shrneme-li fakta, která známe o vývoji a struktuře zaměstnaných žen, nelze nastínit jednoznačný model, v jehož vazbách se odehrává život české rodiny. Platí však některé téze, které jsou generačně verifikovány:

- Zaměstnaná žena je lepší varianta než žena v domácnosti. A to nejen pro samotnou ženu (nezávislost, seberealizace, vlastní příjem atd.), ale i pro sociální a emoční kapitál rodiny.
- Není-li zaměstnanost žen opřena o vzdělanostní a kvalifikační růst, pak stagnuje. Pracovní systém má sklon ekonomicky kořistit (nízké platy, slabá vertikální mobilita atd.) ženskou pracovní sílu a vytlačit ji na sekundární trh práce.
- Stát, společnost, pracovní sféra - ti všichni operují vlivem, který má dopad jak na strukturu již utvořených rodin, tak na formu a genderové vztahy budoucích rodin. Deklaruje-li stát, že mu nezáleží na počtu dětí, že dle příruček liberálních ekonomů je počet dětí individuální záležitostí, vytváří vlivové schéma determinující významně chování lidí v této oblasti.
- Pracovní status, jeho „stratifikace“ ovlivňuje rozhodování žen. Rozptyl rodinného chování dle sociální či profesní diferenciací ženské populace je zatím velmi slabý. Pro jeho expanzi zatím neexistují startovací a spouštěcí mechanismy - vyšší kvóta vysoce vzdělaných žen, elitní profesní ženské skupiny, ženy s alternativními životními styly, ekonomicky prosperující společnost, welfare state atd.
- Zaměstnanost ženy je kvalita života, která nemá alternativu. Není zde zatím jiná kvalita, jiná forma, která by dlouhodobě mohla kompenzovat pracovní uplatnění nebo jej i předčít. Proto vždy bude zájem žen o placenou práci, a to i přes to, že dochází ke konfliktu těchto zájmů jak v rodině, tak v pracovním systému.
- Existují formy a mechanismy rodinného chování žen, které jsou kompatibilní s pracovními nároky či očekáváními. Stejně tak zde existují i jiné formy a mechanismy, které se navzájem vylučují. Jak rodina, tak pracovní systém se vyznačují tendencemi vzájemně se potlačovat či determinovat to, co jim přímo nevyhovuje. Tak například vzniká v pracovním systému respekt a podpora dvoudětného rodinného modelu, ale klesá zájem o ženy s mnoha dětmi. Rodina naopak tlačí pracovní sféru k respektování rytmu prázdnin a volna dětí apod.

8. kapitola

Stratifikace společnosti a hodnotové orientace - shody a rozdíly mezi muži a ženami v oblasti práce

Milan Tuček, Alena Křížková

Motto

"Příroda chce, aby ženy myslily, aby soudily, aby milovaly, aby měly vědomosti, aby pěstily svého ducha, stejně jako svoje tělo: toť jsou zbraně, které jim příroda dává, aby nahradily, co jim schází na síle, aby mohly ovládati sílu naši. Mají se naučiti mnohým věcem, ale jen těm, které jim přísluší vědět."

J.J.Rousseau: Emil čili o výchování

8.1. Východiska

8.1.1. Závěry z posledního stratifikačního výzkumu

Při rozboru výsledků rozsáhlého výzkumu sociální stratifikace z roku 1993 a na základě komparace s údaji z poloviny osmdesátých let jsme došli k závěru, že **"ve statusovém rozvrstvení české společnosti stále převládá mužská dominance. Společenská dělba práce mezi muži a ženami vytvořená v minulosti, zůstává v zásadě zachována. V kombinaci s rodinnými rolemi se tak utváří specifický model sociální struktury. Přesto, že dominuje mužský prvek, není výsledný stav pro ženy příliš negativní a sociálně devastující a neuzavírá prostor pro ženy s vyšší a vysokou statusovou aspirací."** [Machonin 1966, s. 270]. Naše závěry vycházely především z objektivních údajů zahrnujících dosažené vzdělání a kvalifikaci, socioprofesionální postavení, pozici v řídicí hierarchii, příjmy a volnočasové aktivity, na základě kterých jsme odvodili souhrnou a dílčí statusové pozice jednotlivce a následně statusová rozvrstvení ekonomicky aktivních mužů a žen.

Graf 1.: Rozvrstvení mužů a žen podle dílčích (kulturní a materiální) statusů v roce 1993

Kulturní status		Materiální status			
Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
7,6	IIII III	7,1	5,9	III	0,6
15,1	IIIIIIII III	9,1	5,2	II I	1,7
15,9	IIIIIIII IIIIIIIIIII	23,0	12,1	IIIIII III	5,9
31,6	IIIIIIIIIIIIIIII IIIIIIIIIII	20,0	24,6	IIIIIIIIIIII IIIIIII	14,9
22,1	IIIIIIIIIIII IIIIIIIIIIIII	25,4	35,7	IIIIIIIIIIIIIIII IIIIIIIIIIIIIIIIIII	33,2
7,6	IIII IIIIIII	15,3	16,4	IIIIII IIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIIII	43,7

Kulturní status je empiricky odvozenou konstrukcí (stratifikovanou charakteristikou), která zahrnuje vzdělání, složitost práce a aktivity volného času, materiální status pak zahrnuje příjmy a podíl na řízení a částečně i složitost práce.

Dynamika společenských změn se v období 1994 až 1996 zpomalila (zastavení nárůstu samostatně činných, stabilita procenta nezaměstnaných, pomalá restrukturalizace průmyslu, až na výjimky nevýrazná příjmová diferenciacce), takže je možno předpokládat platnost zjištění z

roku 1993 i pro současnou diferenciaci objektivního postavení mužů a žen ve společnosti. Vzhledem k tomu, že určité negativní změny či trendy z posledních let nejsou "genderově" diskriminační, zůstává v platnost i další ze závěrů: **"v praxi každodenního života současný model (tj. model s mužskou dominancí) společnosti zatím vyhovuje a nevyvolává výrazné sociální konflikty"** [Machonin, s. 270].

Tvrzení o bezkonfliktnosti je pouze konstatováním, že zdrojem současného napětí ve společnosti nejsou objektivně existující genderové nerovnosti, aniž by bylo vysvětleno (empiricky doloženo), proč tomu tak je. Nepochybně vysvětlení leží v oblasti postojů a názorů, v subjektivním hodnocení správnosti (přirozenosti, funkčnosti, spravedlnosti, atd.) genderových nerovností. Výzkum sociální stratifikace z roku 1993 byl zaměřen především na objektivní ukazatele a charakteristiky sociálního postavení a sociální mobility. Hodnotová oblast byla zkoumána v omezené míře, takže pro naznačené vysvětlení bezkonfliktnosti genderových nerovností nemáme z tohoto výzkumu datovou oporu. Určitým dílčím argumentem by mohly být údaje o sebezařazení na společenském žebříčku.

Graf 2. Sebezařazení mužů a žen na společenském žebříčku v roce 1993

	Muži	Ženy
1	,2	,3
2	,4	,6
3	1,5	1,8
4	4,9	5,7
5	15,1	18,3
6	32,4	32,4
7	21,4	17,2
8	14,5	11,1
9	5,2	8,1
10	4,4	4,6

I když víme, že ženy mají jinou strukturu vzdělání, v průměru nižší kvalifikaci, výrazně méně často zastávají řídicí funkce, mají zhruba o třetinu nižší příjmy ve srovnatelných profesích (vše odráží rozložení materiálního a kulturního statusu), přesto rozložení mužské a ženské části ekonomicky aktivní populace na základě vlastního vyjádření (sebezařazení) je vzácně shodné. Jak ukázaly podrobnější rozborů, tak zjištěná celková shoda v rozložení vnímané sociální pozice je způsobena tím, že:

- Ženy, které jsou na základě profesní příslušnosti řazeny do kategorie rutinních nemanuálních pracovníků, hodnotí výrazně výše svoje postavení než muži v kvalifikovaných dělnických profesích (v průměru o půl bodu na desetibodovém žebříčku);
- Ženy podnikatelky a ženy v nižších odborných profesích hodnotí své postavení ve společnosti výše než stejně příslušní muži (v průměru o čtyři desetiny bodu).

Tato rozdílnost v hodnocení vyrovnává nerovnoměrné socioprofesní rozložení mužské a ženské části ekonomicky aktivní populace (nižší podíl žen v kvalifikovaných dělnických profesích, mezi vysokoškolsky vzdělanými odborníky, mezi podnikateli a naopak vyšší podíl žen v obslužných profesích).

8.1.2. Stručně o genderových nerovnostech (s rekapitulací obecně známých poznatků, tak, jak vyšly v posledních našich výzkumech)

Genderové nerovnosti znamenají kulturně determinované rozdíly mezi pohlavími. Každá kultura konstruuje různé vzorce chování a možností pro různá pohlaví. Tyto vzorce se vyznačují vysokou rigiditou, a tak jsou často považovány za přirozené vlastnosti jednotlivých pohlaví. Dokladem kulturní konstrukce těchto vzorců je odlišný proces socializace pro různá pohlaví, ale i různé kultury, které by, v případě přirozenosti (vrozenosti), vzorců byly zbytečné. Pro užší záběr problému se zde budeme zabývat naší, tj. evropskou kulturou současnosti.

S genderovými nerovnostmi se i v dnešní vysoce modernizované době setkáváme na každém kroku, a proto si vymezme hlavní oblasti života a pokusme se v nich tyto nerovnosti konkretizovat alespoň pro naši českou společnost.

Hlavní oblastí a vlastně zdrojem těchto nerovností je rodina. Protože konstrukce těchto nerovností vychází prvotně z biologických rozdílů mezi pohlavími, které se uplatňují především v rámci rodiny.

S tradičním stereotypním rozdělením rolí v rodině typu: muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a rodinu, souhlasí dnes 60% mužů a 48% žen (výzkum [Rodina 96]). Tento názor není u mužů nijak závislý na věku, zatímco u žen je zřetelná výjimečnost věkové skupiny nad 60 let, která s tímto názorem souhlasí v 63% oproti 45% souhlasu shodně u ostatních ženských věkových skupin. Je tedy zřejmé, že určitý posun v názorovém spektru tohoto typu nastal, ale také, že nenastal v nedávné současnosti, ale utvářel se již delší dobu řekněme několik posledních desetiletí. S tím také souvisí fakt, že se stoupajícím vzděláním u žen vzrůstá nesouhlas s tímto tradičním rozdělením rolí (mezi ženami se základním vzděláním souhlasí s tradičním rozdělením 70% žen, mez ženami s vysokoškolským vzděláním pouze 22%). Tento názor už dále není u mužů, ani žen závislý na rodinném stavu, je ale u obou pohlaví jasně strukturován podle jejich politicko-názorového rozdělení.

Naproti tomu si ale také 65% mužů a 85% žen myslí, že muž a žena by měli mít stejné povinnosti v péči o domácnost. Tento názor není ani u mužů, ani u žen závislý ani na věku, ani na vzdělání. V této oblasti je nejdiskutovanějším problémem problém práce v domácnosti, její dělby a otázka nakolik tato práce „vyrovnává“ rozdíl v pracovní (profesní) vytíženosti muže a ženy. Toto vyrovnávání je uplatňováno i u žen, které se věnují své profesi stejně nebo téměř stejně intenzivně jako jejich partneři. Tak vzniká nerovná dělba rolí mezi pohlavími v rodině. Ženy zpravidla pracují na tzv. dvě směny, přičemž přetrvává povědomí o tom, že tím, na jehož práci rodina závisí, je muž. Práce v domácnosti právě proto, že vlastně většinou není chápána jako práce, je silně podceňována a je často považována spolu s výchovou dětí za součást přirozenosti ženy. Tento stereotyp se pro ženy, alespoň u nás, stává výhodou v případě rozpadu rodiny, kdy žena v drtivé většině zcela přirozeně a automaticky získává dítě do opatrování. I když v tomto jsme dnes již spíše výjimkou, neboť ve vyspělých zemích se situace pomalu stává spíše opačnou, kdy dítě získává ten, kdo je mu schopen poskytnout lepší materiální zabezpečení. Tím bývá, v důsledku souhrnného dopadu všech nerovností mezi pohlavími, nejčastěji muž, jehož profese je lépe oceňována. U nás je asi 60% populace toho názoru, že pro výchovu dětí je důležitější matka. Souhlas s tímto názorem u mužů i u žen rovnoměrně s mladším věkem klesá, což znamená jakési postupné vyrovnávání funkcí obou rodičů ve výchově v povědomí lidí. U žen také intenzita souhlasu s tímto názorem klesá se stoupajícím vzděláním.

Další oblastí genderových nerovností je oblast práce, pracovního trhu a zaměstnání, pracovních příjmů.

Především mužům je ve většině profesí dávána přednost a jsou mnohem častěji dosazováni do vedoucích a odpovědných pozic pro jejich „zkonstruované“ vyšší pracovní nasazení, jemuž u žen brání jejich „zkonstruovaná“ povinnost a prvotní zájem o péči o rodinu a děti. Podle výzkumu "Ženy a muži na trhu práce" si např. více než polovina mužů i žen myslí, že muži mají větší možnost získat vedoucí místo. U žen je profesní pozice stavěna stereotypně až na druhé místo za rodinnou sféru. Ženy často tento stereotyp přijímají, a tak pracují za nižší výdělek než muži. Také tak vzniká nerovnost v ohodnocování muže a ženy na stejné nebo podobné profesní pozici. Asi 45% mužů i žen si totiž myslí, že ženy mají horší možnost získat za stejnou práci lepší plat. Muž je v naší společnosti stále považován za nenahraditelného živitele rodiny, a tak je mu tato role i vyšší plat přisuzován automaticky už z titulu jeho pohlaví, aniž by bylo dokonce často vůbec zkoumáno, zda daný muž nějakou rodinu má. Tento stereotyp vytváří nerovný tlak na muže, aby vydělával co nejvíce, což mu do jisté míry znemožňuje participaci na výchově dětí a chodu domácnosti a často také, v případě, že jeho partnerka vydělává více než on, způsobuje psychický tlak „nesplněných očekávání“. Empirické zkoumání nám však ukazuje, že tato nespravedlnost v populaci pocíťována není. Muži i ženy si totiž většinou myslí, že pohlaví by mělo mít a ve skutečnosti i má na výši platu pracovníka pouze malý vliv (kategorie: rozhodující, značný, malý, žádný vliv). Stejně tak je to i s velikostí rodiny, o kterou se pracovník stará. Vedle toho, zhodnotíme-li osobní zkušenost respondentů s diskriminací způsobenou různými faktory, zjistíme, že ženy se s nespravedlností z důvodu pohlaví setkávají zřídka nebo málokdy, ale muži nikdy stejně tak, jako se obě pohlaví nikdy nesetkávají s nespravedlností z důvodu sociálního původu, národnostní příslušnosti a překvapivě ani věku (kategorie: velmi často, často, občas, zřídka, málokdy, nikdy) (výzkum "Sociální spravedlnost 1991").

8.1.3. Připomenutí významu rodinného cyklu

Rodinný cyklus vlastně představuje neustálé předávání a přebírání přesně definovaných rolí různými členy rodiny, kteří jsou k tomu určeni, ale i uchovávání rodinných tradic a mýtů za předpokladu biologické reprodukce rodiny.

I přes všechny rozdíly a odchylky, které můžeme mezi společnostmi pozorovat, má dnes většina rodin jedno společné: základní rámec rodinného cyklu, který můžeme charakterizovat základními body - sňatek, narození dítěte a jeho předškolní věk, školní věk nejmladšího dítěte a odchod dětí z domova, které vlastně představují předěly mezi jednotlivými fázemi rodinného cyklu. Je to především žena, jejíž život doznává pod tímto vlivem postatných změn. Před většinou žen všech společností stojí v těchto obdobích jejich života volba, jak rozloží své rodinné a pracovní závazky. Na toto rozhodnutí má vliv mnoho faktorů, jež u nás odpovídají důvodům práce ženy, které jsme rozebrali výše.

Základní rámec rodinného cyklu a jeho jednotlivé fáze jsou ve všech společnostech velmi podobné. Rozdíl mezi různými společnostmi spočívá v určité variabilitě obsahů a časovém sledu předávaných rolí tak, jak se postupně mění charakter společnosti až do její dnešní urbanizované a industrializované podoby, která alespoň v evropském měřítku spěje ke stále větší homogenitě. Zatím jsou evropské státy stále rozděleny na východní, poznamenané minulostí plánovaného systému hospodářství, kdy rodina neměla prakticky možnost vybočit z předem dané životní dráhy, a západní, které zjevně dosáhly vyššího stupně sociokulturního vývoje a kde rodina měla možnost přirozené reakce na tento vývoj. Rodinná role, která je v těchto dvou oblastech nejvíce ovlivněna společenským rámcem, je role ženy a její poměr mezi rodinnou a pracovní vytížeností v různých obdobích rodinného cyklu.

Ovšem i zde se tak, jako u mnoha životních okolností, liší představa o tom, jak by to mělo být, od skutečnosti. Většina dotázaných z námi sledovaných států Evropy se zhruba shodují v názoru na to, jak by měl model pracovní dráhy ženy vypadat: žena by před narozením dětí měla pracovat na plný úvazek, během předškolního věku být v domácnosti, během jejich školní docházky pracovat na částečný a po jejich odchodu z domova opět na plný úvazek.

Tento „odchod a opětovný návrat“ do práce pro ženu představuje značné potíže počínaje nevyžitím dosaženého vzdělání a postupným zastaráváním získané kvalifikace a ztrátou původní pracovní pozice konče. Také proto je skutečnost dosti odlišná od názoru na to, jak by to mělo být. Zatímco tento názor si lidé vytvářejí na základě představy o tom, co je nejlepší pro rodinu a zvláště děti, skutečnost se pak řídí spíše profesionální aspirací ženy. Tato aspirace však nemá pro všechny ženy stejný obsah. Ženy by se z tohoto pohledu daly rozdělit na ty, které se snaží vybudovat si postupně určitou kariéru a ty, které obsadily určitou pracovní pozici, v níž chtějí setrvat, případně zaujmout jinou odpovídající té předešlé. Tato aspirace silně souvisí se vzděláním.

Rozeberme si skutečné rozložení závazků ženy v základních fázích rodinného cyklu v evropském kontextu (data z rodinného modulu ISSP). Před narozením dítěte - po svatbě - pracuje většina (asi 70%) žen na plný úvazek a asi 20% žen je v domácnosti. Výjimku tvoří východní část Německa a Česká republika, kde na plný úvazek pracuje dokonce okolo 90% žen a doma zůstává 6 - 10%. V Holandsku pracuje polovina žen na plný, 20% na částečný úvazek a třetina je v domácnosti.

Po narození dítěte a během jeho předškolního věku je ve státech západní Evropy 60% až 70% žen v domácnosti zatímco ve státech východní Evropy pracuje 50% až 60% žen v této době na plný úvazek. Zbytek je v domácnosti nebo pracuje na úvazek částečný. Stejný rozpor mezi těmito dvěma skupinami států pozorujeme v období školní docházky nejmladšího dítěte. V západních státech tehdy zůstává v domácnosti ještě 50% žen a 30% až 40% pracuje na částečný úvazek, ale v Evropě východní pracuje 70% žen na plný úvazek a doma zůstává v Polsku 24%, v České republice 15%, v Maďarsku 26% a ve východní části Německa 8% žen.

Poté, co děti opustí domov pracuje ve východní Evropě 75% až 90% žen na plný úvazek, v Maďarsku a Polsku zůstává 20% žen v domácnosti a v Německu pracuje 13% žen na částečný úvazek. V Evropě západní je situace odlišná: v domácnosti zůstává kolem 50% žen, z těch, které jdou do zaměstnání je kolem poloviny zaměstnáno na částečný pracovní úvazek.

Tabulka 1.: Rozložení pracovních závazků ve fázích rodinného cyklu - Česká republika (v %) [ISSP 94]

Fáze	Plný úvazek	Částečný úvazek	V domácnosti
I. - po sňatku před narozením dítěte	86,9	3,5	9,7
II. - nejmladší dítě v předškolním věku	49,9	19,2	30,9
III. - školní věk nejmladšího dítěte	68,2	16,8	15,0
IV. - po odchodu dětí z domova	91,7	3,1	5,1

8.2. Význam práce (profesní kariéry) ve spektru základních životních orientací

V mnohých sociologických výzkumech se již řadu let kladou otázky na to, co lidé považují ve svém životě důležité, k čemu by vedli svoje děti, jaké strategie vedou k dosažení úspěchu či ke spokojenému životu a pod. I když bývá formulačně otázka (baterie otázek) položena různým způsobem, vesměs jde o posouzení významu práce, rodiny, majetku, vzdělání, případně dalších oblastí pro naplnění života. Výsledná zjištění se výzkum od výzkumu příliš nemění: vždy se dozvíme, že pro část lidí je důležitější rodina, pro část práce, pro někoho je podstatný majetek, pro někoho jiné hodnoty. Historický čas nepochybně hraje roli při velkých systémových změnách, kdy dochází k přeměně celého hodnotového systému společnosti. Empirickou informaci o takovéto proměně podávají například výsledky z výzkumu [Stratifikace 1993], které dokládají, že mezi rokem 1988 a 1993 došlo k výraznému přehodnocení strategií vedoucích k úspěchu [Machonin 1996].

V našem rozboru půjde o zachycení (empirickou evidenci) současné situace společenského vědomí, současné diference názorů s důrazem na rozdílnost či shodu mezi muži a ženami, tak jak byla zaznamenána ve výzkumu [Rodina 96]. Dotázaných jsme se zeptali "co je pro Vás osobně důležité" a předložili jsme mu k posouzení baterii položek (viz tabulka 2). Každou z položek měl respondent ohodnotit na pětistupňové škále důležitosti (1=nejméně důležité...5 nejvíce důležité).

I když je možné sestavit na základě průměrných skóre pořadí položek podle důležitosti, je asi lépe hovořit o třech nesejně důležitých skupinách životních cílů: nejdůležitější je pro průměrného občana klidný rodinný život, na druhém místě je zajímavá a dobře placená práce (plus určitá vážnost a uznání) a na třetím místě je vše ostatní.

Tabulka 2. Průměrná skóre při hodnocení "co je pro Vás osobně důležité?" [Rodina 96]

	Průměr	Směr. odchylka
Mít co nejvyšší vzdělání a kvalifikaci	3,2	1,06
Mít čas na vlastní zájmy a koníčky	3,2	0,81
Mít zajímavou a užitečnou práci	3,7	0,94
Žít pro svoji rodinu a děti	4,0	0,90
Mít úspěch a uznání	3,4	0,92
Mít čas na přátele	3,1	0,82
Mít hodně peněz a dobře si žít	3,7	0,93
Žít klidně bez rizik a napětí	4,0	0,89
Starat se o domácnost	3,1	0,93
Pracovat na zahradě, upravovat (stavět) byt, dům	2,9	1,00

Vysoký rozptyl odpovědí ale upozorňuje na to, že "průměrný občan" je možná v tomto případě fikce. Nejspíš se názorové spektrum rozděluje do několika více či méně konkurujících si směrů. Zastánci průměrných (vyrovnaných) hodnot sice nepochybně existují, ale netvoří většinu, kterou obvykle s průměrem spojujeme.

Faktorová analýza (tři faktory, 60% vyčerpané variance) prokázala, že k sobě patří:

vzdělání + práce + úspěch (spojení s penězi je přitom zanedbatelné)

domácnost + dům + rodina + děti + klidný život

přátelé + peníze + zájmy

První obecnou orientaci by bylo možno označit jako **pracovní (výkonovou)**, druhou jako **rodinnou**, třetí jako **volnočasovou (mimopracovní)**. Připomínáme, že z podstaty faktorové analýzy vyplývá, že vydělené faktory jsou vzájemně nezávislé. To jinými slovy znamená, že **v oblasti hodnotových orientací neplatí zjednodušená představa, že vysoká orientace na práci musí znamenat nízkou orientaci na rodinu a obráceně.**

Pomocí tzv. faktorových skóre je možné "změřit" obecnou orientaci každého dotázaného. Jde o matematický konstrukt, který je váženou sumací odpovědí na otázky, které vstupují do té které dimenze. Konstrukce je provedena tak, aby na vyšetřeném souboru mělo faktorové skóre normální rozložení s nulovým průměrem a jednotkovou směrodatnou odchylkou. Faktorové skóre umožňují převést rozbor genderové podmíněnosti hodnotových orientací z jednotlivých položek do obecnější polohy. Jejich formální (statistické) vlastnosti dávají možnost využít řady analytických postupů, které na původní znaky nelze aplikovat.

Tabulka 3. Průměr faktorových skóre ve skupinách podle vzdělání a pohlaví [Rodina 96]

Vzdělání		Práce	Rodina	Volný čas
Základní		-,36	,17	,05
	Muži	-,19	-,16	,15
	Ženy	-,48	,44	-,02
Vyučení		-,10	,05	,07
	Muži	-,05	-,08	,13
	Ženy	-,17	,20	,01
Maturita		,21	-,11	-,05
	Muži	,41	-,30	-,03
	Ženy	,08	,00	-,06
Vysokoškolské		,50	-,20	-,22
	Muži	,51	-,40	-,33
	Ženy	,49	,07	-,07

Vcelku podává tabulka průměrných skóre ve vzdělanostních skupinách rozdělených ještě podle pohlaví očekávaný obraz o podmíněnosti jednotlivých orientací jak úrovní vzdělání, tak tím, zda jde o názor mužů nebo žen. Z vlastností faktorových skóre a velikosti vyšetřeného souboru (a příslušných podsouborů podle pohlaví a vzdělání) plyne, že pokud jsou rozdíly mezi průměrnými hodnotami v daných skupinách vyšší než 0,3, tak jsou statisticky významné. **S dosažením vyššího vzdělání statisticky významně roste význam pracovní oblasti a klesá (ne tak významně) orientace na domácnost a rodinu a také orientace na volný čas. Tato vazba je více "zesílena" v ženské linii, pokud jde o vzdělání.** Hodnota -0,48 u žen se

základním vzděláním znamená, že tato skupina přikládá pracovní oblasti ve svém životě velice nízkou důležitost, kdežto hodnota 0,49 u vysokoškoláček znamená opak (odpovídající hodnoty u mužů jsou -0,19, resp. 0,51). Je třeba zdůraznit, že rozdíly mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami v mužské i ženské linii v rodinné a volnočasové oblasti jsou často statisticky nevýznamné, a pouze v celkovém pohledu dokládají výše uvedený trend. **Uvnitř vzdělanostních skupin je ale vždy významný rozdíl mezi muži a ženami v rodinné orientaci.**

Za zdůraznění stojí porovnání mužů a žen se středoškolským a vysokoškolským vzděláním. Zatímco mezi vysokoškolsky vzdělanou populací není žádný rozdíl ve vysoké orientaci mužů a žen na vzdělání a úspěch, ženy se středoškolským vzděláním mají tuto orientaci průměrnou a statisticky významně nižší než muži stejného vzdělání. Zároveň se v obou vzdělanostních skupinách potvrzuje rozdílná hodnotová "angažovanost" mužů a žen v rodinných záležitostech. Tato data situují problém dvoukariérových manželství jednoznačně do manželských svazků vysokoškoláků a upozorňují na nesouměřitelnost v zaměřenosti na rodinu, domácnost a děti mezi vysokoškolsky vzdělanými partnery. (K tomu tématu více kapitola Dvoukariérová manželství).

Tabulka 4. Průměr faktorových skóre ve skupinách podle věku a pohlaví [Rodina 96]

Věkové skupiny		Práce	Rodina	Volný čas
18 až 29		,11	-,16	,22
	Muži	,30	-,48	,32
	Ženy	-,03	,08	,14
30 až 44		,19	-,01	,00
	Muži	,25	-,17	,00
	Ženy	,14	,15	,00
45 až 59		,05	-,10	-,10
	Muži	,06	-,27	-,04
	Ženy	,04	,07	-,16
60 a více		-,44	,28	-,12
	Muži	-,22	,12	-,12
	Ženy	-,62	,42	-,12

Věkové skupiny nám v určité míře vyjadřují i rodinný cyklus. Výsledek empiricky dokládá, že v oblasti významu práce a úspěchu se rozdílnost v názorech mužů a žen, zjištěná v nejmladší generaci, ve střední generaci postupně vyrovnává. Podobně se vyrovnává i postoj k významu rodiny a domácnosti, ovšem s tím rozdílem, že určitá názorová distance zůstává zachována.

8.3. Strukturace pracovní oblasti z pohledu mužů a žen

Postavení v práci je v našem pojetí klíčové pro posuzování společenského postavení (stratifikace) mužů a žen. V tomto ohledu má kromě objektivních charakteristik nepochybný význam i subjektivní vnímání vlastní pozice (sebezařazení). Jak jsme již zmínili v úvodních odstavcích, lze datově doložit, že v poloze subjektivní stratifikace společnosti není rozdíl mezi muži a ženami. Do jaké míry je tato shoda způsobena odvozováním individuálního sociálního postavení ze sociálního postavení rodiny (konkrétně zda a v jaké míře se v sebezařazení žen, ale možná i mužů uplatňuje to, co známe ze starých českých filmů v osloveních "paní doktorová", "paní továrníková"), se pokusíme empiricky ověřit na jiném místě naší studie (v kapitole 9). Zde se chceme věnovat otázce, do jaké míry je genderově podmíněno vnímání významu práce. Z předchozích odstavců víme, že pro vysokoškolsky vzdělanou část populace není stupeň orientace na práci, výkon a vzdělání ovlivněn pohlavím.

Ve výzkumu [Rodina 96] jsme se pokusili podrobněji rozkrýt význam práce (ekonomické aktivity), tak abychom překročili obvyklé konstatování, že práce je více či méně důležitou součástí života každého člověka. Pokusili jsme se kvantifikovat obvykle zjišťované "významy" práce: Dotázaný měl k dispozici 100 bodů, které měl rozdělit mezi šest výroků o práci podle stupně souhlasu s tím kterým výrokem. Do naší analýzy jsme nezahrnuli výroky "díky práci se mám čím zabývat", "práce mně umožňuje zajímavé kontakty s jinými lidmi", "práce je užitečný způsob, jak prospět společnosti", které ve srovnání s níže uvedenými výroky dostaly v průměru řádově nižší počet bodů (na rozdíl od obvyklého zjišťování přes škály důležitosti).

Strukturace práce je v celkovém pohledu, tj. bez rozlišení na profesní skupiny mezi muži i ženami vnímána velice podobně. Ve stejné míře (tj. zhruba u čtvrtiny mužů a žen) má práce především význam jako zdroj potřebných příjmů (průměr kolem 70 ze 100 možných bodů). Určitá část dotázaných zdůrazňuje význam práce pro společenské postavení a prestiž, jiná část význam práce jako takové. I tyto skupiny jsou v celku populace z hlediska podílu mužů a žen rovnoměrně zastoupeny. Podstatný rozdíl v názorech mužů a žen jsme zjistili v některých socioprofesionálních skupinách:

- Ženy **podnikatelky, ale i ženy s vysokou kvalifikací** (tzv. skupina vyšších odborníků, specialistů) daleko výrazněji zdůrazňují "nefinanční" stránky práce než muži ve stejném socioprofesionálním postavení. Jinými slovy to znamená, že ženy v uvedených skupinách v daleko větší míře zdůrazňují **seberealizační moment práce, že jejich emancipace v pracovní oblasti není nesena ekonomickou stránkou.**

Opačná situace je ve skupině rutinních nemanuálních pracovníků (úředníků, úřednic). V této skupině se potvrzuje, že **podstatným momentem pro práci žen na úřadech je finanční přínos.** Názorová rozdílnost mezi dotázanými muži a ženami nepochybně souvisí i s tím, že muži zde výrazně častěji pracují ve vedoucích funkcích (prestiž).

Za zmínku stojí i nejnižší míra uspokojení s obsahem práce žen v obslužné sféře (z defice skupiny jde především o obchod a služby nevýrobní povahy). Tato profesní skupina zjevně odráží typickou situaci ,kdy dvojitý příjem v rodině je nutností a pracovní místo pro ženu se nachází především s ohledem na dostupnost a délku pracovní doby.

Tabulka 5. Ohodnocení vybraných výroků podle profesního postavení a pohlaví: A. Práce mně přináší postavení a prestiž (v tabulce uvedeno procento lidí, kteří výroku přiřadili 20 a více bodů); B. Práce mně poskytuje potřebné příjmy (60 a více bodů); C. Práce je pro mne zajímavá sama o sobě a uspokjuje mne (21 a více bodů) [Rodina 96]

		A Postavení	B Peníze	C Uspokojení
Dělníci		17,2	37,0	14,8
	Muži	14,0	40,0	14,1
	Ženy	19,4	32,5	15,8
Úředníci		24,6	31,7	16,7
	Muži	38,5	26,9	15,4
	Ženy	21,0	33,0	17,0
Provozní pracovníci		24,6	27,0	18,3
	Muži	23,3	28,8	26,0
	Ženy	26,4	24,0	7,5
Odborní pracovníci		37,6	11,2	35,5
	Muži	34,6	14,0	30,8
	Ženy	41,1	9,0	41,1
Podnikatelé		43,1	14,7	30,4
	Muži	39,4	19,7	28,2
	Ženy	51,6	3,2	35,5
Celkem		27,1	26,2	22,0
	Muži	27,7	28,1	22,0
	Ženy	26,5	24,0	22,0

Pro podrobnější pohled na význam obvyklých aspektů práce využijeme údajů z výzkumu [Zaměstnanost 1994]⁵³, který byl kromě České republiky realizován ještě ve Velké Británii, na Slovensku a v Bulharsku. Mezinárodní rozměr výzkumu nám poslouží v poslední části této kapitoly k obecnějšímu zhodnocení našich zjištění.

Ke strukturaci různých aspektů práce z hlediska jejich důležitosti nám jako obvykle posloužila faktorová analýza. Rozsáhlý blok charakteristik se rozpadl do tří obecnějších okruhů:

možnost projevit iniciativu + možnost uplatnit schopnosti + zajímavost práce + rozmanitost práce
+ možnost zvyšování kvalifikace + pracovní perspektivy

jistota zaměstnání + dobrý plat + vztahy k nadřízeným + hmotné pracovní podmínky + pracovní kolektiv

nenáročné vytížení + délka pracovní doby + možnost volby pracovní doby + sociální výhody

⁵³ Jde o výzkum Institutu sociologických studií Fakulty společenských věd UK, týmu dr. Kuchaře. V České republice byl výzkum realizován v říjnu 1994 na kvótně reprezentativním výběrovém vzorku ekonomicky aktivní populace o velikosti 2009 dotázaných. Soubor dotázaných z Velké Británie má velikost 3855 osob, ze Slovenska 1000 a z Bulharska 2200.

Jednotlivé okruhy vyjadřují po řadě: **tvůrčí (seberealizační) aspekty práce, pracovní vztahy a materiální podmínky, vnějšíkové atributy práce**. Vydělení dvojích pracovních podmínek zdůrazňuje rozdílnost vnímání materiálních a "časových" (zde nejspíš v souvislosti s mimopracovní sférou) charakteristik.

Pokud neuvažujeme socioprofesionální zařazení či vzdělání, zjišťujeme, podobně jako ve výše uvedeném rozboru, svým způsobem překvapivý výsledek: **průměrné názory mužů a žen se v uvedených obecných aspektech práce v podstatě neliší. Rozdílnost, kterou bychom logicky očekávali v oblasti "vnějšíkových atributů práce", nebyla statisticky potvrzena.**

Tabulka 6. Průměrné faktorové skóre ve skupinách podle vzdělání a pohlaví [Rodina 96]

Vzdělání		Seberealizace	Materiální podmínky	Vnější atributy
Základní		,65	-,04	-,24
	Muži	,22	-,19	-,21
	Ženy	,83	,02	-,26
Vyučení		,12	-,06	-,09
	Muži	,10	-,04	,01
	Ženy	,15	-,08	-,24
Maturita		-,08	-,02	,06
	Muži	-,17	-,00	,24
	Ženy	-,01	-,05	-,09
Vysokoškolské		-,63	,37	,32
	Muži	-,68	,43	,43
	Ženy	-,56	,27	,15

V oblasti seberealizace v práci hraje hlavní (a vlastně jedinou) roli vzdělanostní úroveň. (Při profesním třídění jsme získali podobný výsledek - vzhledem k lepší možnosti komparace s údaji za Velkou Británii, viz tabulka 11, jsme dali přednost rozboru vzdělanostních rozdílů.). Jedinou výjimkou je diference názorů mužů a žen se základním vzděláním, která je nepochybně způsobena i věkovou strukturou této skupiny (převážně starší ročníky).

V oblasti materiálních podmínek práce jsme zjistili shodný postoj jak vzdělanostních skupin, tak uvnitř těchto skupin shodu mužů a žen. Výjimku tvoří vysokoškolsky vzdělaná část dotázaných, která klade na materiální podmínky práce menší důraz.

Oblast vnějších atributů práce vykazuje podobnou názorovou podmíněnost, či vlastně nepodmíněnost. Je tu ale určitý rozdíl: logicky očekávaný **vyšší důraz žen než mužů na časové nároky práce je patrný ve třech vzdělanostních skupinách** (s výjimkou osob se základním vzděláním) - rozdílnost průměrů není sice velká, ale je již statisticky významná.

Naše dosavadní poznatky by bylo možno shrnout do jednoduchého tvrzení, že v oblasti názorů na různé aspekty práce včetně strukturace pohledu na pracovní sféru nejsou větší či významnější genderové rozdíly.

8.4. Oblast práce v mezinárodním porovnání aneb jak daleko máme do Evropy

V úvodu jsme uvedli, že současný stav objektivních rozdílů mezi muži a ženami v oblasti práce je dlouhodobého charakteru, že většina věcí se ustavila dlouhodobým vývojem, který vedl k téměř úplné zaměstnanosti žen (vtažení žen do společenského pracovního procesu), k obecně přijímanému rozdělení pracovního trhu, k nekonfliktnímu vnímání možností a příležitostí uplatnění mužů a žen v pracovní sféře. V oblasti hodnotových orientací naše analýzy prokázaly, že genderová podmíněnost názorového spektra je minimální. Dá se předpokládat, že i tato oblast byla dlouhodobě utvářena uvedenými emancipačními procesy.

Transformace společnosti po pádu "reálného socialismu" a její nutná modernizace otevírá otázku, do jaké míry dané vztahy a postoje odpovídají měnícím se podmínkám, kde jsou či mohou být zdroje určitých napětí či konfliktů. Pokusme se empiricky doložit či alespoň ilustrovat pomocí porovnaní s Velkou Británií, kde a jak se v pracovní sféře česká společnost odlišuje nejen jako celek, ale především při odlišení mužů a žen. Je možné, že volba Velké Británie jako srovnávacího etalonu či reprezentanta rozvinuté (západoevropské) postindustriální společnosti není zcela nejvhodnější, ale jiná data podobného charakteru nemáme k dispozici. Ještě bychom v této souvislosti chtěli poznamenat, že další komparace, které výzkum [Zaměstnanost 1994] umožňoval, prokázaly téměř shodnou situaci (názorové klima) v České a Slovenské republice a jistou odlišnost Bulharska, s tím, že společné rysy postkomunistických zemí byly zcela zřetelné.

8.4.1. Objektivní situace v oblasti společenské dělby práce

Tabuka 7: Socioprofesní zařazení mužů a žen [Zaměstnanost 1994]

Velká Británie

	odborní pracovníci	rutinní nemanuál.	podnikatelé	mistři	kvalifikovaní dělníci	nekvalif. dělníci
Muži	37,6	8,8	4,4	6,2	19,5	23,7
Ženy	31,4	42,7	1,8	2,0	3,2	18,9
Celkem	34,7	24,4	3,2	4,2	12,0	21,5

Česká republika

	odborní pracovníci	rutinní nemanuál.	podnikatelé	mistři	kvalifikovaní dělníci	nekvalif. dělníci
Muži	25,2	2,7	20,6	7,0	31,4	13,1
Ženy	32,5	17,5	9,9	1,6	13,5	25,0
Celkem	28,9	10,2	15,2	4,3	22,4	19,1

Poznámka: V České republice je více méně podíl ekonomicky aktivních mužů a žen shodný, ve Velké Británii je podle daného šetření 55% mužů a 45% žen.

Socioprofesní struktura České republiky a Velké Británie je výrazně odlišná. V České republice je výrazně vyšší zastoupení kvalifikovaných dělníků a současně nižší zastoupení odborných a rutinních nemanuálních pracovníků, což odpovídá dosaženému stupni vývoje

národního hospodářství (podílu výrobních a nevýrobních sektorů a stupni jejich modernizace) a dokládá rozdíl mezi naší a vyspělou ekonomikou. Výrazný rozdíl v zastoupení podnikatelů je nepochybně dán tím, že mezi tento segment ekonomické aktivity se otevřel v České republice až po roce 1989 a dosud zde neproběhla nutná "koncentrace" sebezaměstnávajících se jednotlivců do životaschopných firem.

Genderové rozdíly mezi oběma zeměmi jsou také výrazné. Do jisté míry souvisí s rozdílným stupněm rozvoje obou ekonomik. Jistě se zde podílí nástup žen do průmyslových odvětví v padesátých a šedesátých letech, tzv. druhá industrializace, která orientovala Českou republiku na těžké strojírenství a vyvola nutnost nástupu žen do lehkého průmyslu. Tím vznikly určité feminizované obory (nejen v průmyslu), které se uchovaly prakticky do dnešních dnů. Jejich reprodukce byla podporována i školským systémem s jeho směrnými čísly (předepsanými počty studentů a učňů v dělení na dívky a chlapce v jednotlivých oborech).

Vzdělanostní struktura obou zemí je také výrazně odlišná (tabulka 8). Zde je třeba si uvědomit, že je vždy trochu problematické srovnávat odlišné vzdělanostní systémy. Vyjdeme-li z předpokladu o podobném stupni industrializace (technologické vyspělosti) pro šedesáté roky (starší generace), z restrukturalizace (modernizace) národního hospodářství ve prospěch terciárního a kvartérního sektoru, které nepochybně proběhlo v posledních dvaceti letech ve Velké Británii (střední a mladší generace), tak vzdělanostní struktura tomu odpovídá v poloze nejvyšších stupňů vzdělání. Rozdílnost v podílu osob se základním vzděláním a vyučením (ve prospěch České republiky) je dána důslednou institucionalizací vyučení v českém systému školství jako regulérního dvou až čtyřletého státně organizovaného vzdělávání, které pro uplatnění lidí v hromadné průmyslové výrobě nemělo vlastně smysl (od sedmdesátých povinná desetiletá školní docházka). Diference mezi muži a ženami je v obou zemích podobná, co se týče nižších stupňů vzdělání. Zatímco v Británii je shoda v mezi pohlavími u vyššího a vysokoškolského vzdělání, v České republice je nižší podíl vysokoškoláček. K vyrovnání podílu dochází až v posledních letech. Částečně je to dáno měnící se oborovou strukturou, která dříve odpovídala více "mužským" profesím, částečně působí určité vzorce chování (včetně demografických - časné sňatky, nízký věk matek při narození dětí), které "omezovaly" studium žen.

Tabulka 8: Vzdělanostní struktura ekonomicky aktivních mužů a žen [Zaměstnanost 1994]

Velká Británie

	Základní	Vyučení	Maturita	Vyšší	Vysokoškolské
Muži	31,6	28,3	13,1	11,1	15,7
Ženy	39,7	24,6	9,8	10,9	15,0
Celkem	35,4	26,6	11,6	11,1	15,4

Česká republika

	Základní	Vyučení	Maturita	Vyšší	Vysokoškolské
Muži	6,7	47,6	31,4	2,5	11,8
Ženy	13,7	37,1	36,3	4,4	8,5
Celkem	10,2	42,3	33,9	3,4	10,2

K dalším podstatným charakteristikám patří údaj o pracovní době. Jak dokládá následující tabulka, tento údaj vypovídá především o výrazně kratších pracovních úvazcích ve Velké Británii.

Tabulka 9: Průměrná týdenní pracovní doba v posledním měsíci (v hlavním zaměstnání) [Zaměstnanost 1994]

Velká Británie

	do 20	20 - 35	35 - 40	40 - 45	45 - 60	60 a více
Muži	1,6	10,7	48,8	15,3	19,7	3,9
Ženy	28,3	27,6	34,4	3,7	4,7	0,8
Celkem	14,6	18,8	41,9	9,7	12,5	2,4

Česká republika

	do 20	20 - 35	35 - 40	40 - 45	45 - 60	60 a více
Muži	1,4	4,6	18,0	35,0	36,1	5,0
Ženy	1,4	10,5	25,0	40,8	20,4	1,9
Celkem	1,4	7,5	21,5	37,9	28,2	3,4

- Ve Velké Británii pro muže platí, že čím vyšší vzdělání, tím kratší pracovní doba: 30% vyučených mužů pracuje déle než 45 hodin týdně, kdežto mezi vysokoškolsky vzdělanými muži je to jen 10%. A obráceně jen 6% vyučených mužů pracuje méně než 35 hodin, kdežto mezi vysokoškoláky je to více než 20%. Pro ženy platí opačná závislost, ovšem posunutá do kratší pracovní doby. Téměř 40% žen se základním vzděláním pracuje méně než 20 hodin v týdnu, kdežto mezi vysokoškolačkami je to jen 20%. Kompenzačních hodnot je dosaženo v kategorii 35-40 hodin.

- V České republice mezi muži není výraznějších rozdílů v délce pracovní doby, snad jen vyučení muži trochu více obsazují kategorii odpovídající zákonné pracovní době. Mezi ženami je situace složitější. Vysokoškolačky na jedné straně vykazují významější podíl zkrácených úvazků (20% oproti 10% ostatních), na druhé straně jich o třetinu více pracuje 45 a více hodin v týdnu (31% oproti 21% ostatních žen).

Poslední tabulka této části je určitým pokusem překonat nedostatky socioprofesionální struktury společnosti (tabulka 8), které vyplývají z toho, že příslušnost lidí do uvedených skupin je určována z jejich pojmenování vlastní profese, aniž by bylo zaručeno, že vykonávaná práce obecně představě o této profesi odpovídá. Zvláště v mezinárodním srovnání může pak dojít k situaci, kdy charakter práce stejně pojmenovaných profesí je natolik odlišný, že jejich zařazení do stejné skupiny (např. kvalifikovaných dělníků) je zcela chybné. Strukturace ekonomicky aktivní populace uvedená v tabulce 10 je provedena na základě převažující činnosti. Porovnáme-li struktury obou zemí, zjistíme že rozdíly jsou menší než dokládaly údaje o socioprofesionální struktuře. Základní zjištění se ale potvrzují: V České republice je vyšší zastoupení průmyslové práce (práce na stroji), nižší zastoupení služebního sektoru (péče o lidi), vyšší podíl žen zabývajících se průmyslovou prací.

Tabulka 10. Rozložení určitých typů práce mezi muži a ženami (uvedená "činnost" zabírá více než polovinu pracovní doby)

Velká Británie

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Muži	5,7	23,6	11,6	10,0	3,8	2,8	19,2	8,9	14,4
Ženy	31,1	35,7	5,5	0,2	2,5	0,4	13,9	0,8	9,9
Celkem	17,5	29,2	8,8	5,4	3,2	1,7	16,7	5,1	12,3

Česká republika

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Muži	4,0	21,2	13,8	11,4	1,2	11,4	8,6	10,1	17,9
Ženy	21,9	36,1	14,1	0,9	0,9	1,6	18,0	0,5	5,9
Celkem									

Legenda:

- 1 Péče o lidi, např. nemocné, o mladé
- 2 Věnuji se zákazníkům nebo klientům přicházejícím z venku
- 3 Pracuji na stroji
- 4 Pečuji o stroje nebo dopravní prostředky
- 5 Pracuji na montážní lince
- 6 Kontrola zařízení
- 7 Obstarávání nebo zpracování informací
- 8 Řízení dopravních prostředků
- 9 Organizace práce druhých

V obou národních souborech bylo zhruba kolem 20% dotázaných, u kterých ani jedna z uvedených činností nepřevažovala. Podíl mužů i žen v této skupině nezařazených byl zhruba půl na půl. Podrobnější analýzy ukázaly, že popsat svoji práci kombinací uvedených kategorií činností nemohlo kolem 20% dotázaných v českém souboru a 7% britského souboru. 40% dotázaných Britů odpovědělo, že v jejich práci je přítomno 3 a více uvedených činností, mezi Čechy to bylo 20%. Tato rozmanitost práce byla o polovinu více zastoupena mezi muži a to v obou národních souborech.

Tyto dodatečné informace ukazují v čem, z hlediska obsahu a charakteru práce, také spočívá rozdílnost dosaženého stupně rozvoje obou ekonomik.

Pro genderové rozdíly je také podstatná informace o nižším zastoupení českých žen v řídicích funkcích (a to v situaci, kdy většina britských žen pracuje na částečný úvazek).

8.4.2. Postoje a názory

Na otázku "zda by dotázaný pracoval, kdyby měl dostatek peněz na živobytí podle svých představ" odpovědělo "ano" 68% Britů a 59% Čechů. Názorová rozdílnost mezi muži a ženami byla pouze v českém souboru: pracovalo by 62% mužů a 56% žen. Tato odpověď byla pochopitelně profesně podmíněna: mezi vysokoškolsky vzdělanými muži a ženami v obou národních souborech nebyl žádný rozdíl - pracovalo by 80% dotázaných. I když

jde jen o postoj, který může nepochybně být určitou stylizací, práce v obou populacích je podstatnou životní hodnotou. Uvědomíme-li si v této souvislosti, že situace českých žen s jejich plnohodnotným pracovním nasazením (alespoň co se týče času stráveného v práci) je odlišná, než je tomu v Británii (a podobně ve všech západních zemích viz další údaje z mezinárodních šetření v části o dělbě rolí), je zjevné, že situace je v obou zemích obdobná. To potvrzuje i shoda názorů nejkvalifikovanější části dotázané populace.

Výsledky faktorové analýzy baterie otázek hodnotících důležitost různých aspektů práce - britský soubor:

dobrý plat + jistota zaměstnání + sociální výhody + pracovní perspektivy + možnost zvyšování kvalifikace + hmotné pracovní podmínky

možnost projevit iniciativu + možnost uplatnit schopnosti + zajímavost práce + rozmanitost práce

nenáročné vyřízení + délka pracovní doby + možnost volby pracovní doby

dobrý pracovní kolektiv + vztahy k nadřízeným

V průměrných hodnoceních jednotlivých položek byly zjištěny následující národní rozdíly. Dotázaní Britové kladou statisticky významně vyšší důraz na vztahy k nadřízeným, na možnost projevit iniciativu, na to, aby práce byla zajímavá a výrazně vyšší důraz na možnost zvyšování kvalifikace. Češi naopak zdůrazňují pracovní perspektivu a dobrý plat. Názory mužů a žen jsou v obou souborech navzájem podobné. Pouze ženy v britském souboru kladou výrazně vyšší důraz na vyhovující časové parametry práce. To odpovídá tradované představě o významu těchto aspektů práce z důvodů skloubení péče o domácnost a děti s pracovní (výdělečnou) činností. Údaje o českých ženách tuto představu nepotvrzují. Zřejmě u nás většina žen pracuje na plný pracovní úvazek s tím, že kratší úvazek není možný nebo je finančně nevýhodný, a tato realita ovlivňuje výsledný postoj.

Vydělené faktory daleko důsledněji, než bylo zjištěno v českém souboru, rozdělují jednotlivé aspekty práce do zcela logických skupin: **podmínky práce, práce sama o sobě, časové nároky, vztahy na pracovišti**. V názorech dotázaných Britů nedochází k propojení humanitních prvků práce s možnostmi individuální kariéry a hlavně k propojení vnějškových podmínek se vztahy na pracovišti. První odlišnost je zřejmě dána zažitými liberálními principy (možnost kariéry je nutně vnějškovým atributem a má podobný charakter jako dobrý plat). Druhá odlišnost upozorňuje na to, že vztahy na pracovišti jsou u nás vnímány ve spojitosti s finančními (materiálními) aspekty práce (dobré vztahy s nadřízeným, dobré pracovní podmínky), což může být důsledek dlouhodobé zkušenosti z fungování podniků v plánovitém hospodářství.

Celkově je rozdílnost mezi názory mužů a žen na základní atributy práce větší než je tomu v české populaci. Projevuje se v první řadě ve výrazně vyšších nárocích mužů z nižších vzdělanostních skupin (mimo univerzitně vzdělaných) na pracovní podmínky. Dále byl potvrzen očekávaný požadavek žen především s nižším vzděláním, aby si mohly volit časové parametry práce. V tomto ohledu se liší i univerzitně vzdělané ženy od svých mužských protějšků s tím rozdílem, že jejich postoj je indiferentní, kdežto muži to nepokládají za

důležité. Poslední **podstatný rozdíl spočívá v tom, že ženy ze všech vzdělanostních skupin kladou důraz na dobré vztahy na pracovišti. To odpovídá tradované představě o hodnotě pracovních (společenských) kontaktů pro ženy z rozvinutých západních zemí (práce umožňuje opustit uzavřenost rodiny).** Vzdělanostně kvalifikační dimenze má obdobný význam jako v české populaci v hodnocení humanitních atributů práce. Podstatným zjištěním je shoda názorů mužů a žen se základním (nedůležité) a vysokoškolským vzděláním (vysoce důležité) na obsah práce. Z našeho pohledu je zajímavá skupina osob s vyšším vzděláním (odpovídá současnému bakalářskému stupni), ve které ženy spíše názorově inklinují k vysokoškolačkám, kdežto muži se od vysokoškoláků odlišují (zvláště výrazné je to v oblasti podmínek práce).

Tabulka 11. Průměrné faktorové skóre ve skupinách podle vzdělání a pohlaví

Vzdělání		Materiální podmínky	Obsah práce	Pracovní doba	Vztahy
Základní		-,06	,40	-,21	-,07
	Muži	-,37	,40	,10	,15
	Ženy	,18	,40	-,49	-,26
Vyučení		-,10	,08	,00	-,06
	Muži	-,32	,02	,22	,10
	Ženy	,15	,14	-,24	-,27
Maturita		-,01	-,20	,18	,11
	Muži	-,08	-,14	,35	,29
	Ženy	,09	-,29	-,08	-,15
Vyšší		-,00	-,44	,19	,06
	Muži	-,17	-,38	,38	,37
	Ženy	,19	-,51	-,01	-,29
Vysokoškolské		,38	-,57	,22	,17
	Muži	,35	-,58	,38	,36
	Ženy	,41	-,57	,03	-,05

Výsledky potvrzují, že česká společnost je v oblasti práce daleko méně genderově diferencovaná, než je západní standart. I když je velice pravděpodobné, že s postupem restrukturalizace a modernizace národního hospodářství dojde k přiblížení profesní a vzdělanostní struktury k "západní" současnosti (k prohloubení gendrových rozdílů), je otázkou, do jaké míry se toto přiblížení promítne do postojů a názorů. Zatím z otázek, které zjišťovaly, co po roce 1989 nabylo z různých aspektů práce na důležitosti, vyšlo, že podstatně důležitější jsou platové podmínky a jistota zaměstnání (muži i žen shodně). To sice vypovídá o tom, že si naši dotázaní uvědomují ekonomický význam práce v tržně (a spotřebně) orientované ekonomice, ale tento aspekt dotázaní Britové nezdůrazňují. Pravděpodobným klíčem k projevení názorových rozdílů je snížení pracovních úvazků žen (netýká se žen s univerzitním vzděláním). Nutnost dvojího (nezkráceného) příjmu pro zabezpečení přijatelné životní úrovně rodiny tomuto kroku brání.

Co určuje postavení žen v stratifikačním systému?

Jadwiga Šanderová

Není otázka ženská, je jen otázka lidská...

T. G. Masaryk

V pozadí této kapitoly stojí přesvědčení, že problém umístění žen ve stratifikačním systému nelze řešit odděleně od úvah o sociální stratifikaci obecně a že tedy nejde o jakousi, možná snad uměle vyvolanou, „ženskou otázku“. Rozhodnutí, nakolik sociální postavení vdaných žen souvisí s postavením jejich partnerů, je implicitně obsaženo v teoretickém uchopení problému sociální stratifikace současných kapitalistických (a postkomunistických) zemí obecně. Práce má kromě závěru, který je krátkou úvahou o možnostech výzkumu sociální stratifikace, tři části. V první, nejkratší, stručně charakterizují literaturu zabývající se postavením žen v současných kapitalistických společnostech. Ve druhé, která představuje jádro práce, se soustředí na sociálně ekonomický aspekt tohoto problému. V návaznosti na probíhající diskuse jej redukuje na tři klíčové otázky, na něž také nabízím odpověď. Konečně třetí část je zamyšlením nad rodícím se novým stratifikačním systémem u nás. Celý text je míněn jako výchozí obecná hypotéza pro další výzkumnou aktivitu a je nepochybně diskusní. Potěší mne, pokud vyvolá reakci.

9.1. Současný stav diskuse.

Ackerová a Haughová, které v roce 1973 nezávisle na sobě podrobily zdrcující kritice výzkum sociální stratifikace omezující se na populaci mužů, snad ani netušily, že tím k nesčetné řadě „stratifikačních sporů“ přidávají další, který se stal „snad nejkontroverznějším v této výzkumné oblasti“ [Zipp a Plutzer 1996; 234] a o němž se vedou živé spory dodnes. Szelényiová v nedávno publikovaném sborníku klasických textů týkajících se sociální stratifikace [Grusky 1994] identifikuje celkem jedenáct přístupů k řešení problému postavení žen ve společnosti a rozděluje je do dvou základních skupin v závislosti na tom, zda ten který autor považuje za základní analytickou jednotku stratifikačního systému individuum nebo rodinu.

Rodinu považují za základní jednotku stratifikačního systému především stoupenci tzv. *konvenčního přístupu*: sociální postavení rodiny (a tudíž i žen) se odvozuje od postavení živitele rodiny, jímž je muž. Toto pojetí tedy ženám zcela upírá vlastní sociální status. V jeho rámci Szelényiová dále rozlišuje dva směry, které se liší zdůvodněním takového postupu. Uvádí jednak *funkcionalisty* (zejména [Parsons 1954]), kteří své teorie formulovali v době, kdy typickým zaměstnáním žen byla péče o domácnost. Takovou situaci považovali za funkční, neboť byli přesvědčeni, že eliminuje konkurenci mezi partnery a posiluje stabilitu rodiny. Druhý typ zdůvodnění konvenčního přístupu nazývá Szelényiová *liberální* a jako typický příklad uvádí J. H. Goldthorpa, který ještě začátkem 80. let [Goldthorpe 1983] souhlasil s názorem, že postavení ženy v třídní struktuře je odvozeno od postavení jejího manžela. Byl tehdy přesvědčen, že vzdor růstu zaměstnanosti žen je muž i nadále hlavním živitelem rodiny a prostředníkem mezi rodinou a společností, protože zaměstnání ženy má spíše doplňkový a epizodický charakter. Je však třeba poznamenat, že dnes spolu s Eriksonem [Erikson, Goldthorpe 1992] odvozuje postavení rodiny od zaměstnání toho z partnerů, který stojí ve

stratifikačním systému výše. Konvenční přístup tak dnes patří spíše minulosti a nahradil jej přístup, který Szelényiová nazývá *model dominantního* a za jehož typické představitele považuje Eriksona [1984] a Wrighta [1989a]. Třetí přístup, jehož stoupenci považují za jednotku stratifikačního systému rodinu, nazvala *model sdružené (joint) klasifikace* (sociální postavení rodiny se odvozuje od zaměstnání obou partnerů).

Na pomezí individualizujícího a „rodinného“ přístupu se podle názoru Szelényiové pohybuje *marxistický model*, který pracuje s rodinou i individuí. Zdůrazňuje, že pováleční marxisté na rozdíl od klasiků neumísťují ženy na periferii třídního systému, ale považují je za součást kapitalistického uspořádání společnosti. Ženy podle tohoto názoru totiž usnadňují vykořisťování mužů, ačkoli samy vykořisťovány v klasickém slova smyslu nejsou (socializují děti pro submisivní roli v kapitalistických vztazích autority [Horkheimer 1982]; poskytují mužům emocionální únik z chladného kompetitivního prostředí [Lasch 1977]; představují rezervní armádu práce [Beechey 1977]).

Autoři, kteří považují za základní jednotku individuum, pracují podle Szelényiové s dvěma základními typy modelů. Jsou to *modely založené na výrobě* (production-based models) a *modely duálních systémů*. Představitelé první skupiny určují sice třídní postavení zaměstnaných žen na základě jejich zaměstnání, ale ženy v domácnosti nepovažují za účastníky trhu práce, a tudíž je ignorují ([Sewell, Hauser a Wolf 1980]; [Hout 1988]; [Payne a Abbott 1990]). Muži v tomto typu výzkumů nerepresentují rodiny, ale pouze sami sebe. Jde tedy o přístup, vůči němuž je výše zmíněná kritika Ackerové (sociální fenomén zkoumaný jen na polovině společnosti) nejpriléhavější.

Modely duálních systémů dělí Szelényiová opět do dvou skupin. Jsou to jednak tzv. *patriarchální modely* a modely považující práci v domácnosti za produktivní činnost rovnocennou práci v zaměstnání (*Domestic Mode of Production Models*). Představitelé obou přístupů kladou důraz na význam ženské role v rodině, zejména v domácnosti. Odpovědnost za chod domácnosti znevýhodňuje ženy v konkurenčním boji o lukrativní pracovní místa, což vede k segregovanému pracovnímu trhu podle pohlaví a odtud k nižšímu platovému ocenění práce v „ženských sektorech“. Ženy jsou tak nutně závislé na mužích [Hartmann 1981]. Patriarchální modely se zaměřují na vztahy mezi muži a ženami obecně, bez zvláštního zřetele k ženám vstupujícím na trh práce [Millet 1970], [Chodorow] 1978; [O'Brien 1981] a [Firestone 1970]. Podle mého názoru to jsou především představitelky radikální větve feminismu. Tak například Firestoneová hovoří o tom, že muži vykořisťují ženy a pohlaví je tak vlastně třídotvorným faktorem.⁵⁴ Stejně jako předpokladem zrušení tříd je dočasná diktatura proletariátu, je podle jejího názoru pro zrušení podřízeného postavení žen vůči mužům nutná vzpoura žen, svého druhu „underclass“. Konečným cílem takové revoluce má být eliminace práce (a tudíž zrušení dělby práce) prostřednictvím kybernetizace výroby [Firestone 1970].

Konečně představitelky posledního modelu, k němuž se hlásí i autorka citovaného přehledu, považují běžně používaný třídní model za nevyhovující a reformulují pojem třídy v tom smyslu, že vymezují práci v domácnosti jako specifickou sféru národního hospodářství a včleňují do stratifikačního systému i ženy v domácnosti, které jsou v běžných třídních schématech ignorovány [Harrison 1973;], [Delphy 1984;] [Szelényi 1992].

Z tohoto přehledu je snad dostatečně zřejmé, že literatura zabývající se postavením žen ve společnosti je velmi bohatá a tematicky pestrá. Komplikovanost kategorizace Szelényiové podle

---

⁵⁴ V souvislosti s tímto typem tvrzení poznamenal Wright [1989; ...], že pokud bychom trvali na tom, že pojem rodu musí být propojen s pojmem třída, měli bychom opustit oba a nahradit je pojmem jedním, který by třeba mohl znít *clender* (odvozeno od *class* a *gender*).

mého názoru vyplývá z její snahy „pokrýt“ veškerou literaturu zabývající se postavením žen ve společnosti. V této souvislosti považuji za užitečné rozlišení dvou základních aspektů sociální nerovnosti, které provedla Fraserová [Fraser 1997]. Na jedné straně je to nerovnost spíše kulturní povahy, tj. symbolické vymezení části společnosti (žen, etnika) jako nerovnoprávného, a na straně druhé nerovnost socioekonomická čili distributivní (blíže viz [Fraser 1997]). Jednotlivé práce se pak zpravidla zaměřují jen na jeden z těchto aspektů.

Práce zabývající se kulturním aspektem nerovnoprávného postavení žen poukazují na snížené možnosti uplatnění žen a nedostatečné ocenění jejich péče o děti a domácnost plynoucí z kulturní dominance mužů. Gender je zpravidla považován za vztah, především však za sociální konstrukci, a pozornost se přesouvá od chování konkrétních mužů a žen k historicky a kulturně konstruované maskulinitě a feminitě (historickou analýzu tohoto typu viz např. [Witz 1990]). Charakteristika vztahů mezi muži a ženami jakožto vztahů mocenských dnes ustupuje do pozadí ve prospěch analýzy procesů, které vedou k této konstrukci a k politice zatížené předsudky ve vztahu k mužům a ženám. Radikální „patriarchální teorie“ jsou stále častěji charakterizovány jako statické (např. [Acker 1989] nebo [Pollert 1966]). Často se lze také setkat s různými případovými studii z oblasti zdravotnictví a úřadů, kde se ženy kumulují v méně výhodných pozicích (např. [Davies 1996], [Bologh 1990], [Pringle], jejichž cílem je odhalit konkrétní procesy, které komplikují přístup žen k lukrativním zaměstnáním. Jako příklad lze uvést studii Daviesové [1996], která využila Collinsova pojetí sociální západky (tzv. credentialismus) [Collins 1979]⁵⁵.

Pro úplnost je třeba zdůraznit, že práce zabývající se tímto problémem nevedou vždy k závěru o jednoznačné diskriminaci žen. Například William a kol. [1980] poukazují na fakt, že jde o výsledky složitého procesu, v jehož rámci jsou v některých etapách životního cyklu zvýhodněny ženy a v jiných muži. Ačkoli z hlediska alokace mužů a žen do stratifikačního systému lze pozorovat nápadné rozdíly, celkové zisky plynoucí z dosaženého vzdělání jsou v zásadě stejné. Ženy mívají o něco vyšší status než muži na počátku pracovní dráhy, zatímco ve střední etapě života mají vyšší status muži (krom toho v postavení žen byla zjištěna nižší variance než v postavení mužů). Ženy totiž ve své většině nastupují do nemanuálních zaměstnání, zatímco muži nastupují daleko častěji do zaměstnání manuálních. Ačkoli tedy mají z hlediska počtu let strávených ve škole stejné vzdělání jako ženy, jejich status je na počátku pracovní dráhy nižší. Na druhé straně však zaměstnání, do nichž nastupují ženy, poskytují daleko méně mobilních šancí a situace se tak ve střední etapě životního cyklu obrací v neprospěch žen. Svůj vliv zde samozřejmě má i fakt, že většina žen záhy po zahájení pracovní kariéry zaměstnání na čas opustí. Tato skutečnost však zároveň poněkud paradoxně přispívá k tomu, že po svém návratu do zaměstnání ženy lépe zhodnotí své formální vzdělání, na něž jsou nuceny se spolehnout, protože vstupují na trh práce bez větších pracovních zkušeností. Muži staví daleko více na praktických zkušenostech.

Jakkoli vůbec nepochybují o tom, že kulturní (symbolický) a socioekonomický aspekt postavení žen spolu výrazně souvisejí, považují za rozumné, zejména v situaci, kdy se potýkáme s poměrně velkou variabilitou názorů na tento problém, vést úvahy o těchto dvou aspektech prozatím odděleně. Nadále se proto budu věnovat aspektu socioekonomickému, a to konkrétně problému, nakolik určuje pozici vdaných zaměstnaných žen ve stratifikačním systému postavení jejich partnera a nakolik jejich vlastní pracovní zkušenost.

---

⁵⁵ Již několik let si lámu hlavu, jak tento pojem přeložit do češtiny. Obávám se, že řešení, které jsem zvolila (pojem nepřeložit) je to z nejspatnějších, bude-li totiž počestně na kredencialismus, bude nezasvěcenému zcela nepochopitelný (jen málokdo si spojí kredenc s credential). Celý problém snad lze řešit pouze opisem „kvalifikace na základě osvědčení“.

9.2. Ženy ve stratifikačním systému: tři klíčové otázky.

V diskusi o umístění žen ve stratifikačním systému vidím, podobně jako Szelényiová, dva základní teoretické přístupy, které se liší tím, co jejich představitelé považují za základní analytickou jednotku jednotlivých segmentů stratifikačního systému: individuum nebo rodinu. Ti, kdo považují za tuto jednotku individuum, určují sociální postavení bez ohledu na pohlaví a bez ohledu na postavení životního partnera (např. Abbott 1987), [Stanworth 1984] a [Walby 1986]). Ti, kdo považují za jednotku analýzy rodinu, pracují buď s neokonvenčním modelem ([Goldthorpe a Erikson 1992a, 1992b] a [Evans 199]), nebo s modelem sdružené klasifikace ([Britten a Heath 1983] [Heath a Britten 1984], [Hayes a Jones], [Hayes a Jones 1992a], [Wright 1989], [Leilufsrud a Woodward 1988], [McRae 1986]. V rámci obou těchto přístupů si někteří autoři (autorky) kladou otázku, zda lze hierarchii zaměstnání, která byla konstruována pro potřeby analýzy mužské populace, bez jakýchkoli úprav použít pro určování sociálního postavení žen.

Jinými slovy, dříve než přikročíme k analýze sociální stratifikace celé populace (tj. včetně žen), je třeba rozřešit tři dilemata:

1. Máme se zabývat jednotlivci nebo rodinami (případně jednotlivci v rodinách [Marshall a kol. 1988], [Zipp, Plutzer 1996])?
2. Pokud se rozhodneme pro rodiny, budeme odvozovat jejich postavení od postavení toho z manželského páru, jehož status je vyšší, nebo je třeba vést v patrnosti zaměstnání obou partnerů?
3. Bez ohledu na to, jak jsme se rozhodli v předešlých dvou případech, je třeba uvážit, zda struktura zaměstnání mužů je ekvivalentní struktuře žen, tj. zda z každého zaměstnání plyne mužům i ženám stejné sociální postavení.

9.2.1. Individuum nebo rodina?

To, jakou jednotku analýzy (individuum versus rodina) zvolíme, záleží především na tom, zda se přikloníme k hierarchickému (spíše konsensuálnímu) nebo třídnímu (spíše konfliktualistickému) pojetí sociální stratifikace. Zastánci hierarchického pojetí, kteří popisují stratifikační systém vyspělých společností západního typu jako hierarchii vrstev, volí zpravidla individuum. Ti, kdo hájí třídní pojetí, volí rodinu. Otázkou zůstává, zda jde o přístupy konkurenční či komplementární. Někteří autoři totiž považují oba přístupy za relevantní, protože podle jejich názoru odrážejí různé stránky sociální strukturace soudobých vyspělých zemí a každý z nich je vhodný pro analýzu jiných typů problémů [Dahrendorf 1959], [Ossowski 1963] [Lenski 1967,] [Crompton 1993], [Sorenson 1994]. Lze se ovšem setkat i se v zásadě historicistním názorem, a to, že třídy jsou postupně se vytrácejícím reliktem minulosti a že tedy třídní přístup stále méně a méně odpovídá realitě [Clark a Lipset 1991].

Ti, kdo charakterizují hierarchický a třídní přístup jako komplementární, vesměs třídy považují za výraz určitého konfliktu, který je ve společnosti vždy přítomen, byť většinou jen latentně. Zároveň si jsou však vědomi, že žádná společnost nemůže existovat bez určité míry konsensu ohledně sociálních nerovností. Na takovém konsensu je založena hierarchie vrstev. Bohužel je třeba konstatovat, že zastánci tohoto kompromisního názoru se zpravidla nevěnují empirickému výzkumu a omezují se na obecné formulace, spíše proklamativního charakteru, aniž by se blíže zmínili o konkrétní podobě stratifikačního systému vyspělých kapitalistických

společností a o tom, jaký je mezi vrstvami a třídami vztah. Například Dahrendorf hovoří o dvou pohledech na sociální strukturu, které nelze propojit. Lenski hovoří sice o třídách, ty jsou však v jeho pojetí klasickými sociálními kategoriemi (tj. vrstvami). Sorenson považuje vrstvy za vhodné pro popis struktury a variability postavení na trhu práce a třídy pro analýzu životních šancí. Cromptonová se pak omezuje na ne mnoho říkající konstatování, že není zapotřebí nových teorií a metod, jako spíše flexibilního přístupu, který by odrážel provázanost různých aspektů sociální stratifikace v celé její úplnosti.

Máme-li se však rozhodnout, zda budeme považovat za analytickou jednotku stratifikačního systému rodinu či individuum, nemůžeme se podle mého názoru obejít bez vstupní (byť jen hypotetické) představy o tom, s jakými konkrétními segmenty je třeba v stratifikačním systému počítat, jak jsou uspořádány a kudy vedou jejich hranice.

Nesčetná řada výzkumů ukázala, že každý stratifikační systém lze úspěšně popsat jako hierarchické uspořádání většího či menšího počtu sociálních kategorií vymezených sociálně ekonomickým statutem (vrstev). Takový popis však (jak už bylo mnohokrát konstatováno) nezachytí nositele latentního napětí ve společnosti, které určuje politický život, případně provokuje změny sociální struktury. Na druhé straně třídní přístup vychází z ne příliš realistické představy, že třídní struktura se týká celé populace. Zatímco tedy zastánci hierarchického přístupu ponechávají stranou své pozornosti důležitá sociální uskupení, zastánci třídního přístupu vidí třídy i tam, kde nejsou. Nejobecněji řečeno, stratifikační systém vyspělých společností je tvořen vrstvami a třídami, přičemž vrstvy jsou sociálními kategoriemi, tj. mechanickými souhrny individuí, která mají podobné sociálně ekonomické charakteristiky (příjem, prestiž, postavení v řízení, charakter práce či obecně tzv. sociálně ekonomický status). Jejich počet a hranice jsou výsledkem arbitrárního rozhodnutí (jsou proto jednoznačně určené a zcela zřetelné). V důsledku této arbitrárnosti je v zásadě velmi snadné každému zcela jednoznačně přiřadit konkrétní vrstvu a takto beze zbytku „roztřídit“ veškeré obyvatelstvo (zpravidla však pouze ekonomicky aktivní).

Naproti tomu třídy nejsou mechanickým souhrnem individuí. Kromě toho, že příslušníci určité třídy sdílejí podobné postavení ve vlastnických a/nebo tržních vztazích [Pakulski 1993; 134], představují tzv. demografickou identitu [Goldthorpe 1988; 327-351] či třídní (generační) kontinuitu [Parkin 1971; 48-78], je pro ně typická relativně nízká inter i intragenerační mobilita a sociální blízkost (uzavírání sňatků a přátelské vazby jsou pravděpodobnější v rámci třídy než mezi třídami). Podobné objektivní podmínky a životní šance spolu s generační kontinuitou a sociální blízkostí pak mohou (alespoň potenciálně) nalézt svůj výraz nejen v podobném životním stylu, ale i v utváření specifické subkultury, hodnotového systému a životních strategií (habitu, milieu apod.), což se může projevit v pocitu určité sounáležitosti („my“ a „oni“), blízkých politických názorech, postojích a jednání. Tyto subkultury pak mohou nalézt svůj výraz i v určitých třídních ideologiích, které do jisté míry vyvolává a ovlivňuje činnost jednotlivých politických stran, hnutí, odborů apod. Zmíněné ideologie se dnes liší především tím, zda podporují spíše neviditelnou ruku trhu nebo státní intervencionismus, v podobě tzv. neosocialismu [Porket 1997]. Souvisí to s určitou životní filosofií, s níž se člověk ztotožňuje zejména v průběhu socializačního procesu a která je dále podporována či korigována na základě životních zkušeností (reálných i pociťovaných životních šancí). Velmi zjednodušeně řečeno: víra v optimální fungování neviditelné ruky se pojí s přesvědčením, že především každý sám je strůjcem svého osudu, což vede spíše k individualismu, podpora neosocialismu plyne z přesvědčení, že není-li chod společnosti řízen, část společnosti na to doplácí, což vede spíše ke kolektivismu.

Příklon některé z těchto sociálních optik samozřejmě nezřídka souvisí i s jednotlivými charakteristikami vymezujícími vrstvy, protože třídní struktura není na hierarchii vrstev zcela nezávislá, byť ji na ni nelze přímo převést. Stručně řečeno třídy jsou podmnožinou hierarchie vrstev a nejsou lineárně uspořádány. „Třídní mapy“ či schémata, která zahrnující celou populaci, podporují přesvědčení některých autorů, že nic takového jako výše vymezené třídy v dnešních vyspělých společnostech reálně neexistuje a že i hranice mezi třídami jsou (stejně jako mezi vrstvami) výsledkem arbitrárního rozhodnutí badatele.

Tento názor zastávají například autoři tzv. Cambridžské škály zaměstnání ([Stewart, Prandy a Blackburn 1980], [Prandy 1990] a [Prandy a Blackburn 1997]), která konkuruje Goldthorpovu třídnímu schématu. Z hlediska teoretických východisek se tvůrci této škály pohybují na pomezí hierarchického a třídního přístupu. Jednotlivá zaměstnání totiž seskupili do hierarchicky uspořádaných skupin na základě výpovědí respondentů o zaměstnání jejich partnerů a nejbližších přátel. Zároveň však tvrdí, že stratifikační systém je kontinuální hierarchií skupin zaměstnání, mezi nimiž lze určit hranice jednotlivých tříd jen arbitrárním rozhodnutím. Na základě řady analýz, v nichž porovnávali Cambridžskou škálu s Goldthorpovým třídním schématem, dospěli k přesvědčení, že třídy jakožto reálné entity s jasně vymezenými hranicemi neexistují. Všechny pokusy zakotvit stratifikaci nebo třídy v objektivních ekonomických podmínkách považují za mylné. Podle jejich názoru představují tyto podmínky pouze jeden z aspektů třídní struktury, v žádném případě však nejde o determinantu sociálních vztahů, jejichž skutečným výrazem jsou reálné interakce mezi lidmi. Cambridžská škála podle přesvědčení svých tvůrců poskytuje na rozdíl od Goldthorpova schématu zcela nezávislý obraz stratifikačního systému, neboť apriori nepředpokládá ani existenci, ani neexistenci tříd. Goldthorpovo schéma považují za sice vcelku dobrý nástroj popisu stratifikačního systému, nikoli však za důkaz existence tříd jakožto diskrétních homogenních uskupení se zřetelnými hranicemi ([Prandy 1990]; [Prandy a Blackburn 1997]). Toto svoje přesvědčení opírají především o zjištění, že Goldthorpovo třídní schéma silně koreluje s Cambridžskou škálou. Je však třeba zdůraznit, že tato korelace činí 0,5, což neznamena nic více a nic méně než to, že třídní struktura není nezávislá na hierarchii vrstev. Jádro problému tkví podle mého názoru v tom, že Goldthorpe vychází ze zamlčeného předpokladu, že společnost je třídně strukturovaná jako celek. Stručně řečeno, v Goldthorpově schématu jsou ztotožněny „třídy na papíře“ [Bourdieu 1984; 4] s reálnými (aktuálními) třídami.

S názorem, že je třeba opustit představu tříd jako reálných sociálních skupin s jasně vymezenými hranicemi, nelze než souhlasit. Jasně vymezené hranice mezi třídami totiž implikují sociální uzavřenost, tj. tedy spíše kastovní či stavovské uspořádání. Typickým znakem třídy ve srovnání s kastou či stavem je kromě odlišného institucionálního zakotvení právě relativní otevřenost, tj. určitá propustnost třídní struktury (a tudíž určitá nejasnost či „rozmazanost“ jejích hranic). Řada autorů (za všechny jmenujme Goldthorpa a Bourdieua) však dosti přesvědčivě ukázala, že v rámci těchto nepřilíš zřetelných hranic lze nalézt sociální uskupení se zřetelnou generační kontinuitou a specifickou subkulturou. Je silně pravděpodobné, že společnost raného kapitalismu byla uzavřenější než současné kapitalistické společnosti. Na druhé straně je rovněž pravděpodobné⁵⁶, že jasně vymezené hranice měla pouze dělnická třída (po všech stránkách deprivilegovaná námezdní pracovní síla), která byla sociálně značně uzavřená. Ostatní třídy, takto jasně vymezeny nebyly. Třídní vyhraněnost je spíše něčím ojedinělým a úvahy i výzkumy týkající se třídní struktury je třeba odvíjet od této „neurčitosti sociální reality“ ([Aron 1964; citováno dle Giddense 1973; 61]).

---

⁵⁶ Pro podporu či vyvrácení této hypotézy neexistují relevantní data, pohybujeme se proto v oblasti dohadů a interpretací.

Zastáncům historicistního pojetí třídní struktury je tak třeba dát do jisté míry za pravdu. Srovnáme-li počátky moderní společnosti s dneškem, lze dále předpokládat, že sociální uskupení třídního charakteru pokrývala větší část společnosti než dnes, neboť pluralitní charakter společnosti z hlediska uspořádání života (life patterns) se promítá i do pluralismu stratifikačního systému. Počátky kapitalismu mimo jiné spadají v jedno s počátky tzv. zlatého věku rodiny, jenž v západních zemích kulminoval zhruba v šedesátých letech, kdy manželství a rodinný život byly téměř všeobecně rozšířeným uspořádáním života, přičemž ještě začátkem padesátých let šlo většinou o celoživotní soužití těchto partnerů v modelové situaci muže živitele a ženy v domácnosti. Tato situace, která přispívala k homogenitě jednotlivých tříd, je historicky ojedinělá (viz [Hoffman-Nowotny 1988] a [Možný 1990]). Od 50. let se zvyšuje počet osob žijících samostatně (ať už svobodných, či rozvedených), neúplných rodin (stále častěji již takto založených), tzv. agregovaných rodin (druhé a další manželství s dětmi z aktuálního i předchozích manželství) a nesezdaných soužití⁵⁷. Považovat ovšem tento trend za všeobecný úpadek rodiny, který povede k úplnému vymizení rodinného života, je přemrštěné. Pouze se sníží počet lidí, kteří si takto svůj život uspořádali, případně se změní způsob soužití partnerů (neprovdaná žena s dětmi, jimž se otec pravidelně věnuje; tzv. oddělené manželství, kdy má každý z partnerů vlastní domácnost apod.). Pluralita uspořádání života pak přispívá k pluralitnímu stratifikačnímu modelu, který však sotva bude odpovídat představě společnosti (či souhrnu) de facto sociálně nezakotvených individuí, jak ji předkládají např. Lipset a Clark [c.d.]. Jde spíše o pluralitu typů (zejména z hlediska pevnosti sociálních pout) těchto sociálních zakotvení, a to mužů i žen. Pravdu má zřejmě Lyotard, který v jiné souvislosti konstatoval, že v pozadí představy o mase „složené z individuálních atomů podléhajících jakémusi absurdnímu Brownovu pohybu“ stojí pohled zaměřený „rajskou představou ztracené ‘organické’ společnosti“ [Lyotard 1993; 115]. Tak jako ohniskem biologické reprodukce zůstává rodina, zůstávají, alespoň prozatím, ohniskem reprodukce stratifikačního systému třídy. Je ovšem pravděpodobné, že jejich význam v čase a prostoru mírně kolísá.

Domnívám se tedy, že obecně lze charakterizovat stratifikační systém vyspělé kapitalistické společnosti jakožto lineární uspořádání socioekonomických vrstev, v jehož rámci lze identifikovat několik tříd, které tuto hierarchii částečně protínají. Snad pouze J. H. Goldthorpe původně, a to zcela explicitně, tvrdil, že třídy nejsou hierarchicky uspořádány. Za vzestupnou mobilitu považoval pouze mobilitu do servisní třídy a za sestupnou pouze mobilitu z této třídy [Goldthorpe 1985; první vydání 1980]. Nicméně to, že většinu tříd (s výjimkou servisní a dělnické) nazval mezilehlými, určitou hierarchii evokuje. Na tento fakt začínají někteří autoři poukazovat, např. Prandy [1990] a Payne [1996]; Payne navíc upozorňuje, že v novějších pracích [Erikson, Goldthorpe 1993] Goldthorpe s hierarchií pracuje zcela explicitně. Realita podle mého názoru odpovídá Goldthorpovu původnímu tvrzení z roku 1980. Jednotlivé třídy (s výjimkou servisní, která leží nejvýše) nejsou striktně hierarchicky uspořádány jako vrstvy. Vysoce kvalifikovaný dělník může mít lepší životní šance než živořící živnostník (samostatně činný), či řadový úředník apod. V rámci dělnické třídy tedy sice nalezneme častěji představitele nižších vrstev než například v řadách rutinních nemanuálních pracovníků, ne však výlučně. Nejnižší vrstvy pak představují tzv. třídu chudoby (underclass), která však třídou ve vlastním slova smyslu není [Dahrendorf 1991]. Jde o atomizované vrstvy marginalizovaných na trhu práce a odkázaných po většinu svého života na sociální zabezpečení a charitu. Tyto nejníže postavené vrstvy, podobně jako elity, nebývají předmětem stratifikačních výzkumů, a to především proto, že je obtížné je zkoumat standardizovanými metodami. Jejich početnost a

---

⁵⁷ Začíná se rovněž poukazovat na existenci soužití homosexuálně orientovaných lidí, případně s osvojeným dítětem [Fraser 1997]. Podle mého názoru však jde o okrajový jev, který lze z úvah o sociální stratifikaci vypustit a věnovat se mu spíše jako samostatnému fenoménu.

životní šance jsou však velmi významné pro celkovou atmosféru ve společnosti (viz [Dahrendorf 1191], [Saunders 1987], [Murray 1984], [Crompton c.d.] a další) a je třeba je v úvahách o sociální stratifikaci vést v patrnosti.⁵⁸

Hierarchicky uspořádané vrstvy tak představují svého druhu „základní materiál“ či „pozadí“ tříd. Pomocí těchto vrstev lze charakterizovat jednotlivé třídy jen přibližně. Nejnižší vrstvy představuje výše zmíněná třída chudoby. V rámci tzv. středních vrstev existují více či méně zřetelně zformované třídy: v Goldthorpově terminologii jde zejména o třídu dělnickou, třídu těch, kdo řídí manuální pracovníky, rutinní nemanuály a tzv. samostatné. Tyto čtyři třídy nezahrnují střední vrstvy v jejich úplnosti a nejsou hierarchicky uspořádané - jdou napříč všemi středními vrstvami, přičemž větší počet těch, kdo se nacházejí na hranici s třídou chudoby (nejnižší střední vrstvy), nalézáme v dělnické třídě. Naopak rutinní nemanuálové a samostatní se častěji pohybují ve výše postavených středních vrstvách. Nicméně situace, kdy dělník má vyšší sociálně ekonomické postavení než např. řadový úředník, nelze považovat za anomálii. V rámci neostrých hranic těchto tříd lze nalézt rodiny a individua s vysokou generační kontinuitou a třídní homogenitou. Konečně v rámci nejvýše postavených vrstev nalézáme servisní třídu, rovněž s určitým stabilizovaným jádrem či jádry v podobě různých typů elit a celebrity (v tom smyslu, jak tento pojem použil Mills [1968; 91-100]).

Přísně vzato (plyne to např. z Goldthorpových analýz sociální mobility [Goldthorpe 1987]) má charakter třídy ve výše uvedeném slova smyslu pouze část tzv. dělnické třídy (definované manuální prací), do jisté míry třída samostatných (tj. drobných vlastníků), kteří své postavení v rámci intra i intergenerační mobility velmi často opakovaně ztrácejí a získávají (jde tedy spíše o určitou tendenci k demografické identitě), a jen část servisní třídy (která se početně rozrůstá a je tudíž z hlediska sociálního původu značně heterogenní, avšak méně než třídy mezilehlé). Zbývající mezilehlé třídy (tj. kromě samostatných) představují specifická sociální uskupení na hranicích zmíněných tříd, která nelze charakterizovat ani jako sociální kategorie, ani jako třídy a která nelze striktně hierarchicky uspořádat.

Mezilehlé třídy spolu se středními vrstvami pravděpodobně hrají klíčovou roli v tom, nakolik je třídní struktura té které společnosti vyhraněná a zda je ve společnosti tendence k podpoře spíše viditelné [Porket 1997] nebo neviditelné ruky trhu. Hypoteticky lze předpokládat, že třídní struktura z hlediska své vyhraněnosti a rozsahu (tj. jak velké části populace se týká) pulzuje pod vlivem celé řady faktorů (ekonomické, politické i kulturní povahy) mezi více a méně vyhraněnou. Nebo, použijeme-li koncept Bourdieua, napětí jednotlivých „symbolických polí“ [Bourdieu 1984b] se střídavě posiluje či oslabuje.

Pro období restrukturalizace trhu práce, kdy převládá růst početnosti pracovních míst ve středních a vyšších segmentech stratifikačního systému jakožto důsledek technicko-technologického pokroku, ale i strategií lépe postavených udržet či získat zpět své výhodné postavení [Bourdieu 1984a], je typická vzestupná sociální mobilita. V jejím důsledku lze pozorovat jistou erozi tříd, tj. rozostření hranic a snížení jejich početnosti. Interpolace tohoto procesu pak vedla k historicistnímu závěru o tzv. „zburžoazňování dělnické třídy“, který povede k úplnému vymizení tříd. Podle mého názoru jde o zavádějící pojem, neboť jde spíše o prorůstání dělnické třídy do středních tříd a politický příklon střední třídy spíše k vyšší třídě, které doprovází růst podpory neviditelné ruky trhu.

V období, kdy je nabídka nových výhodných pozic, a to zejména ve středních segmentech, stabilizována či dokonce klesá (ať už v důsledku recesí a krizí nebo snížení kvalifikačních

---

⁵⁸ Je ovšem pravda, že někteří autoři (např. [Dean 1991], tvrdí, že „underclass“ je velice sporný, protože mnoho významový pojem, který je spíše určitým symbolem než užitečnou vědeckou kategorií.

nároků na některé profese související s technickým rozvojem), se dosavadní mobilní příležitosti uzavírají, případně se zvyšuje podíl sestupně mobilních. Tento proces bývá označován výstižnějším, avšak u nás zřejmě obtížně stravitelným, termínem „proletarizace středních tříd“, který je pravděpodobně provázen i růstem početnosti třídy chudoby. V rámci tohoto procesu lze počítat s politickým příklonem části středních vrstev a mezilehlých tříd k dělnické třídě (která se přechodně stabilizuje), tj. s vyšší podporou role státu (viditelné ruky trhu, neosocialismu).⁵⁹ Interpolace této dočasné tendence vedla k opačnému historicistnímu názoru, že stratifikační systém se polarizuje.

O těchto dvou tezích (hypotézách) se na Západě diskutovalo zejména na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Teze o zburžoazňování byla formulována začátkem šedesátých let, jako reakce na období růstu všeobecného blahobytu let padesátých. Tezi o proletarizaci lze považovat za teoretickou reakci na rozčarování konce šedesátých let. Podle mého názoru jsou tyto hypotézy nadále aktuální, avšak nikoli ve své historicistní podobě (společnost spěje buď k proletarizaci středních tříd, či zburžoaznění dělnické třídy), ale v podobě zjišťovací (žádnou z nich nelze jednou provždy zamítnout). Jinými slovy, zkoumat je třeba jak hierarchii vrstev, tak třídní strukturu.

Řešení dilematu individuum versus rodina je tedy kompromisní: pro základní popis hierarchie vrstev je analytickou jednotkou individuum, zajímá-li nás dynamika tříd a síla napětí symbolických polí, je jí rodina.

Pro úplnost je třeba konstatovat, že stratifikační výzkumy se rodinami sensu stricto nezabývají. V nejlepším případě zjišťují údaje o manželském páru, jehož sociální postavení odvozují od aktuálního zaměstnání obou partnerů. Takový postup někteří sociologové považují za zjednodušující. Například již citovaný Prandy [1990; 644] poukazuje na to, že běžné analýzy poskytují pouze ztrnulý obraz či momentku situace v danou chvíli (snapshot), protože pracují s třídou jako se statickou kategorií. Je proto podle jeho názoru nezbytné přejít k dynamičtějšímu přístupu, který by vedl v patrnosti fakt, že dnešní postavení individuí či domácností je součástí dlouhodobých procesů, které každé konkrétní zaměstnání odráží jen částečně. Jinými slovy, do analýzy je třeba zahrnout i výchozí sociální postavení obou partnerů a postavení jejich rodičů.

V této souvislosti Prandy předkládá výsledky analýzy kanonických korelací, jejímž cílem bylo nalézt nejsilnější vztahy mezi lineárními kombinacemi dvou sad proměnných. Jedna charakterizovala postavení manželky (zaměstnání jejího otce, její současné zaměstnání a zaměstnání v době sňatku) a druhá manžela (současné zaměstnání jeho otce a v době, kdy on sám skončil školu, současné zaměstnání a zaměstnání v době sňatku). Kanonické korelace mezi těmito dvěma sadami proměnných byly výrazně vyšší než kterákoli korelace mezi jednotlivými proměnnými, z nichž nejvyšší byla mezi zaměstnáním partnerů v době sňatku. Tyto dva soubory charakteristik Prandy považuje za nejvhodnější indikátor skutečné (true) situace, určující postavení páru ve společnosti, protože podává přesvědčivý „obraz stupně koherence ve stratifikačních vztazích“ [Prandy 1990; 644].

Ještě složitější přístup navrhuje E. O. Wright, který poukazuje na to, že zaměstnanost žen výrazně ovlivňuje třídní strukturu jako celek, a je proto podle jeho názoru nutné vést v patrnosti postavení obou partnerů. V této souvislosti uvádí příklad dvou fiktivních společností. První představuje 66% domácností s oběma partnery v dělnické profesi a 33% s oběma partnery vlastníky. V druhé společnosti je 33% domácností čistě dělnických, v 33% domácností muž

---

⁵⁹ Velmi důležitou roli v této souvislosti dále hraje činnost politických stran, nejrůznějších sdružení a hnutí a masmédií i kulturní tradice dané země, které ovlivňují to, jak si reálnou situaci (objektivní nerovnosti) lidé interpretují. Tendenci k třídní erozi či posílení tříd mohou jak posilovat, tak působit proti ní.

vlastní podnik a žena je dělnice a v 33% vlastní podnik žena a muž je dělník. Pokud bychom vzali v úvahu pouze postavení mužů, zdá se být třídní struktura obou společností ekvivalentní, nicméně v první z nich jsou dvě třetiny obyvatelstva v postavení dělnické třídy, zatímco v druhé pouze třetina.

V této souvislosti zavádí Wright řadu nových pojmů. V první řadě je to přímé a zprostředkované třídní postavení, tj. postavení odvozené od vlastního zaměstnání a od zaměstnání partnera. Někteří lidé mají pouze přímé třídní postavení, jiní zprostředkované. V manželském páru, kde oba partneři pracují, pak mají oba přímé i zprostředkované postavení. Zprostředkované se ovšem netýká pouze manželských partnerů, ale všech, kdo nemají vlastní příjem (závislí na rodičích, na systému sociálního zabezpečení apod.). Dále Wright zavádí pojem vícenásobné třídní postavení. V takovém postavení se například nalézají námezdní pracující, který vlastní nějaké akcie či investuje část svého příjmu nějakým jiným způsobem, případně má dvě zaměstnání vymezující dvě různé třídy (úřednice přivydělávající si úklidem, zaměstnanec nějaké firmy souběžně provozující živnost). Třídní postavení a míra jeho zprostředkovanosti se může měnit v čase a je proto třeba ještě počítat s tzv. třídní trajektorií (podobně uvažuje Bourdieu [1984]), což je pojem, který se vztahuje k celé dosavadní kariéře a jejímu pravděpodobnému vývoji. Dva lidé, kteří mají identické dělnické povolání, budou mít podle jeho názoru odlišné zájmy, je-li si jeden jist, že povýší do řídicí pozice a druhý, že zůstane celý život dělníkem [Wright 1989; 323-348].

Stockman dokonce navrhuje multidimenzionální model strukturované sociální nerovnosti, do nějž by vstoupily i příbuzenské vztahy přesahující rodinnou domácnost a který by zároveň měl zahrnovat i multiplicitu zdrojů, tj., kromě zdrojů získaných prostřednictvím formální ekonomiky a trhu práce také ty, které plynou z tzv. neformální ekonomiky [Stockman 1991; 373-4]. O tom, že širší rodina často ovlivňuje třídní vědomí a zejména životní šance lidí, rozhodně není pochyb. Podobně je zřejmé, že řada rodin získává příjmy z více zdrojů; Pahl dokonce považuje početnost těchto zdrojů za důležitý stratifikační faktor [Pahl 1989]. Definovat všechny nezávisle proměnné stratifikačního systému je sice principiálně možné, reálně však jen těžko proveditelné. I kdyby se nám podařilo dosáhnout svého druhu limitní znalosti systému, byly by výsledky analýz těchto dat pravděpodobně nepříliš sdělné a poskytovaly by tak další materiál k nejrůznějším, nezřídka zcela protichůdným interpretacím. Krom toho, pokud bychom se pustili do takto detailních indikací, posunuli bychom se od hromadných jevů k jevům téměř singulárním, přičemž bychom se tyto singulární jevy snažili podchytit v rámci zkoumání jevů hromadných. V žádném případě netvrdím, že singulární jevy nejsou hodny pozornosti sociologa, domnívám se pouze, že je třeba je jako takové zkoumat. Zde vidím prostor spíše pro monografické studie zabývající se výše uvedenými problémy samostatně (vliv širší rodiny, multiplicita sociálního postavení, význam průběhu kariéry apod.). Na základě výzkumné činnosti tohoto typu pak lze určit případně další důležité indikátory třídního postavení rodiny či individuí, které by neměly být pominuty v rámci analýz hromadných jevů.

9.2.2. Neokonvenční či sdružená klasifikace?

Existují-li otázky, na něž můžeme odpovědět jen tehdy, považujeme-li za jednotku analýzy rodinu, stojíme před otázkou další, a to jak stanovit třídní postavení rodiny (manželského páru). Dostáváme se tak ke sporu mezi zastánci neokonvenčního přístupu na straně jedné a sdružené

klasifikace na straně druhé⁶⁰. Otázka tedy zní, budeme určovat postavení rodiny na základě zaměstnání pouze jednoho z partnerů nebo obou?

Současná diskuse na toto téma se pohybuje v rovině příslovečné disputace o poloprázdné či zcela plné sklenici. Empirické výzkumy poskytují v zásadě velmi podobné výsledky, které zastánci jednotlivých přístupů, zřejmě v závislosti na svém přesvědčení, různě interpretují. Příkladem může být diskuse mezi Leiulfsrudovou a Woodwardovou [1987 a 1988] na jedné straně a Eriksonem [1988] na straně druhé. Leiulfsrudová s Woodwardovou nazývají model dominance nekonvenčním přístupem, protože sociální postavení rodiny se v jeho rámci určuje podle zaměstnání toho z manželského páru, jehož postavení je vyšší, což je jen obměna konvenčního pojetí, kdy postavení rodiny bylo důsledně odvozováno od zaměstnání muže (podobně viz [Zipp a Plutzer 1996; 236]). Nekonvenční pojetí tak ponechává stranou pozornosti tzv. třídně smíšené rodiny (cross-class family) a nebere vůbec v úvahu pracovní zkušenosti žen (obsah práce, pracovní dobu, dominanci a subordinaci), které se mohou projevat v jejich zapojení do různých asociací (odborné, politické strany apod.) a odtud v jejich vědomí a politickém jednání. Leiulfsrudová a Woodwardová vycházejí z předpokladu, že nelze shrnout do jedné kategorie všechny rodiny, kde muž je příslušníkem střední třídy, je-li v některých případech manželka v domácnosti, v jiných vykonává dělnické zaměstnání nebo má stejné zaměstnání jako partner.

Leiulfsrudová a Woodwardová se v kvalitativním výzkumu 30 Stockholmských rodin soustředily právě na tyto třídně smíšené rodiny, konkrétně ty, v nichž má pouze jeden z páru dělnické zaměstnání. Na základě tohoto výzkumu pak dospěly k závěru, že typ manželství vymezený postavením partnerů (tj. fakt, zda dělnické povolání zastává žena nebo muž) ovlivňuje konkrétní obsah rolí mužů a žen v rodinném životě, dělbu práce v rodině, postoje k výchově dětí, politice a světu a liší se od charakteristik tohoto typu, které byly zjištěny jinými výzkumy v třídně homogenních rodinách. Tak například, ačkoli v třídně homogenních rodinách zůstává doma s nemocným dítětem vždy žena, v heterogamních rodinách je to ten z páru, kdo vykonává dělnické zaměstnání (tj. bez ohledu na pohlaví.) Na druhé straně, žena dělníka, která má jiné než dělnické povolání, se často ujímá tradičně mužských rolí: je vlastníkem bytu, plátcem rodinných daní a tvůrcem dlouhodobých ekonomických výhledů domácnosti. Jinými slovy, bez ohledu na pohlaví a velikost příjmů se strategickým činnostem věnuje ten z manželského páru, kdo není dělník. Naopak, manželky-dělnice mužů ze středních vrstev se rády vzdávají některých tradičně ženských rolí, jako je například komunikace s učiteli dětí, neboť své partnery považují v tomto směru (vzhledem k jejich vzdělání) za kompetentnější. Konečně muži i ženy dělnických povolání představují důležitý strategický přínos pro rodinu tím, že v případě potřeby výpomoci z vnějšku snadněji mobilizují své přátele, příbuzné a spolupracovníky - neformální pomoc v případech, kdy nejsou k dispozici finanční zdroje na placené služby, je totiž typická pro homogenní dělnické rodiny. Heterogenní rodiny na pomezí dělnické a střední třídy tak mají podle názoru autorek citované stati určité výhody proti homogenním, protože mohou aktivizovat výhody obou „ideálně typických“ kultur (dělnické a střední třídy) a představují tak modelovou situaci prorůstání dvou třídních kultur [Leiulfsrud a Woodward 1987; 406].

Na tuto stať reagoval poměrně příkře Erikson, který především kritizuje kvalitativní přístup (charakterizuje ho jako impresionistická zjištění) a interpretaci statistických údajů, které Leiulfsrudová s Woodwardovou uváděly na podporu svých závěrů, hodnotí jako neadekvátní. Podle jeho názoru ani na základě předložených statistických údajů nelze odmítnout nulovou

---

⁶⁰ Vycházím zde z předpokladu, že konvenční model (odvozování postavení žen od postavení mužů) již dnes prakticky nikdo nehájí.

hypotézu o nezávislosti dělby práce v rodině na typu manželství určeného sociálním postavením obou partnerů. Předkládá pak strukturální model, jímž testuje, nakolik je společenské vědomí (social imagery) muže závislé na zaměstnání jeho manželky. Tento model sice určitou souvislost naznačuje, Erikson ji však interpretuje jako slabou, zejména v porovnání s tím, nakolik závisí společenské vědomí žen na postavení jejich manželů. Dále se pozastavuje nad tím, že se autorky nepokusily analyzovat svá data i z hlediska dominantního modelu.

Erikson formuluje také několik výhrad spíše teoretické povahy, bohužel, však jen v podobě velmi obecné proklamace. V první řadě konstatuje, že má-li smysl vést v patrnosti tzv. třídně smíšené rodiny, měl by se výzkumný zájem soustředit na to, zda se liší od třídně homogenních rodin především životními šancemi, životním stylem a konkrétním jednáním všech členů domácnosti a zda má tento typ rodin nějaký zvláštní význam pro formování tříd a třídního jednání. Jinými slovy, konstatuje, že zájem Leiulfsrudové a Woodwardové se soustředil spíše na kulturní aspekt celé záležitosti, zatímco on by se zajímal o aspekt spíše sociálně ekonomický (distribuční), což ovšem v důsledku své neotřesitelné víry v platnost neokonvenčního modelu nečiní.

Leiulfsrudová a Woodwardová [1988] v reakci na tuto kritiku konstatují, že neokonvenční přístup nenabízí žádnou možnost, jak zkoumat třídně podmíněné konflikty v rámci rodiny týkající se například výchovy a vzdělání dětí. Podle jejich názoru, který se snažily v kritizované stati podložit empirickými údaji, práce ženy ovlivňuje ji samu, jejího partnera a životní situaci celé rodiny. Krom toho, zvyšující se zaměstnanost žen a prohlubující se segregace trhu práce z hlediska pohlaví vede ke zvyšujícímu se počtu třídně smíšených rodin. Analýzy ignorující jednoho z partnerů jsou založeny na teoreticky i empiricky neudržitelných předpokladech. Jednotlivci jsou poznamenáni svými zkušenostmi v rodině stejně jako zkušenostmi v jiných situacích, tj. jako příslušníci specifických typů rodin a dalších struktur, jako jsou například odbory. Zároveň formulují hypotézu, že to, kdo je prostředníkem rodiny vůči vnějšímu světu, souvisí daleko více s jeho postavením na trhu práce, než s tím, zda je mužem nebo ženou. „Náš zájem o oba partnery nám lépe umožňuje zkoumat třídně založené vzorce vyjednávání o sociálním zabezpečení“ [c.d. 556]. Konečně poukazují na zjištění, že třídně smíšené rodiny, se z hlediska politických postojů ve Švédsku i ve Velké Británii pohybují mezi dělnickou a střední třídou, což podle jejich názoru musí ovlivňovat každý politický systém, který spočívá na mobilizaci tříd, nemluvě o konkrétní artikulaci třídního konfliktu. Tuto hypotézu však dále nekonkretizují. Uvádějí ji spíše proto, aby ukázaly, že neokonvenční model tyto třídně smíšené rodiny nepodchycuje a tudíž ani nemůže takovou hypotézu testovat.

Dalším příkladem ukazujícím, že v dané souvislosti (neokonvenční přístup versus sdružená klasifikace) jde především o meditaci nad zcela naplněnou sklenicí, je stať amerických sociologů [Zipp a Plutzer 1996]. Tito autoři jsou nakloněni spíše sdružené klasifikaci, jejíž relevanci testovali na empirických datech z let 1973-1993 týkajících se manželských párů zaměstnaných partnerů žijících v domácnostech bez dalších výdělečně činných osob. Cílem prezentovaných analýz bylo zjistit, za jakých podmínek zaměstnání manželky ovlivňuje nebo neovlivňuje to, s kterou třídou se partneri identifikují (tzv. sociální sebezařazení). Základní strategie analýzy je jednoduchá: zjišťovali, zda postavení manželky při daném postavení muže mění jeho i její subjektivní třídní identifikaci (sebezařazení). Pracovali s pětitřídním schématem: (1) samostatní; (2) odborníci; (3) řídicí pracovníci; (4) administrativní pracovníci a pracující v obchodě a (5) dělnická třída modrých límečků.

V závěrečné interpretaci výsledků analýz autoři konstatují, že podobně jako veškerou literaturu týkající se tohoto tématu, „lze i naše výsledky použít jak k podpoře, tak ke zpochybnění konvenčního pohledu“ [c.d. 247]. Na jedné straně totiž zjistili, že ačkoli má

postavení muže i ženy významný vliv na sebezařazení obou v páru, celkově je význam manželova postavení důležitější, a to jak pro sebezařazení muže, tak i ženy. To však neznamená, že vliv postavení manželky je nulový či zanedbatelný. V případech, kde pracuje na plný úvazek a vydělává 43 a více procent rodinného příjmu, je vliv jejího postavení na třídní sebezařazení jí samé i jejího manžela zhruba stejný jako postavení muže. Na druhé straně tam, kde ženy přispívají do rodinného rozpočtu méně než 22-43 procenty, je význam postavení ženy menší než postavení muže. Tento vztah je navíc (což se kupodivu dozvídáme pouze z poznámky pod čarou) konstatní v čase, tj. v období let 1973 - 1993. Krom toho se ukázalo, že tendenci nepřihlížet k postavení partnera mají daleko více muži než ženy. Jinými slovy, uvažuje-li muž o svém sociálním postavení, zpravidla nebere v úvahu postavení své manželky; žena v této situaci bere v úvahu postavení svého manžela i své vlastní.⁶¹ Chování mužů tak hovoří ve prospěch konvenčního přístupu, zatímco chování žen naznačuje, že nelze odmítnout sdruženou klasifikaci. K podobnému závěru, týkajícímu se však volebního chování, dospěl Prandy [1990]. Deklarovaná politická orientace mužů není v Británii příliš ovlivněna zaměstnáním manželky, zatímco u žen je ovlivněna jejich vlastní pracovní zkušeností i postavením manžela.

V závěrečné diskusi pak Zipp a Plutzer konstatují, že neokonvenční model je sice v souladu s neoddiskutovatelnou diskriminací žen na trhu práce, na druhé straně však, jak zjistili, vědomí žen v tomto směru ovlivňují i minimální změny, ne však mužů. Odtud pak uzavírají: snižuje-li i malá změna v postavení žen závislost jejich postojů na postavení manželů, je třeba uznat, že konvenční přístup popisuje současné třídní procesy méně přesně, než se myslelo.

Zipp a Plutzer však také zjistili, že pro třídní sebezařazení žen má největší význam jejich vlastní postavení, pokud zastávají buď odbornou, nebo dělnickou profesi. Považují to za důsledek specifických procesů kulturní povahy. „Tak například, kolektivistická povaha dělnického zaměstnání a s ní spojený životní styl i interakční vzorce mohou vést k dostatečně silnému pocitu třídní sounáležitosti, což ženám umožňuje efektivně zeslabit vliv třídního postavení svých manželů na třídní identitu rodiny. Na druhé straně ženy odborné pracovnice mají nezbytný kulturní kapitál, který jim umožňuje artikulovat jasnou třídní identitu dostatečně silnou, aby mohla ovlivnit je samé i jejich manžely“ [c.d.; 248]. Máme tak před sebou další neokonvenční model, o němž se ovšem Zipp a Plutzer explicitě nezmiňují: třídní postavení rodiny ovlivňuje ten z manželského páru, jehož postavení implikuje silnější třídní identitu. V této souvislosti připomeňme, že střední třídy (vrstvy) jsou všeobecně považovány za nevyhraněné. Tak například Wright [1985] je charakterizuje jako třídy s rozporným třídním postavením, Goldthorpe [1985] jako třídy s nejnižší demografickou identitou, Parkin [1979] jako třídy uplatňující vůči vyšší třídě strategii usurpace a vůči dělnické třídě exkluze a podle Bourdieua [1984a] nemají specifický habitus a je pro ně typické, že se snaží odlišit od habitů dělnické třídy tím, že napodobují habitus třídy vyšší.

Hypoteticky tedy lze předpokládat, že realitě třídně smíšených párů odpovídají dva základní modely: (1) neokonvenční, který odvozuje postavení rodiny od třídního postavení toho z partnerů, jehož třídní kultura je vyhraněnější a (2) model sdružené klasifikace indikující určité „prolnutí habitů“.

Vzhledem k tomu, že třídní vyhraněnost jednotlivých tříd ani společností jako celku není jednotná, nelze tyto modely „aplikovat“ plošně pro všechny segmenty třídního systému a jednotně ve všech společnostech či různých obdobích téže společnosti. Který z těchto modelů převládá, je empirický problém. Obecně lze předpokládat, že tendenci k prorůstání dělnické

---

⁶¹ Adekvátní by ovšem bylo ptát se na postavení rodiny.

třídy do středních tříd bude odpovídat model sdružené klasifikace a tendenci k proletarizaci středních tříd model neokonvenční. Pro zkoumání vývoje třídní struktury mají svého druhu strategické postavení rodiny, kde jeden z partnerů má dělnické povolání a druhý spadá do některé ze středních vrstev či tříd. Stranou pozornosti by také neměly zůstat rodiny na hranicích dělnické třídy a vrstev marginalizovaných. Zde totiž může v určitých podmínkách probíhat proces, kterých bych nazvala tendence k marginalizaci dělnické třídy, kdy ten z partnerů, který je příliš často vně trhu práce, může do svého postavení strhnout i druhého. V obdobích, kdy tato tendence sílí, roste početnost marginalizovaných vrstev, což ohrožuje společnost jako celek [Dahrendorf 1991]. V obou případech jde o procesy, které jsou zachytitelné pouze v rámci třídního přístupu, přičemž modelovou situaci představují uvedené třídně nevyhraněné rodiny, které v rámci neokonvenčního modelu nelze identifikovat.

Stručně řečeno, třídně nevyhraněné rodiny jsou zajímavé z hlediska dynamiky třídní struktury, a to v tom smyslu, nakolik se blíží kultuře či habitu jedné z tříd, na jejichž pomezí jsou umístěny. Jde o ideální „materiál“ pro ověřování dvou již zmíněných protikladných procesů, tzv. proletarizace středních tříd a prorůstání dělnické třídy do středních, tj. krystalizace třídní struktury. Zajímáme-li se o procesuální stránku vývoje stratifikačního systému, nelze všeobecně rozhodnout, zda uplatnit neokonvenční model či model sdružené klasifikace a ten pak aplikovat na všechny segmenty stratifikačního systému. Tyto modely je třeba průběžně empiricky testovat.

9.2.3. Určují jednotlivá zaměstnání mužům a ženám stejné třídní postavení?

Stojíme nyní před poslední otázkou, a to zda lze určovat postavení žen ve stratifikačním systému na základě klasifikace, která byla odvozena od struktury mužské pracovní síly. Někteří autoři, např. Prandy [1990 a 1997] nebo Heath a Britten [1984], považují takový postup za neadekvátní. Jakkoli si alespoň někteří uvědomují [Prandy 1997], že vytvořit dvě samostatné škály zaměstnání („mužské a ženské“) indikuje přesvědčení, že ve společnosti existují dva oddělené stratifikační systémy (což neplyne z žádné teorie), přesto některá zaměstnání umísťují na škálu v závislosti na tom, zda jde o zaměstnání ženy nebo muže. Například úřednice mají podle Prandyho názoru jiné sociální postavení než úředníci. Muži a ženy v tomto postavení totiž zpravidla vykonávají naprosto odlišný typ práce a také jejich kariéry se výrazně liší (u muže jde o typicky kariérové zaměstnání, u ženy o celoživotní post). Prandy navíc argumentuje tím, že ženy se ve své většině kumulují v několika zaměstnáních, která jsou tak v rámci ženské populace obsazena daleko početněji než v rámci mužské, což vede k tomu, že zde lze vymezit skupiny zaměstnání daleko homogennější než v mužských zaměstnáních (oddělit například asistentky a různé typy administrativních pracovníků, diplomované sestry od běžného zdravotního personálu apod.). Na druhé straně jsou však ženy v řadě zaměstnání zastoupeny jen sporadicky, což naopak vede k nutnosti sdružit několik zaměstnání do jedné skupiny.

K jinému závěru dospěl Evans [1997], který se rozhodl prověřit, zda Goldthorpeovo třídní schéma je stejně validním konceptem pro mužskou i ženskou část populace. Na základě analýz empirických dat považuje toto schéma za dobrý prediktor typu pracovní smlouvy a možností pracovní kariéry, jak pro muže, tak pro ženy. V obou případech také silně koreluje s postavením v řízení a finanční odměnou. Rozdíly mezi třídami jsou u mužů a žen podobné, což znamená, že zaměstnání žen mají podobnou třídní strukturu odpovídající té, kterou nalzáme v populaci mužů. Empirická evidence - byť omezená malou velikostí vzorku - týkající se žen zaměstnaných na částečný pracovní úvazek, naznačuje, že mezi indikátory zaměstnání a třemi základními

třídními uskupeními (servisní třída, mezilehlé třídy a dělnická třída) existují rovněž významné vztahy. Evans proto považuje Goldthorpovu operacionalizaci tříd za relevantní mužské i ženské populaci. Jinými slovy, jednotlivá zaměstnání určují mužům i ženám stejné třídní postavení.

Evansův přístup ostře kritizovali Prandy a Blackburn [1997]. Předmětem jejich kritiky je však především Goldthorpova operacionalizace třídního systému, která je podle jejich názoru příliš ekonomizující. Vlastnímu předmětu Evansovy stati, jímž je testování relevance Goldthorpovy operacionalizace třídní struktury na ženské populaci, nevěnují téměř žádnou pozornost. Konstatují pouze, že Evans nenabízí žádnou alternativu a jenom ukazuje, že muži a ženy ve stejné skupině zaměstnání mají stejné charakteristiky pracovního a tržního postavení (jde o kritéria třídního postavení v Goldthorpově pojetí). Bez dalšího vysvětlení k tomu ještě poznamenávají, že nacházejí-li se muži a ženy na stejném trhu práce, bylo by zvláštní, kdyby Evans zjistil něco jiného. To je ovšem v rozporu s výše uvedeným Prandyho tvrzením, že na některých pracovních místech mají ženy jiné pracovní zkušenosti než muži.

Podle mého názoru, buď existují dva oddělené stratifikační systémy (mužů a žen) a potom je třeba mít dvě klasifikace zaměstnání, nebo existuje jen jeden a potom musí být pro muže i ženy klasifikace totožná. Pokud existují skupiny zaměstnání, v nichž jsou pracovní podmínky žen různorodější nebo jiné než mužů, potom je třeba na základě empirických zjištění změnit klasifikaci zaměstnání odvozenou od výzkumu mužské populace tak, aby odpovídala i situaci žen. Tvrdit však, že klasifikace zaměstnání je až na drobné výjimky jedna, považuji za nekoncepční. Vzhledem k tomu, že zatím nikdo teoreticky nezdůvodnil existenci mužského a ženského stratifikačního systému, ani o ní nepodal žádné důkazy, považuji za vhodnější trvat na škále jedné.

V poněkud jiné situaci bychom se však mohli ocitnout, pokud bychom se zabývali hierarchií vrstev a za jeden z indikátorů sociálního postavení považovali prestiž. Zejména u nás, kde je zaměstnanost žen podstatně vyšší než na Západě a tudíž daleko vyšší feminizace některých profesí, lze předpokládat, že prestiž muže vykonávajícího některé z feminizovaných zaměstnání bude nižší než ženy v téže pozici (například učitel(ka) na základní škole). A naopak prestiž ženy v typicky mužské profesi bude pravděpodobně vyšší než prestiž muže v takové pozici. Například generální ředitelka banky je možná v bezkonkurenčním špičkovém postavení, nikoli však ředitel. Jde ovšem o hypotézu, která, pokud je mi známo, testována nebyla. Domnívám se, že by v šetřeních prestiže povolání měly figurovat profese v mužském i ženském rodu (např. učitel i učitelka, pomocný dělník i pomocná dělnice apod.). Takový požadavek jde nepochybně zcela proti duchu politické správnosti (neboť je sexistický) - v angličtině by takový dotazník byl přímo provokativní, neboť by musel explicitně uvádět učitel-muž a učitel-žena. Na druhé straně bychom si měli uvědomit, že zkoumání reality a potírání diskriminace jsou dva různé problémy.

9.3. Situace u nás

9.3.1. Dosavadní výzkum

První velké šetření týkající se sociální stratifikace u nás provedl v šedesátých letech tým sociologů vedený Pavlem Machoniem [Machonin a kol.1969], a to v souladu s tehdejší praxí amerických a západoevropských sociologů, na reprezentativním vzorku tzv. socializované mužské populace (hlavy domácností mužského pohlaví) [Petrusek 1990; 149]. Krom toho se však zjišťovaly základní údaje o zaměstnání jejich manželek a dětí (tudíž i dcer). Teoreticky bylo toto šetření ukotveno především v konceptu syntetického statusu a jen okrajově v třídním přístupu. Většina analýz a závěrů se týkala mužského vzorku, údaje o ženách byly využity pouze v kapitole, jejíž autorka se zabývala rodinou, a v analýzách, které byly publikovány pouze

interně [Alan 1972] a které se týkaly manželské heterogamie a homogamie, především z hlediska vzdělání a kvalifikace.

Fišerová v kapitole věnované rodině [Machonin a kol. 1969; 451-468] pracuje se statusem rodiny jako celku, který představoval „spíše určitou zprůměrnující konstrukci, než řádně sociologicky zdůvodněný S (status J. Š.) rodiny“ [cd.; 97] a zamýšlí se nad tím, nakolik je sociální status jedince svázán s postavením ostatních členů rodiny. Data ukázala, že „rodinné znaky v naší společnosti výrazně snižují individuální status muže“ [c.d.; 465]. Je to důsledek toho, že sociální status žen je v průměru nižší než mužů, což vede k tomu, že i status rodiny jako celku (odvozený jednak od zaměstnání rodičů a některých charakteristik životní úrovně domácnosti) je většinou vyšší než status ženy a naopak nižší než status muže.

Alan dospěl mimo jiné ke zjištění, že u nás v posledních 50 letech (tj. zhruba v období 1917-1967) klesl podíl homogamních manželství. U vyučených však převažuje volba partnera se stejnou charakteristikou. V manželstvích uzavřených po roce 1945 se sňatek stává častějším prostředkem sociálního vzestupu žen než dříve. „U mužů sílí preference žen, které se vyznačují shodným vzděláním (...). U žen tomu tak není.“ Krom toho v manželstvích uzavřených po roce 1945 „častěji najdeme dvojice, v nichž má žena vyšší vzdělání než muž“. V závěru pak konstatuje, že v naší společnosti „není uzavřenost sociálních skupin zvláště výrazná a že s rozvojem společnosti sílí tendence k interakcím mezi rozdílnými sociálními skupinami“ [Alan 1972; 172-4]. Nicméně, o několik stránek před tímto tvrzením upozorňuje na to, že „v kategorii vyučených dělníků existuje relativně konstantní vzorec pro výběr partnera, svědčící o značné socioprofesionální uzavřenosti této skupiny“ [c.d.; 140].

Jinými slovy, závěry o sociální stratifikaci byly formulovány zejména na základě analýz dat týkajících se ekonomicky aktivních mužů a analýzy údajů o ženách měly spíše doplňující charakter. Sociální status rodiny byl konstruován ve dvou variantách, jednak na základě údajů o rodině jako celku a jednak byl odvozen od postavení hlavy rodiny (muže). Rovněž se uvažovaly dvě varianty postavení jednotlivce, jednak individuální (redukovaný status) a jednak syntetický, zahrnující některé údaje o rodině (zejména životní úroveň). Autoři si tedy nekladli otázku, jak umístit **ženy** do stratifikačního systému, ani zda analytickou jednotkou je individuum nebo rodina, ale implicitně vycházeli z předpokladu, že základní jednotkou je individuum žijící v rodině a že postavení ženy má svá specifika.

V rámci dvou stratifikačních výzkumů provedených v ÚFS ČSAV v době normalizace (v letech 1979 a 1983), na jejichž základě nebyla publikována žádná souhrnná práce, se pracovalo s reprezentativním výběrem celé dospělé populace (tj. mužů i žen). Tato šetření (pomínilo-li spíše proklamativní marxisticko-leninská východiska) prakticky nebyla nijak teoreticky ukotvena. Analyzován byl zpravidla celý soubor, přičemž pohlaví představovalo jednu ze základních nezávislých proměnných - analytickou jednotkou bylo individuum.

První zevrubná publikace týkající se sociální stratifikace u nás po roce 1989 [Machonin a kol. 1996] zřetelně navazuje na tradici výzkumu z let šedesátých. Především se zde pracuje se syntetickým statusem. Určitá, spíše však jen okrajová pozornost je rovněž věnována struktuře třídní (jejíž konceptualizace je inspirována Goldthorpovým třídním schématem). Většina analýz a závěrů se vztahuje k ekonomicky aktivní populaci (tedy k mužům i ženám společně). Samostatná kapitola je věnována sociální diferenciaci domácností, přičemž sociální status domácnosti má tyto dimenze: úroveň vzdělání (průměr vzdělání obou partnerů), socioprofesionální postavení (opět průměr skóre partnerů na šestibodové škále), postavení v řízení (počet podřízených toho z partnerů, který z tohoto hlediska zaujímá vyšší pozici), celkový příjem domácnosti, počet místností v bytě respondenta a dva ukazatele vybavenosti domácnosti).

Kombinuje se zde tedy model dominance s modelem sdružené klasifikace. Třídní postavení domácnosti se pak zcela konvenčním způsobem odvozuje od postavení hlavy domácnosti. Tento postup zřejmě autoři považovali za zcela přirozený a neproblematický, neboť necítili potřebu jej zdůvodnit. Zvláštní pozornost proměnné pohlaví je věnována v kapitole nazvané „Faktory ovlivňující vertikální sociální diferenciaci“, a to vedle dalších proměnných, jimiž jsou věk, formy rodinného soužití, regiony a typ osídlení, odvětví a skupiny povolání. Subkapitola „Diferenciace podle pohlaví“ se zabývá závislostí sociálního postavení na pohlaví (pohlaví zde tedy vystupuje jako nezávisle proměnná), přičemž autor vyjádřil přesvědčení, že tímto přístupem nezužuje „problematiku vlivu pohlaví na čistě mechanický popis rozdílů mezi mužskou a ženskou částí populace“ [c.d. 261].

Ani v kapitole věnované postojovým otázkám (představy o sociální diferenciaci, vnímání sociální nerovnosti a spravedlnosti, individuální a sociálně politické hodnotové orientace, hodnocení transformace pro roce 1989) autoři jednotlivých subkapitol s proměnnou pohlaví (až na jedinou výjimku - korelace mezi pohlavím a vnímáním spravedlnosti), natož pak s celkovou charakteristikou rodin či domácností, vůbec nepracují. Samostatná kapitola je však věnována manželské homogamii a heterogamii, nejpodrobněji z hlediska vzdělání. Autorka této kapitoly, podobně jako Alan před třiceti lety, dospěla k závěru, že „období utváření státně socialistického systému vedlo k určitému otevření možností pro uzavírání sňatků mezi lidmi s různým vzděláním“ později, zejména v sedmdesátých letech, však postupné vyrovnávání vzdělanostních struktur žen a mužů „vedlo naopak k opětovnému uzavírání možností na heterogamní sňatek“ [c.d.; 173-174]. Pokud jde o socioprofesionální kategorie (jen mírně upravené Goldthorpeovo třídní schéma), nalézáme homogamní páry nejčastěji v nejnižší postavené kategorii (45,6% dotázaných této kategorie) a nejméně často v kategorii nemanuálních rutinních pracovníků (5,8%) [c.d.; 171-172], což nepřekvapuje, uvědomíme-li si, že je v této kategorii devětkrát více žen než mužů (plyne z grafu [c.d.; 263]). Lze tedy vyslovit hypotézu, že přinejmenším dělnická třída se i nadále (podobně jako to konstatoval Alan v šedesátých letech a Goldthorpe ve velké Británii let sedmdesátých) vyznačuje nejvyšší mírou sociální uzavřenosti.

Jinými slovy, většina závěrů týkajících se sociální stratifikace se tedy v této publikaci opírá o údaje, které představují průměry charakteristik týkajících se mužů a žen. Analytickou jednotkou je individuum jakožto bezpohlavní aktér, a to vzdor zjištění, že rozdíly ve struktuře jednotlivých komponent a tudíž i souhrnného statusu mužů a žen jsou poměrně značné [c.d. 267]. Základní závěr vyplývající z tohoto typu analýz zní, že v „české společnosti stále převládá mužská dominance“. Nelze tedy popřít existenci určité nerovnosti mezi muži a ženami, nejde však o „hrubou diskriminaci“ [c.d. 270]. Nicméně, „vzájemné vazby mezi dílčími charakteristikami jsou v obou skupinách téměř shodné a jsou tudíž shodné i s celkem populace“ [tamtéž].⁶²

Je tedy více než zřejmé, že umístění žen ve stratifikačním schématu není u nás považováno za problém hodný zvláštní pozornosti. Problémem postavení žen ve společnosti obecně se zabývá zejména Čermáková [1995, 1997], spíše však jako samostatným problémem bez výraznější vazby na problém sociální stratifikace obecně.

---

⁶² Podobnou strategii (pohlaví vystupuje jako jedna z nezávisle proměnných, případně se neber v úvahu vůbec) zaujmají i další naši autoři zabývající se proměnami stratifikačního systému u nás po roce 1989 (viz např. [Matějů, Řeháková 1993] nebo [Matějů 1996]).

9.3.2. Dnešní stratifikační systém: hypotéza.

O tom, zda integrovat do výzkumu sociální stratifikace ženy, není zřejmě třeba diskutovat. Z hlediska zaměstnanosti žen se dlouhodobě držíme na světové špičce, přičemž ženy zaměstnané na částečný úvazek jsou spíše výjimkou a čas, který věnují výhradně domácnosti, jen zřídka přesahuje dobu než děti začnou chodit do školy.⁶³ Nezaměstnanost (obecně velmi nízká) je jen mírně vyšší než nezaměstnanost mužů a ponecháme-li stranou návraty z mateřské dovolené má (z hlediska postavení před ztrátou zaměstnání)⁶⁴ zhruba stejnou strukturu. Řada žen (75 000) má dokonce dvě zaměstnání (zhruba třetina z nich kromě hlavního zaměstnání samostatně podniká) [Statistická ročenka 1995].

Ačkoli ženy (63%) dávají daleko častěji přednost rodině před prací než muži (24%), je zřejmé, že práci považují za důležitou součást svého života (93% žen považuje za důležité, aby je práce bavila a 83% pracují, protože chtějí být nezávislé) [Ženy a ...].⁶⁵ Tradiční image muže živitele a závislé ženy tak u nás pravděpodobně zcela padlo. Do jisté míry se možná udržuje pouze v případě eventuální finanční krize.⁶⁶ Z tohoto zorného úhlu se zdá dosavadní individualizující přístup, který nebere v úvahu "gender, do značné míry oprávněný.

Na druhé straně lze socioekonomickou strukturu žen sotva považovat za ekvivalentní strukturu mužů. Trh práce je z hlediska pohlaví výrazně segregován, přičemž je všeobecně známo, že muži daleko častěji obsazují tzv. kariérové a řídicí pozice. Ženy se také méně uplatňují v podnikatelských aktivitách, i když jejich účast v nich nelze přehlížet (128 tisíc žen ve srovnání s 346 tisíci muži v roce 1994). Podobně jako v jiných zemích je i u nás plat žen na srovnatelných místech o 20-30% nižší než mužů [Zpráva ..1996; 51]. Vzdělanostní struktura žen je jiná než mužů: dívky směřují častěji než chlapci na střední školy a pokud jdou do učení, jsou to častěji než v případě chlapců nejméně kvalifikované obory. Na druhé straně se podíl vysokoškolaček se postupně vyrovnává podílu mužů (v roce 1994 tvořily studentky 44% všech vysokoškolských studentů) [Statistická 1995].

Rodinný kontext sociálního vědomí je u nás zřejmě třeba považovat za významný: v manželství žije převážná většina dospělé populace⁶⁷, ačkoli byla zaznamenána jistá tendence ke zvyšování počtu svobodných, nezdá se, že by jejich podíl byl v nejbližších dobách dramaticky vyšší než dnes. Pokud jde o volební chování, víme pouze tolik, že partneři volili tutéž stranu ve dvou třetinách případů [Trendy 6 1996]. Jiný výzkum ukázal, že o veřejných otázkách, o společenské a politické situaci se vůbec nehovoří jen ve 12% rodin (takto vypovídají shodně muži i ženy) a alespoň do jisté míry ve 41% rodin. Jako důležitý předpoklad šťastného rodinného života uvedlo 14% mužů a 15% žen shodu názorů na veřejné dění, za

⁶³ Podle výzkumu agentury STEM [Rodina 1994] bylo v roce 1994 10% dospělých žen na mateřské dovolené a 2% v domácnosti.

⁶⁴ Je ovšem otázkou, zda statistiky uvádějí pouze skutečně nezaměstnané ženy. Data výzkumu [Rodina 94], totiž naznačují, že nezaměstnanost žen (1.9%) je spíše nižší než mužů (3.4%). Nicméně, ženy se obávají nezaměstnanosti o něco častěji než muži (31% mužů a 35% žen).

⁶⁵ Podle výzkumu [Rodina 94] považují ženy zhruba ve stejné míře jako muži za důležité mít možnost věnovat se zaměstnání, zhruba polovina žen, stejně jako mužů se domnívá, že to že jsou zaměstnání zlepšuje vztahy v rodině.

⁶⁶ V případě, že by se rodina ocitla v obtížné finanční situaci, byli by to častěji muži (62%) než ženy (51%), kdo by usiloval o zvýšení svého příjmu, hledal lépe placenou práci (68:60) nebo sháněl vedlejší pracovní poměr (65:50). Na druhé straně muži i ženy by se ve stejné míře snažili co nejvíce věci vyrobit či opravit sami (85%) a úsporněji hospodařit (89:88%).

⁶⁷ Podle statistik 68% obyvatel starších devatenácti let je ženatých či vdaných, 12% svobodných, 8% rozvedených a 18% ovdovělých. Muži jsou častěji než ženy svobodní (17% oproti 8%), ženy jsou častěji ovdovělé (18% oproti 3%). Podle dat výzkumu z roku 1994 [Rodina 94] je 60% obyvatel starších 18 let ženatých (vdaných) poprvé a 10% opětovně. Podle výzkumu z roku 1993 [Machonin a kol. 1996; 279] žije 9% populace ve věku od 20 do 29 let osaměle, 24% představují bezdětné páry a 57% úplné rodiny s dětmi (tj. 81% žije v rodinách), 5% neúplné rodiny a 5% vícegenerační domácnosti.

středně důležité 38% mužů a 39% žen, za nedůležitou shodu těchto názorů považuje 24% mužů a 29% žen [Rodina 94]. Určité vzájemné ovlivňování partnerů v názorech na společenské dění tak nelze vyloučit.

Budeme-li uvažovat o třídách, nelze ponechat bez povšimnutí fakt, že podíl homogamních manželských párů z hlediska sociálního postavení u nás zřejmě není zanedbatelný: 48% manželských párů z hlediska vzdělání (proměnná o čtyřech kategoriích), 25% z hlediska složitosti práce (šestibodová škála) a 30% z hlediska socioprofesionálního postavení (pět kategorií) [Machonin a kol. 1996; 171-172], což znamená, že pravděpodobně téměř polovina manželství by mohla představovat zdroj třídně vyhraněných rodin. Předmětem našeho zájmu by však měly být i třídně heterogenní rodiny. Hrubá analýza, kterou jsem provedla na datech z roku 1991 [Transformace ..], naznačila, že lidé své postavení hodnotí i na základě postavení svého partnera. Vliv partnerova postavení je, podobně jako v západních zemích, jiný u mužů než u žen, naše ženy jsou však možná sebevědomější a také mají větší vliv na sebezařazení svých partnerů. V trojtřídním modelu (odpovídajícím zhruba Goldthorpově servisní, mezilehlé a dělnické třídě) výzkum zachytil 50% homogamních párů: 33% v dělnické třídě, 6% v mezilehlé a 11% v servisní. Analýza dále ukázala, že takto vymezené charakteristiky manželského páru mají vliv na to, jak dotázaní hodnotí své sociální postavení a majetnost, přičemž tento vliv není u žen a mužů stejný. Zdá se, že zaměstnání manželky je pro mužovo sebezařazení důležitější než postavení muže pro sebezařazení ženy. Nejvýše hodnotí své společenské postavení muži servisní třídy, jejichž manželka má totéž postavení (následují páry: muž servisní - manželka mezilehlé; muž servisní - manželka dělnická třída). Pokud jde o ženy, nejvýše hodnotí své společenské postavení ty, které jsou v servisní třídě a jejich manžel je v mezilehlé nebo dělnické, teprve potom ženy servisní třídy, jejichž muž je rovněž v servisní třídě. Lze tedy formulovat hypotézu (byť nepříliš důkladně podloženou), že pro subjektivní hodnocení vlastního sociálního postavení ženatých a vdaných je důležité i postavení partnera. Měli bychom tedy při úvahách o rodicích se třídní struktura u nás vést v pozornosti i třídně smíšené rodiny (respektive manželské páry).

Nebylo by zřejmě plodné, kdybychom postupovali zcela mechanicky a zabývali se všemi možnými typy párů (z hlediska sociálního postavení partnerů). Na základě publikovaných analýz týkajících se sociální stratifikace u nás, statistických údajů, výzkumů veřejného mínění i některých publicistických článků a vlastních zkušeností předpokládám, že se u nás v současné době formují tři základní třídy.

1. **Vyšší třída:** mocenská elita a celebrity, část velkých vlastníků, špičkového managementu a vysoce kvalifikovaných odborných pracovníků zaměstnaných v soukromém sektoru, včetně jejich partnerů (bez ohledu na jejich zaměstnání).
2. **Střední třída:** část živnostníků a drobných podnikatelů na celý pracovní úvazek včetně jejich partnerů (bez ohledu na jejich zaměstnání).
3. **Dělnická třída:** část středně kvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků bez ohledu na vlastnický sektor a kvalifikovaných dělníků ve státním sektoru, jejichž partner(ka) má dělnické povolání.

Vyšší třídu lze do značné míry ztotožnit s nejvyššími vrstvami, střední třída se pohybuje v celém spektru středních vrstev, podobně jako dělnická třída, která však má své těžiště v nižších středních vrstvách. Nejnižší vrstvy pak představují třídu chudoby (tj. marginalizované na pracovním trhu).⁶⁸ Hranice mezi těmito třídami nejsou příliš zřetelné a prostor mezi nimi je

⁶⁸ Nedávno ukázal poměrně přesvědčivě Sirovátka [1997], že vzdor nízké nezaměstnanosti u nás začíná vznikat (zatím nepříliš početná) kategorie lidí nacházejících se trvaleji v marginalizované pozici na trhu práce.

vyplněn středními vrstvami, které se rekrutují z tzv. rutinních nemanuálních pracovníků a odborných pracovníků vyšší i střední kvalifikace pracujících ve státním sektoru, ze všech článků řízení ve státním sektoru, středních i nižších řídicích kádrů v soukromém sektoru a kvalifikovaných dělníků v soukromém sektoru. Z hlediska posilování či oslabování třídní vyhraněnosti dělnické třídy, která je zřejmě pro politickou atmosféru a odtud vyšší či nižší sociální napětí klíčová, představují strategickou sociální kategorii na jedné straně smíšené rodiny, kde jeden z partnerů je představitelem dělnické třídy a druhý některé ze středních vrstev a na straně druhé rodiny na hranici středních vrstev a třídy chudoby. Těm je podle mého názoru třeba věnovat zvláštní pozornost.

Uvedený model je inspirován Goldthorpovým třídním schématem, nicméně se od něj v mnoha ohledech podstatně liší: (a) kromě tříd pracuje s vrstvami a je pouze trojtřídní (jak bylo řečeno marginalizovaní nejsou třídou v pravém slova smyslu); (b) třídy nezahrnují celou populaci; (c) ponechává stranou rozdíly mezi zemědělským a ostatním obyvatelstvem; (d) důležitým kritériem je však vlastnický sektor; (e) část servisní třídy (Goldthorpovu třídu II) umísťuje do středních vrstev; (f) věnuje zvláštní pozornost marginalizovaným na trhu práce (bez ohledu na kvalifikaci). Podobně jako původní Goldthorpův model je jen částečně hierarchický, třídní struktura sice značně koreluje, avšak nekryje se s hierarchií sociálně ekonomických vrstev. Nejvýše stojí vyšší třída, střední a dělnickou třídu nelze jednoznačně nadřadit jednu druhé, neb obě pokrývají v zásadě celé spektrum středních vrstev. Analytickou jednotkou vrstev je individuum, tříd rodina. Pro určení třídního postavení rodiny byl zvolen v případě vyšší třídy neokonvenční model dominantního v páru, v případě dělnické třídy de facto konvenční model (oba v páru mají stejné postavení) a příslušnost k střední třídě určuje ten z páru, který je samostatný. Ženy v domácnosti můžeme v našich podmínkách zcela vynechat, protože (alespoň prozatím) jde o jen přechodnou etapu v životě většiny žen, která sotva něco mění na dlouhodobém třídním postavení rodiny. Konkrétní vymezení hraničních vrstev oscilujících mezi jednotlivými třídami a volba modelu stanovení třídního postavení nevyhraněných rodin je empirickým problémem.

Testovat tento hypotetický stratifikační systém by ovšem bylo nutné nejen na datech velkého reprezentativního šetření, ale rovněž prostřednictvím případových studií kombinujících kvantitativní a kvalitativní přístup a srovnávajících životní styl, strategie a postoje třídně vyhraněných a nevyhraněných rodin.

Vezmeme-li v úvahu výše zmíněné názory Prandyho, Wrighta a Stockmana o nezbytnosti komplexního přístupu k analýze sociální stratifikace, měli bychom se také zamyslet nad možným vlivem třídního postavení rodičů, a to nejen jako indikátoru sociálního původu, ale z hlediska stabilního vlivu na sociálně politické postoje a jednání širší rodiny jako celku. Takový vliv lze očekávat nejen u vícegeneračních rodin (v těch u nás žije zhruba jen 5% dospělé populace), ale i v těch případech, kde si jednotlivé generace navzájem vypomáhají, a to zejména tam, kde je tato výpomoc nevyhnutelná. V roce 1994 uvedlo 31% osob žijících v prvním manželství a 19% v opakovaném manželství, že pro chod jejich domácnosti je nezbytná pomoc rodičů, příbuzných a přátel a 10% (první manželství) - 23% (opakované manželství) naopak uvedlo, že je nezbytné, aby rodičům poskytovali finanční výpomoc. Skutečnou pomoc s péčí o domácnost se strany rodičů pak uvedlo 29% poprvé vdaných (ženatých) a 18% ženatých (vdaných opětovně), finanční podporu 18% a 13%. Na druhé straně 8% (první manželství) a 14% (opakované manželství) podporuje své rodiče (či rodiče partnera) finančně a v 19% prvních manželství a v 26% opakovaných na sebe převzali některé práce spojené s péčí o rodiče. Lze tedy odhadnout (vzhledem k tomu, že obousměrná výpomoc je spíše výjimečná), že zhruba

40% manželských párů je v úzkém „provozním“ kontaktu se svými či partnerovými rodiči. Tento potenciálně „třídotvorný“ faktor by tak zřejmě stál za bližší prozkoumání. Dále, zhruba 10% dospělé populace žije v opakovaných manželstvích. Pro úvahy o formování tříd by jistě nebylo bez zajímavosti zjistit, nakolik se opakují i z hlediska sociálního postavení nového partnera. V obou případech by však bylo třeba se opřít spíše než o reprezentativní celoplošné výzkumy jasně tematicky vymezené komparační sondy.

Zcela samostatný problém však samozřejmě představuje otázka, jak vymezit třídní kontinuitu do minulosti. Ani v nejmenším nepochybuji o tom, že nově se utvářející stratifikační systém „vyrůstá“ na tom starém. Otázkou je, nakolik lze hovořit o třídní kontinuitě v případě úspěšného podnikatele, jehož otec byl v minulém režimu generálním ředitelem některého významného podniku apod.

9.4. Závěr

V pozadí sporu o určování sociálního postavení žen zřetelně stojí dilema individuum versus rodina, které se přímo váže na dilema hierarchický versus třídní přístup. Předložené řešení tohoto sporu je jen zdánlivě kompromisní. Nepovažuji totiž ani jeden z uvedených teoretických přístupů za relevantní. Zastánci třídního přístupu se zcela nerealisticky snaží do třídního modelu vtlačit celou populaci a představitelé hierarchického ponechávají stranou významné strukturační procesy. Jinými slovy, omezit se buď na hierarchický, nebo třídní přístup vždy znamená výrazně zkreslit sociální realitu.

Nabízí se však nejméně dvě otázky, a to zda lze předložené hypotézy empiricky testovat a nakolik lze objektivně rozhodnout, zda v tom kterém stratifikačním systému převažuje tendence k prorůstání dělnické třídy do středních tříd či tendence k proletarizaci. Na první otázku lze v zásadě odpovědět kladně, neomezíme-li se na dotazníková reprezentativní šetření a v jejich rámci pak na mnohorozměrné analýzy, do nichž vstupují údaje o celé zkoumané populaci a pro jejichž potřebu je sociální postavení a jeho důležité koreláty (aspekty) uniformně indikováno ordinálními nebo dichotomickými (s nimiž se pak zachází jako s pseudoordinálními) proměnnými. Takovou metodou jednak postihneme jen ty nejrobustnější tendence, které nemusí mít pro život společnosti nutně větší význam než procesy méně nápadné. Zároveň se nevyhneme arbitrárnímu rozhodnutí o hranicích tříd, nemluvě o tom, že sotva lze rozhodnout, nakolik je zjištěné lineární uspořádání vrstev artefaktem operacionalizace a nakolik výrazem reality. Velká reprezentativní šetření mohou poskytnout základní představu o „stratifikační mapě“, bez níž se neobejdeme. Měla by však být permanentně doplňována případovými studiemi, které by si měly klást zejména dva cíle: (a) prověřovat aktuálnost používaných indikátorů; (b) analyzovat základní strukturační procesy, jako je například sociální záklopka v pojetí Parkinově, habitus v pojetí Bourdieuově, credentialismus v pojetí Collinsově a Bourdieuově, vliv a význam sociálních sítí apod.; (c) zkoumat tendence k vyhraněnosti či rozvolňování třídní struktury; to vše zejména na vzorcích třídně smíšených a třídně vyhraněných rodin.

S objektivitou je to složitější. Lze jistě namítnout, že výsledky výše navrhované výzkumné aktivity nejsou jednoznačné (viz výše uvedená Eriksonova kritika imperisonismu kvalitativní sondy Leiflursrudové a Woodwardové) a vedou tudíž k subjektivně zabarveným interpretacím. Podle mého přesvědčení jsou však stejně nejednoznačné výsledky analýz opírajících se o

reprezentativní data a komplikované statistické metody. Jak naznačují probíhající diskuse, i zde je dostatek prostoru pro subjektivní interpretace týkající se toho, jakou povahu má stratifikační systém té které země a především toho, kam daná společnost směřuje. Očekávat, že diskuse na toto téma dospějí v dohledné době (pokud vůbec) k všeobecnému konsensu by bylo naivní. Nejenže zjištěné vztahy je vždy třeba nějak interpretovat (a objektivní interpretace je *contradictio in adiecto*), ale navíc jde o téma, které je na to, abychom se disputacím tohoto typu dokázali vyhnout, mimořádně silně hodnotově „zatíženo“. V každém případě je třeba výzkum sociální stratifikace přiblížit pestrosti stratifikačního systému a spolu s tím upřesňovat teorii.

10. Souhrn poznatků a závěrů

Transformační procesy, které probíhají v české společnosti po roce 1989, výrazně zasáhly i rodinu. Postupně se mění ekonomická funkce rodiny, mění se také role muže i ženy, rodiny se musí adaptovat na nové podmínky a vzniká výrazná majetková diferenciaci společnosti právě na úrovni domácností. Tyto změny se již nyní projevují ve změněném demografickém chování mladých lidí.

Rodinné a reprodukční chování mladé generace se v devadesátých letech dynamicky mění a diferencuje. Průměrné demografické ukazatele signalizují oddalování sňatků a porodů prvních i dalších dětí do vyššího věku, a tím snižování počtu dětí v dnešních mladých rodinách. Postupně dochází k opouštění tradičního modelu reprodukce a k přechodu k novému, "modernisticky" orientovanému, který se vyznačuje diferenciací reprodukčního chování a změnami v časové distanci i posloupnosti startů manželského a rodičovského života. Orientace na jednotlivé typy demografického chování prochází přitom "napříč" sociálními vrstvami a skupinami, takže lze hovořit pouze o inklinaci sociálních skupin k určitému modelu, nikoliv o sociálně determinovaných typech. Analýzy postojů a názorů, zachycující vysokou míru orientace na manželství, vypovídají na jedné straně o stále podpoře určitých prvků "tradičního" modelu rodinného chování. Současně zjišťují postupný růst racionality a odpovědnosti v přístupu k manželství a rodičovství, které ovšem nejsou sdíleny mladou generací obecně. Manželství je těsně spojováno s mateřstvím a otcovstvím a naopak (rození dětí s manželstvím), takže hlavní "racionalizační" tendencí "modernisticky orientované" části dnešní mladé generace je zásada oddalování sňatku do doby, kdy se má narodit dítě (ani pak není vždy uskutečněn) a ochrana před otěhotněním do doby získání (stabilnějšího) zaměstnání po ukončení přípravy na povolání, zatímco zajištění samostatného bydlení se jeví jako velice žádoucí, nikoliv však nutná podmínka.

Tradiční společenské normy rodinného chování se dostávají stále častěji do rozporu s individuálními aspiracemi mladých lidí. To může mít důsledky, které nelze jednoduše hodnotit jako pozitivní nebo negativní. Osvobození se od pout tradičních norem umožňuje uspět v podmínkách náročnějších požadavků tržně orientované, dynamické a otevřené společnosti (a je to tak zřejmě i vnímáno), ale rostoucí individualismus oslabuje rodinná pouta a aspirace. Dá se ovšem předpokládat, že v českém národním i v evropském kulturním kontextu nenabudou tyto konsekvence kritických rozměrů.

Fakta z této oblasti signalizují, že institut rodiny reaguje na sociální změnu. Mění se jak strategie a vzorce chování, tak i jejich hodnotový aspekt. Vzorce chování v rodině, které se ani v podmínkách reálného socialismu nevyznačovaly stabilitou (rozvody, poruchy rodinného soužití, neúplné rodiny ap.), jsou v současné době podrobeny determinujícímu vlivu transferu majetku, peněz, prudké diferenciaci sociálního postavení včetně růstu bohatství a propadu v životní úrovni až pod hranici chudoby.

Ekonomický tlak na muže i ženy (tj. v rodinné struktuře na otce i matky), který, přes různá vyhlášení, reálně vyžaduje v této fázi transformace společnosti ekonomickou aktivitu obou partnerů, vytlačuje na okraj rodinných priorit péči a čas věnovaný dětem. I když je mezi ženami vnímán konflikt mezi pracovním zatížením a rodinou (muži tento konflikt nevnímají), situace není taková, aby výraznějším způsobem mohla ovlivnit vžitě normy jak v oblasti zaměstnanosti žen, tak genderové dělby rolí v chodu domácnosti.

Mezinárodní srovnání dokládá, že česká společnost je v oblasti práce méně genderově diferencovaná, než je západní standard. I když je velice pravděpodobné, že s postupem

restrukturalizace a modernizace národního hospodářství dojde k přiblížení vzdělanostní a profesní struktury k "západní" současnosti (k prohloubení genderových rozdílů), je otázkou do jaké míry se toto přiblížení promítne do postojů a názorů. Po roce 1989 jsou podstatně důležitější platové podmínky a jistota zaměstnání (muži i žen shodně), což vypovídá o tom, že si lidé uvědomují ekonomický význam práce v tržně (a spotřebně) orientované ekonomice.

Česká rodina neprošla stejným vývojem jako západní rodina, proto její struktura a dynamika jsou odlišné. Vzorce chování obou partnerů, kteří tvoří páteř rodiny (muž a žena, otec a matka) přetrvávají a posuny jsou spíše činěny pod tlakem ekonomických a sociálních dopadů transformace než reakcí na modely (vzorce) odjinud. V obecné názorové rovině, jak potvrdilo mezinárodní srovnání, přetrvává v České republice model rodinného života, který je společný pro bývalé komunistické země. Tento model ve zkratce vychází ze souhlasu veřejného mínění s vysokou participací žen na trhu práce, z odmítnutí patriarchálního modelu rodiny, z preference manželského svazku před jinými formami partnerského soužití a ze souhlasu s rozvodem.

Klíčovým nositelem změn rodinného chování, které mohou být spouštěcím mechanismem sociální změny, je v moderní rodině žena. Na její strategii a hodnotové orientaci bude záviset, zda česká rodina dá přednost postavení a kariéře obou partnerů před dětmi.

Vnitřní vztahy rodiny jsou podmíněny nutností obou příjmů rodiny, pracovní aktivitou a pracovní drahou obou partnerů - při této konstelaci je výhodnější forma, kdy se vnitřní vztahy vyznačují spíše demokratičností než dominancí jednoho z partnerů. V tomto směru je žádoucí přesně vymezit charakter vnitřních rodinných vazeb. Spočívá-li na ženě (matce) veškerá domácí práce - lze těžko tento stav pokládat za dominanci ženy, i když to tak na první pohled vypadá. Ženy v průměru věnují dva a půlkrát více času domácím pracím než muži, jejich "druhá směna" je delší než polovina reálné pracovní doby. Domácí práce stírají rozdílnost mezi sociálním postavením žen (a podobně podíl mužů na domácích pracích není sociálně determinován). Fungování většiny domácností vyžaduje podobný objem domácích prací, které dosud jen zřídka vykonává někdo jiný než členové rodiny (konkrétně ženy). Jevová stránka dělby práce často skrývá složitý komplex partnerských vztahů.

Propojenost rodiny a pracovní sféry po roce 1989 vůbec neklesá. Naopak posiluje se význam ženské zaměstnanosti a potažmo výdělku (příjmu) pro rodinu. Dosavadní sociální průchodnost ekonomické transformace vyplývá ze zamlčeného faktu, že životní úroveň a finanční stabilita rodiny je zajištěna dvěma příjmy. Potvrdil se význam ženské pracovní aktivity nejen pro českou ekonomiku, ale právě pro udržení rozkolísaných rodinných rozpočtů, klesajících pod náporu dopadů liberalizace cen, zdražování služeb a bydlení.

Literatura:

- Abbot, P. 1987. „Women's Social Class Identification: Does Husband's Occupation Make a Difference?“ *Sociology* 21: 91-103.
- Acker, J. R. 1973. „Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism.“ *American Journal of Sociology* 78: 936-945.
- Acker, J. R. 1989. „The Problem with Patriarchy“. *Sociology* 23: 235-40.
- Alan, J. 1972. „Mobilita a manželství“. *Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava: ČSVÚP.
- Aleš, M. 1996. Populační vývoj v České republice v roce 1995. *Demografie*, č. 4.
- Aron, R. 1964. *La lutte des classes*. Paris:
- Baber, K. M., K. R. Allen. 1992. *Women and Families: Feminist Reconstructions*. New York, London: The Guilford Press.
- Beechey, V. 1977. „Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production.“ *Capital and Class* 3: 45-66.
- Bilance obyvatelstva podle rodinného stavu 1989 - 1995*. Praha: ČSÚ .
- Bilton, T., K. Bonnett, P. Jones, K. Sheard, M. Stanwort, A. Webster (1982) 1992. "Sexuální rozdíly a společnost" In *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie*. sv. I. ed. M. Čermáková. Praha: SoÚ AV ČR.
- Bologh, R. 1990. *Love or Greatness: Max Weber and Masculine Thinking - a Feminist Inquiry*. London: Unwin Hyman.
- Bourdieu, P. 1984a. *Distinction*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, P. 1984b. „Espace social et genese des 'Classes'“. *Actes de la recherche en science sociales*: 52-53: 3-12.
- Britten, N., A. Hetah. 1983. „Women, Men and Social Class“. *Gender, Class and Work*. ed. by E. Gamarnikow, D. Morgan, J. Purvis a D. Taylorson. London: Heineman.
- Clark, T. N., S. M. Lipset. 1991. „Are Social Classes Dying?“ *International Sociology* 6: 397-410.
- Collins, R. 1979. *The Credential Society*. New York: Academic Press.
- Crompton, R. 1993. *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Časové řady základních ukazatelů statistiky práce (1948-1994)*, 1995. Praha: ČSÚ
- Čermáková, M. (ed.) 1993. *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie*. sv. II. Praha: SoÚ AV ČR.
- Čermáková, M. 1995. „Gender, společnost a pracovní trh“. *Sociologický časopis* 31: 7-24.
- Čermáková, M. 1997. „Postavení žen na trhu práce“. *Sociologický časopis* 33: 389-404.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike svobod*. Bratislava: Archa.
- Davies, C. 1996. „The Sociology of Professions and the Profession of Gender.“ *Sociology* 30: 661-678.
- Dean, H. 1991. „In Search of the Underclass“. In *Poor Work: Disadvantage and the Division of Labour*. ed. by P. Brown and R. Scase. Open University Press: Milton Keynes.
- Delphy, C. (ed.) 1984. „The Main Enemy“. *Close to Home*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Eislerová, R. (1987 a 1990) 1995. *Číše a meč, agrese a láska: aneb žena a muž v průběhu staletí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Erikson, R. 1984. „Social Class of Men, Women and Families“. *Sociology* 18: 500-514.
- Erikson, R. 1988. „Women at Class Crossroads: A Critical Note“. *Sociology* 22: 545-53.

- Erikson, R. 1992. „Individual or Family? Results from Two Approaches to Class Assignment“. *Acta Sociologica* 35: 95-105.
- Erikson, R., J. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans, G. 1996. „Putting Men and Women into Classes: An Assessment of the Cross-Sex Validity of the Goldthorpe Class Schema“. *Sociology* 30: 209-234.
- Fialová, L. 1994. Reprodukce v rodinách a mimo ně. *Demografie*, č. 3.
- Fialová, L., P. Horská, M. Kučera. 1995. *Současné a perspektivní proměny rodiny, manželství a rodičovství*. Praha: Výzkumné studie Nadace START.
- Fialová, L., P. Horská, M. Kučera, E. Maur, J. Musil, M. Stloukal. 1996a. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta.
- Fialová, L., M. Kučera. 1996b. *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. W P 96. Praha: SoÚ AV ČR.
- Fialová, L.: 1996c. Změny rodinného chování. *Demografie*, č. 4.
- Fialová L., M. Tuček. 1997. "Názory na ideální počet dětí ve vybraných evropských zemích". *Demografie*, č. 1.
- Fraser, N. 1997. *Justice Interruptus. Critical Reflections on the „Postsocialist“ Condition*. London, New York : Routledge.
- Firestone, S. 1971. *The Dialectics of Sex*. New York: Bantam.
- Giddens, A. 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies*. Londond: Hutchinson University Library.
- Goldthorpe, J. H. 1983. „Women and Class Analysis: In Defence of the Conventional View“. *Sociology* 17: 465-488.
- Goldthorpe, J. H. a kol. 1987. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. E. 1987. *Family Life in Western Societies*. Cambridge, New York, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.
- Gruski, D. B. (ed.) 1994. *Social Stratification in Sociological Perspective. Class, Race and Gender*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Hartmann, H. 1981. „The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union.“ *Women and Revolution*. ed. by L. Sargent. Boston: South End.
- Haugh, M. R. 1973. „Social Class Measurement and Women's Occupation Roles.“ *Social Forces* 52: 86-98.
- Harrison, J. 1973. „The Political Economy of Housework“. *Bulletin of the Conference of Socialist Economist* 3 (Winter): 35-51.
- Hayes, B.C., F. L. Jones. 1992a. „Class Identification among Australian Couples: Are Wives' Characteristics Irrelevant?“. *British Journal of Sociology* 43: 463-483.
- Hayes, B. C., F. L. Jones. 1992b. „Marriage and Political Partisanship in Australia: Do Wives Characteristics Make a Difference? *Sociology* 26: 81-101.
- Heath, A. , N. Britten. 1984. „Women's Jobs Do Make a Difference: A Reply to Goldthorpe“. *Sociology* 18:475-490.
- Holmstrom, L. L. 1973. *The Two-Career Family*. Cambridge, Mass.: Schenkman.
- Hoffmann-Nowotny, H. J. 1988. Budoucnost rodiny. In *Současné problémy rodiny*. Praha: VÚSRP.
- Horkheimer, M. 1982. *Critical Theory*. New York: Continuum.
- Hout, M. 1988. „More Universalism, Less Structural Mobility: The American Occupational Structure in the 1980s“. *American Journal of Sociology* 93: 1358-1400.
- Chodorow, C. 1978. *The Reproduction of Mothering*. Berkeley: University of California Press.
- ISCP 1996. *Informační systém o ceně práce I.Q. 1996*. Zlín: Trexima.
- Jacobs J. A. (ed.) 1995. *Gender Inequality at Work*. London: Sage Public., Inc.

- Kučera M., M. Šimek. 1997. "Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1996". *Demografie*, č. 3.
- Kuchařová, V. 1996. *Stabile and New Features of Family Formation in the C.R.* Výzkumná zpráva mezinárodního projektu "Mapping European Family and Household Patterns". Praha: VÚPSV.
- Kuchařová, V. a kol. 1997. *Formy rodinného života mladé generace*. Závěrečná zpráva grantového úkolu MPSV. Praha: VÚPSV.
- Kuchařová, V., V. Lhotská. 1994. *Rodina v počáteční fázi rodinného cyklu*. Praha: VÚPSV.
- Kuchařová, V., V. Lhotská. 1995. *Rodiny v ČR v devadesátých letech*. Podkladový materiál pro MPSV ČR. Praha: VÚPSV.
- Kuchařová, V., I. Petrová I. 1997. K sociálním souvislostem změn v demografickém chování mladé generace. *Demografie*, č. 3.
- Lash, C. 1977. *Haven in a Heartless World*. New York: Basic Books.
- Legislativa EU o rovnosti žen 1996. *Evropský dialog* 3: 20-26.
- Leiulfsrud, H., A. Woodward. 1987. „Women at Class Crossroads: Repudiating Conventional Theories of Family Class“. *Sociology* 21“ 393-412.
- Leiulfsrud, H., A. Woodward. 1988. „Women at Class Crossroads: A Critical Reply to Erikson and Goldthorpe’s Note“. *Sociology* 22:555-562.
- Lenski, G. 1966. *Power and Privilege*. New York: McGraw-Hill Company.
- Lhotská, V. 1996. *Několik úvah o současném vývoji porodnosti*. Podkladový materiál pro MPSV ČR. Praha: VÚPSV.
- Lhotská, V. 1996. *Formování rodinného života mladé generace*. Praha: VÚPSV.
- Lhotská, V. 1996. *Struktura domácností v České republice v kontextu vybraných zemí Evropské unie. Retrospektivní analýza formování rodinného života mladé generace*. Výzkumná zpráva mezinárodního projektu "Mapping European Family and Household Patterns". (Strojopis české verze). Praha: VÚPSV.
- Liberson, S. 1994. „Understanding Ascriptive Stratification: Some Issues and Principles“. In *Social Stratification in Sociological Perspective. Class, Race and Gender*. ed. by D. B. Gruski. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Lorber, J., S. A. Farrell. 1991. *The Social Construction of Gender*. London, New Delhi.: Sage Publications.
- Liotard, J. F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: FÚ AV ČR.
- McRae, S. 1986. *Cross-Class Families: A Study of Wives’ Occupational Superiority*. Oxford: Clarendon Press.
- Machonin, P. a kol. 1969. *Československá společnost*. Bratislava: Epoque.
- Machonin, P. a kol. 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: Slon.
- Marshall, G., D. Newby, D. Rose, C. Vogler. 1988. *Social Class in Modern Britain*. London: Hutchinson.
- Matějů, P. 1996. *Sociální třídy, postoje k nerovnostem a politické orientace. Vývoj v letech 1991-1995*. Soubor textů a datová dokumentace k tiskové konferenci dne 4.1. 1996.
- Matějů, P., B. Řeháková. 1993. „Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989-1992“. *Sociologický časopis* 29: 309-325.
- Millet, K. 1970. *Sexual Politics*. New York: Ballantine Books.
- Mills, Ch. W. 1966. *Mocenská elita*. Praha: Orbis.
- Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina. Mýty a skutečnosti*. Brno: Blok.
- Murray, C. A. 1984. *Losing Ground*. New York: Basic Book.
- Mzdy zaměstnanců za 2. čtvrtletí 1996*. Praha: ČSÚ.
- O’Brien, M. 1981. *The Politics of Reproduction*. Boston: Routledge and Kegan Paul.

- Ossowski, S. 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pahl, J. 1989. *Money and Marriage*. London: Unwin.
- Pahl, R. E. 1989. „From Informal Economy to Forms of Work“ Cross-National Patterns and Trends“. In *Crisis and Division in Western Capitalism and State Socialism*. ed. by R. Scase. London.
- Parkin, F. 1971. *Class Inequality and Political Order*. London: MacGibbon and Kee Ltd.
- Parkin, F. 1979. *Marxism and Class Theory: A bourgeois critique*. London: Tavistock.
- Parsons, T. 1954. *Essays in Sociological Theory*. New York: The Free Press.
- Payne, G. 1996. „Investing in Class Analysis Futures“. *Sociology* 30: 339-354.
- Payne, G., P. Abott. 1990. *The Social Mobility of Women: Beyond Male Mobility Models*. London: The Falmer Press.
- Pepitone-Rockwell, F. (ed.) 1980. *Dual-Career Couples*. Beverly Hills: Sage.
- Petrová, I. 1997. *Neúplné rodiny v současných společenských podmínkách*. Praha: VÚPSV.
- Petrusek, M. 1990. „Sociální stratifikace Československé společnosti 1967. (Resumé knihy Československá společnost).“ *Sociologický časopis* 26: 146-167.
- Pollert, A. 1996. „Gender and Class Revisited; or the Poverty of Patriarchy“. *Sociology* 30: 639-659.
- Pohyb obyvatelstva 1989 - 1995*. Praha.
- Populační vývoj české republiky 1995*, 1996. KDaG PŘF UK Praha.
- Populační vývoj české republiky 1996*, 1997. KDaG PŘF UK Praha.
- Porket, J. L. 1997. „Viditelná ruka versus neviditelná ruka“. *Sociologický časopis* 33: 189-202.
- Prandy, K. 1990. „The Revised Cambridge Scale of Occupations.“ *Sociology* 24: 629-655.
- Prandy, K., R. M. Blackburn. 1997. „Putting Men and Women into Classes: But is that Where they Belong? A Comment on Evans.“ *Sociology* 31: 143-152.
- Rabušic, L. 1996. "O současném vývoji manželského reprodukčního a rodinného chování v České republice". *Demografie*, č. 3.
- Rabušic, L. 1997a. "Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii)". *Demografie*, č. 2.
- Rabušic, L. 1997b. "Současné populační trendy v české společnosti". *Sociální trendy* 5/97.
- Rodina - 1994*. Čísleník výzkumu provedeného agenturou STEM.
- Rychtaříková, J. 1992. "Sňatečnost a stabilita manželství". *Demografie*, č. 1.
- Rychtaříková, J. 1994. "Vytváření a zánik rodin v posledních letech". *Demografie*, č. 3.
- Rychtaříková, J. 1995. "Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes". *Demografie*, č. 3.
- Rychtaříková, J. 1996. "Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní srovnání". *Demografie*, č. 2.
- Rychtaříková, J. 1997. "Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje! *Demografie* , č. 4.
- Saunders, P. 1987. *Social Theory and the Urban Question*. London: Unwin Hyman.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser, W. C. Wolf. 1980. „Sex, Schooling and Occupational Status“. *American Journal of Sociology* 86: 551-583.
- Shorter, E. 1976. *The Making of Modern Family*. St. James's Place, London: Collins.
- Sirovátka, T. 1997. "Sociální a ekonomické faktory marginalizace na pracovním trhu v České republice". *Sociologický časopis* 33: 169-178.
- Sorenson, A. 1994. „Women, Family and Class“. *Annual Review of Sociology* 20: 27-47.
- Srb, V. 1995. *Demografický profil Československa*. Praha: Česká společnost pro plánování rodiny a sexuální výchovu.

Stanworth, M. 1984. „Women and Class Analysis: A Reply to John Goldthorpe“. *Sociology* 18: 159-70.

Statistická ročenka České republiky '96. Praha: Český statistický úřad.

Stewart, A., K. Prandy, R. M. Blackburn. 1980. *Social Stratification and Occupations*. London: Macmillan.

Stockman, N. 1991. „Společenské třídy a manželství“. *Sociologický časopis* 27: 369-375.

Szelényi, S. 1992. „Economic Subsystems and the Occupational Structure: A Comparison of Hungary and the United States“. *Sociological Forum* 7: 563-585.

Szelényi, S. 1994. „Women and Class Structure“. *Social Stratification in Sociological Perspective. Class, Race & Gender*. ed. by D. B. Gruski. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.

The Position of Women on the Labour Market. 1992. Brussels: Commission of European Communities.

Transformace sociální struktury - září 1991. Datový soubor výzkumu provedeného ÚSPV UK, SÚ ČAV a agenturou STEM. Praha.

Vojtěchovská, P. 1997. *Faktická manželství ve výsledcích Sčítání lidu 1991*. Podkladový materiál pro VÚPSV (strojopis). Praha: VÚPSV.

Vojtěchovská, P. 1997. *Sňatečnost v České republice v letech 1989-1995*. Podkladový materiál pro VÚPSV (strojopis). Praha: VÚPSV.

Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1995. 1996. Praha: ČSÚ.

Walby, S. 1986. „Gender, Class and Stratification: Towards a New Approach“. In *Gender and Stratification*. ed. by R. Crompton and M. Mann. Cambridge: Polity Press.

William, T. B., J. N. Baron. 1986. „Men and Women at Work: Sex Segregation and Statistical Discrimination“. *American Journal of Sociology* 91: 759-799.

Witz, A. 1990. „Patriarchy and Professions. The Gender Politics of Occupational Closure“. *Sociology* 24: 675-90.

Wright, E. O. 1985. *Classes*. London: Verso.

Wright, E. O. 1989. „Women in the Class Structure“. *Politics and Society* 17:35-66.

Wright, E. O. (ed.). 1989b. *The Debate on Classes*. London: New Left Books.

Zipp, J. F., E. Plutzer. 1996. „Wives and Husbands: Social Class, Gender, and Class Identification“. *Sociology* 30: 235-252.

Zaměstnanost a nezaměstnanost v České republice, jaro 1996. 1996. Praha: ČSÚ.

Zhodnocení mimořádného statistického šetření o mzdách pracovníků. 1988. Praha: FMPSV.

Zpráva o lidském rozvoji. Česká republika 1996. Praha: Přírodovědecká fakulta UK.

Ženy a muži na trhu práce. Sociologický výzkum pracovních vztahů a postojů zaměstnaných žen a mužů. 1995. Číselník výzkumu provedeného SÚ AV ČR a agenturou FACTUM. Praha: SoÚ AV ČR.